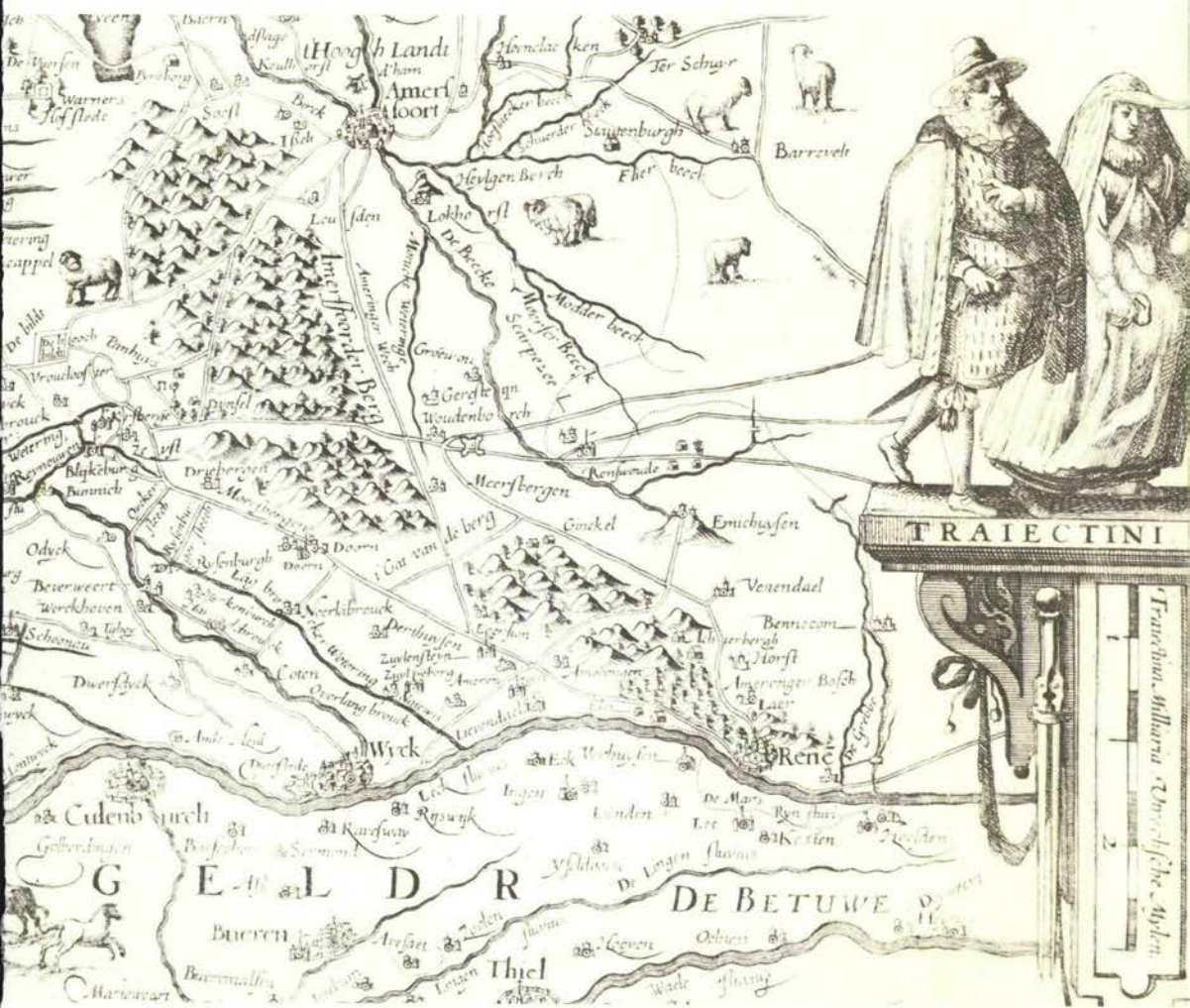

Jaarboek Oud-Utrecht 1982

Jaarboek Oud-Utrecht 1982

Jaarboek Oud-Utrecht 1982

vereniging
tot beoefening en tot verspreiding
van de
kennis der geschiedenis
van stad en provincie Utrecht

De Vereniging Oud-Utrecht

Redactie:

mw C. J. von Ronnen, A. D. A. Monna, A. R. M. Smit, D. P. Snoep,
W. Uittenbogaard.

Inhoud

De auteurs	6
<i>P. C. B. Maarschalkerweerd</i> De domaniale tol op de Lek te Rhenen/Wijk bij Duurstede	7
<i>Louise van Tongerlo</i> De glazen van de Cisterciënserkloosterkerk te IJsselstein en hun schenkers	18
<i>J. J. A. Ploos van Amstel</i> Willem Ploos van Amstel (1608-1668) een plattelandsjonker uit het Sticht	42
<i>J. Aalbers</i> Reinier van Reede van Ginckel en Frederik Willem van Reede van Athlone, kanttekeningen bij de levenssfeer van een adellijke familie, voornamelijk gedurende de jaren 1722-1742	91
<i>L. E. Eelkman Rooda-Hoogterp</i> Hoed je voor de vrijheid, iets over de Utrechtse zilverinname van 1795	151
<i>P. D. Damsté</i> De landboot van Dietz	177
<i>J. A. C. Mathijssen en W. Uittenbogaard</i> Verdwenen stads- en dorpsgezichten	192
<i>W. Uittenbogaard</i> Kroniek over het jaar 1981	204
<i>C. H. Staal</i> Jaarverslag 1981	207
Vereniging Oud-Utrecht	208
Leden	

De auteurs

dr J. Aalbers wetenschappelijk hoofdmedewerker verbonden aan het Instituut voor geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Utrecht; *mr P. H. Damsté* oud-gemeentesecretaris van De Bilt; *drs L. E. Eelkman Rooda-Hoogterp* studeerde kunstgeschiedenis te Leiden en Utrecht; *drs P. C. B. Maarschalkerweerd* provinciaal archief-inspecteur in Zeeland; *J. A. C. Mathijssen* medewerker Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht; *jhr dr ir J. J. A. Ploos van Amstel* hoofd concernbureau milieu en energie van de N.V. Philips' Gloeilampen te Eindhoven; *drs Louise van Tongerlo* historica; *W. Uittenbogaard* oud-provinciaal ambtenaar.

De domaniale tol op de Lek te Rhenen/ Wijk bij Duurstede

P. C. B. Maarschalkerweerd

Inleiding

Wanneer op 27 februari 1235 de Cisterciënser abdij van Kamp in het graafschap Kleef door bisschop Wilbrand van Utrecht wordt vrijgesteld van de betaling van de tol te Rhenen, voegt de bisschop aan de oorkonde een belangrijke bepaling toe luidende, dat de tolvrijdom van kracht zal blijven mocht de tol naar elders verplaatst worden 1). Deze clausule is mogelijkterwils ingegeven door het feit, dat enkele jaren eerder de tol verlegd was van nabij Rhenen naar Rhenen zelf 2). Hoewel hij gedurende tweeeënhalf eeuw aldaar gevestigd zou blijven, bleek de genoemde clausule geen dode letter, daar vanaf de jaren zeventig van de 15e eeuw de tol een aantal malen verlegd zou worden van Rhenen naar Wijk bij Duurstede en vice versa.

Het is de bedoeling van het onderhavige artikel het waarom en wanneer van deze verleggingen na te gaan en vervolgens aandacht te schenken aan enkele nog niet onderzochte aspecten zoals de uitbating en het beheer van de tolrechten ter plaatse.

De ligging

Tot de jaren zeventig van de 15e eeuw biedt de plaats van heffing van de tol geen enkel probleem. Hij is gevestigd te Rhenen. De eerste keer, dat wij de tol tegenkomen in Wijk bij Duurstede is in 1477. Op 28 juli van dat jaar verkregen de drie leden van de Staten van Utrecht van bisschop David van Bourgondië de toezegging *dat die voors. toll wederomme van Wijck tot Rheenen verleit sal worden ende dair bliven, gelijk die van ouds dair gelegen heeft* 3). Enige jaren eerder, dat wil zeggen tussen 1470 en 1476, was de tol verlegd naar Wijk als uitvloeisel van de bisschoppelijke pogingen om de landsheerlijke macht zoveel mogelijk te centraliseren. Hiertoe voerde de bisschop een aantal voor-

1) *In teloneo, quod nunc est Reine, et si pro tempore alias fuerit translatum*, S. Muller Fz. e.a., ed. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 (OSU)* (5 dln; 's Gravenhage, 1920-1959) II, nr. 836 (1235 febr. 27).

2) De oorzaak van deze verplaatsing is gelegen in een verandering in de loop van de Lek ter hoogte van Rhenen. Vgl. W. van Iterson, *De stad Rhenen. Resultaten van een rechtshistorisch onderzoek* (Assen, 1960) 17-18.

3) Johan van de Water, ed., *Groot Placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten der Edele Mogende Heeren Staten s'Lands van Utrecht* (3 dln; Utrecht, 1729) II, 950.

al politiek gerichte veranderingen door waarmee ook het vestigen van de bisschoppelijke tol en munt in Wijk, waar de bisschop op zijn slot Duurstede resideerde, in overeenstemming was.

Waren deze pogingen van bisschop David aanvankelijk niet zonder succes gebleven, na de dood van zijn halfbroer Karel de Stoute in 1477 zagen de drie leden der Staten kans om een herstel van de oude toestand af te dwingen. Hiertoe stelden zij een memorie van grieven op bevattende onder andere de gewraakte verplaatsing van de tol 4). Hoewel deze oppositie effect sorteerde met betrekking tot de politiek getinte grieven, is het niet zeker dat dit ook ten aanzien van de tol het geval is geweest 5).

In het tweede kwart van de 16e eeuw kan de tol in ieder geval met zekerheid te Wijk gelocaliseerd worden aan de hand van de rekeningen van de rentmeester-generaal van de Utrechtse domeinen 6). Hieraan kwam een einde bij ordonnantie van de landvoogdes Maria van Hongarije gedateerd 20 januari 1545. Daar deze ordonnantie in heldere taal het motief voor de verlegging van Wijk naar Rhenen weergeeft, laten wij het betreffende fragment volgen: *Alsoe bij goede informatie onlanx bij bevel van den hove provinciael t'Utrecht gedaen bevonden es, dat des Keij. Mats. thol, die tegenwoirdelic ontfangen wert op ten Rijn in zijne stede van Wijck ende t'anderen tijden plach ontfangen te werden tot Rhenen, aldaer te Wijck leijt tot grooten achterdeel van den keijser mits dat die dorpen gelegen in den lande van Ghelre boven Wijck mit huere goeden opwaerts vaerende na den lande van Ghelre oft Cleve ende oick weder nederwaerts commende daervan geen tol den keijser in zijnen lande van Utrecht en betaelen, soe heeft die coninginne - - - willende daerinne behoerlijcken voorsien, geordonneert ende ordonneert bij desen, dat denselven thol ontfangen zal werden binnen der stede van Rhenen, aldaer dezelve gecommitteerden voortaan huere residentie houden zullen beginnende den vijftiensten van april naestcomende 7).* De strekking van deze motivering wordt duidelijk wanneer wij de zuidoost grens van het Sticht in ogenschouw nemen. Aangezien het voor het onderhavige onderwerp niet noodzakelijk is om de 16e en 17e eeuwse discussies omtrent de rechten op de Lek als grensrivier en de erin gelegen opwassen te analyseren, volstaan wij met de volgende opmerking.

Terwijl Rhenen, gelegen op de meest zuidoostelijke punt van het gewest in de middeleeuwen onbetwist als Utrechts erkend werd, verliet de Lek even ten westen van deze stad het Stichts territorium om pas weer onder Wijk bij Duurstede en vandaar tot Schalkwijk onder de landsheerlijkheid van de Utrechtse bisschop te vallen. Deze pretendeerde, dat zijn rechtsmacht volledig was, dat wil zeggen dat de rivier over de gehele breedte met inbegrip van

4) Uitgegeven door S. Muller Fz., 'Memorie van grieven van de drie staten van Utrecht tegen bisschop David van Bourgondië. 12 Mei 1477'. *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, XIV (1893) 236-241.

5) Vgl. D. Th. Enklaar, *Het landsheerlijk bestuur in het Sticht Utrecht aan deze zijde van den Ysel gedurende de regeering van bisschop David van Bourgondië, 1456-1496*. Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwsche Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht VIII (Utrecht, 1922) 114-116. Enklaar houdt geen rekening met de mogelijkheid, dat er naast de tol in één van beide steden een wachtpost kan zijn geweest van de in de andere stad gelegen tol. Zodoende komt hij met de foutieve suggestie, dat er twee tollën moeten zijn geweest.

6) Rijksarchief Utrecht (RAU), Financiële Instellingen, nr. 17, fol. 47v; 24, fol. 46 v.

7) Ibidem, nr. 1, fol. 140.

beide oevers eronder viel. De verleggingen van de loop van de Lek en de opwassen en aanwassen hadden in de loop der tijd geleid tot hevige geschillen en hier en daar ook tot gecompliceerde rechtsverhoudingen 8).

Uit de aangehaalde passage uit de ordonnantie van de landvoogdes blijkt, dat met het terugbrengen van de tol van Wijk naar Rhenen werd beoogd om de mogelijkheid te blokkeren om de Lek tussen Wijk en Rhenen tolvrij te bevaaren. Met name werd hierbij gedacht aan schippers uit Maurik en omgeving. Terwijl de ordonnantie suggereert dit probleem op te heffen door de verlegging van de tol naar Rhenen, is dit slechts een halve maatregel. Immers in de nieuwe configuratie bleef de Rijn nog steeds tolvrij bevaarbaar tussen Wijk en Rhenen. Hoewel de ordonnantie dit probleem niet aanroerde werd voorafgaand aan de verplaatsing van de tol naar Rhenen, die op 15 april moest plaatsvinden, op 16 maart door de functionarissen van de Brusselse Rekenkamer aan hun Haagse collega's in een missive opgedragen er zorg voor te dragen, dat er te Wijk of elders een wachtpost zou worden opgericht voor het heffen van tolgelden op ladingen, die Rhenen niet passeerden. Blijkens een acte van commissie voor Jan Kerstensz. als tollenaar van de wachtpost te Oudslijk bij Tull en 't Waal werd aan deze opdracht uitvoering gegeven 9). De in de ordonnantie en in de acte van commissie gegeven motivering voor de verplaatsing ten spijt, is het niet duidelijk wat het voordeel is van een tol te Rhenen met behulp van een wachtpost stroomafwaarts, boven een tol te Wijk met behulp van een wachtpost stroomopwaarts. Wij vermoeden, dat de achterliggende reden voor de verplaatsing gelegen is in het feit, dat Rhenen zich op alle mogelijke manieren zal hebben ingespannen om in de oude 'rechten' hersteld te worden. Vanwege de talrijke aanvallen op en inbezittingen van Rhenen door de Geldersen in de eerste helft van de 16e eeuw was de ligging van de Rijntol te Wijk veiliger dan te Rhenen. Deze gevaren weken echter met de overdracht van het hertogdom in 1543 aan Karel V en misschien moet dan ook in deze veranderde omstandigheid de reden voor het terugbrengen gezocht worden: inwilliging van de verzoeken van Rhenen om in haar 'oude' rechten hersteld te worden.

Ook de aldus ontstane situatie was geen lang leven beschoren. Slechts elf jaar zou de tol te Rhenen geheven worden; in 1557 wordt hij opnieuw in Wijk aangetroffen 10). In dat jaar gelastte de landvoogd Emmanuel Filibert van Savoje ten verzoeken van de magistraat van Wijk aan de Rekenkamer te Den Haag om zorg te dragen, dat de tol naar Wijk zou worden overgebracht. De reden hiertoe was dat *die voors. stadt van Rhenen van Godt almachtich gevisiteert worden van de peste, die daer soo seer grasseerden, dat die regierders ende meest alle die burgers soo verstorven ende verliepen, dat die tollenaar indertijt an der hove van Utrecht versocht heeft gehadt bij provisie den voors. tholl tot Wijck te moghen ontfangen* 11).

8) De juridische verhouding op het gebied de Marsch ten zuiden van Rhenen is hiervan een goed voorbeeld. De tweehorigheid kwam hier tot uiting in de aanstelling van twee schouten, te weten een 'sprekende' door de bisschop van Utrecht en een 'zwijgende' door de hertog van Gelre. Vgl. Van Iterson, *De stad Rhenen*, 177-178.

9) RAU, Financiële Instellingen, nr. 1, fol. 160-160v.

10) Ibidem, nr. 32, fol. 67.

11) RAU, Rechterlijke archieven, nr. 352.

Met deze, laatste, verlegging begon een slepend conflict tussen de steden Wijk bij Duurstede en Rhenen. Dat het hier een laatste verlegging betreft leiden wij af uit het feit, dat de magistraat van Rhenen in een aan de stadhouder van Utrecht gericht rekest - opgesteld eind 16e eeuw - stelt, dat sinds de pestgolf van 1556 de tol te Wijk is geheven.

Hiertegen zou kunnen worden ingebracht, dat in de rekeningen van de rentmeester van de Utrechtse domeinen over de jaren 1560, 1561 en 1563 nog inkomstenposten geboekt staan van *den watertoll gelegen op ten Rijn tot Rhenen* 12). Dit dient op rekening geschreven te worden van het conservatieve karakter, dat de formulering van rekenposten in die tijd kenmerkt. Zelfs in de 17e eeuwse rekeningen werd de tol nog aangeduid met *de toll te Rhenen nu te Wijk liggende*.

Het even genoemde rekest van de magistraat van Rhenen is een samenvatting van rechtstitels op grond waarvan de stad meende aanspraak te kunnen maken op de ligging van de tol op haar territorium. Naast deze historische rechtstitels - of wat daarvoor door moet gaan - wees Rhenen bovendien op een ander aspect en wel de waterstaatkundige geschiktheid ter plaatse. Er werd een groot aantal getuigenverklaringen van schippers afkomstig uit o.a. Gelre, Utrecht en Duitse gewesten overgelegd als bewijs voor de stelling dat het aanleggen van schepen te Wijk met meer moeite gepaard ging dan te Rhenen *soe daer gheen kribben noch hoofden in die weeghe en leggen als tot Wijk* en dat de kans op verzanding van de tolplaats te Wijk erg groot was 13). De door Rhenen overgelegde getuigeverklaringen zijn eenduidig: Rhenen is geschikter als tolplaats dan Wijk. Desalniettemin besloten de Staten van Utrecht in 1581 Wijk bij Duurstede in het bezit te laten van de tol. De hieruit voortvloeiende problemen werden opgelost door de instelling van een wachtpost te Rhenen en de verplichting van Wijk om de Lek ter plaatse diep genoeg te houden.

Doch ook hiermee was de kous niet af. Schippers uit Maurik, Lingen en Eck konden nog steeds over korte afstand de Lek tolvrij bevaren wat een doorn was in het oog van de Wijkse tollenaar en de Staten van Utrecht. Om in dit probleem, dat herhaaldelijk tot conflicten had geleid, te voorzien legden de Wijkse tollenaar en de rentmeester van de Utrechtse domeinen enerzijds en de schout van Maurik en een vertegenwoordiger van het hertogdom Gelre anderzijds de zaak voor aan het Hof van Utrecht. Het resultaat was een op 23 juli 1603 getekende overeenkomst waarin gesteld werd *dat alle schepen ofte schippers comende van boven ende haren last breeckende onderwegen in eenige dorpen tusschen de stadt Rhenen ende Wijk gelegen alsoock opwaerts vaerende gehouden sijn de tolgerechtigheyt over haer ingeladen coopmanschappen ende waren aen den tollenaar tot Wijk oft zijnen collecteur tot Rhenen te betalen* 14).

Uit bovenstaande blijkt, dat voor Wijk en Rhenen de ligging van de tol binnen de eigen jurisdictie van groot belang werd geacht. Zonder twijfel speel-

12) RAU, Financiële Instellingen, nr. 34, fol. 78; 35, fol. 69v; 36, fol. 72v.

13) RAU, Staten van Utrecht, nr. 505.

14) Ant. Matthaeus, *De nobilitate, de principibus, de ducibus* - - (Amsterdam/Leiden, 1686) 226-227.

den hierbij economische redenen de grootste rol. Wij kunnen ons voorstellen, dat de plaatselijke bevolking zijn graantje zal hebben meegepikt van de handel en overslag, die bij of in de buurt van de tol plaats vonden 15). In hoeverre er een causaal verband bestond tussen het poorterschap van een stad waar een tol was gevestigd en het vrijgesteld zijn van tolheffingen aldaar en elders is nog niet onderzocht. Een dergelijk verband dient echter niet op voorhand te worden uitgesloten 16).

Wegens de genoemde voordelen waren de magistraten van Wijk en Rhenen bereid om zich financiële inspanningen te getroosten niet alleen om uitgebreide processen aan te spannen, maar ook om de aanlegplaats voor schepen geschikt te maken voor tolheffing en zelfs om een gebouw aan te kopen ten behoeve van de Utrechtse domeinen en in te richten als tolhuis. Zo verklaarde Rhenen zich in 1580 in een poging om de tol weer naar zich toe te trekken bereid om tot hueren kosten te repareren 't voors. thollhuys, hoofden ende anderen plaetsen voor Rhenen leggende voor soovele des noot sall sijn tot meerder commoditeijt ende gerieff van den coopman ende schipper den voors. tholl frequenterende 17).

Eigendom van het tolrecht op de Lek

De kosten, die beide steden zich getroostten, vonden hun oorzaak in bijkomende motieven en werden in geen geval gecompenseerd door de opbrengsten van de tol. Deze kwamen de bisschop als landsheer toe en sinds de overdracht van het wereldlijke gezag de Habsburgse vorsten.

Tenslotte werden na de afzwering van Filips II in 1581 de Staten van Utrecht eigenaar van het tolrecht op de Lek.

De oorsprong van de domaniale tollën in het algemeen gaat terug op een vorm van indirecte belasting op het vervoer van goederen in het Romeinse Rijk 18). Niet alleen zullen de heffingen in de Frankische periode zijn gecon-

15) Gegevens hierover uit de tijd zelf ontbreken. Beter zijn wij ingelicht over de betekenis voor de plaatselijke bevolking van de bisschoppelijke munt. Toen deze, evenals de tol, tussen 1470 en 1476 van Rhenen naar Wijk was verplaatst, werd ook hiertegen protest aangetekend onder vermelding van de reden van dit protest: *Voert bid wij oitmoedelijke onsen gnedigen heere voerseyt, dat zijne gnaden uut goedertierenheyt ende gracen gonnen ende believen wille der stadt Rhenen die munte weder te hebben, zoe dair eene arme scamele gemeynte is, die hoer broet dairaen plegen te wynnene ende zijlude oick op ten palen van den lande leggen ende groeten cost ende last doen ende lijden moiten.* Zie n. 4.

16) Zie voor een overzicht van de steden, die geheel of gedeeltelijk waren vrijgesteld van de Utrechtse domaniale tollën *Groot Placaatboek*, II, 324-325. Het poorterschap van een vrijgestelde stad diende bewezen te worden door overlegging aan de tollenaar van een door de stadsmagistraat afgegeven *tolteijken* volgens een door Gedeputeerde Staten opgestelde tekst. Zie voor het Wijkse tolteken vastgesteld in 1593 *Groot Placaatboek*, II, 329.

17) RAU, Rechterlijke archieven, nr. 352. Voorafgaande aan de verplaatsing van de tol van Rhenen naar Wijk in 1556 hadden ook de schout en schepenen van Wijk zich verplicht tot het ter beschikking stellen van een pand om ten behoeve van de Utrechtse domeinen te dienen als tolhuis. Als zodanig werd een huis met erf aangeschaft gelegen bij de Varikstoren en toebehorende op het moment van koop door de Wijkse magistraat aan het SS. Ewoud en Elisabethgasthuis te Wijk.

18) Vgl. F. L. Ganshof, *Het tolwezen in het Frankische rijk onder de Merowingen*. Mededelingen van de Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Kl. der Letteren XX, nr. 4 (Brussel, 1958) 8 e.v.

tinueerd op de reeds in de Romeinse tijd bestaande tolplaatsen, maar ook zal hun aantal door de Merovingische en Karolingische koningen zijn uitgebreid. Het is in die periode steeds een belasting geweest, die ten bate van de koning geheven werd en de opbrengsten vloeiden dan ook in de koninklijke schatkist. Vooral tijdens de Karolingische koningen is een groot aantal tollenzij in leen hetzij op andere titel in handen gekomen van koninklijke leen- en dienstmannen, terwijl met name onder de Ottoonse koningen een aantal tollenzij in het bezit is gekomen van abdijen en bisschoppelijke kerken.

De eerste keer, dat er in de bronnen sprake is van een tol te Rhenen is in een oorkonde van 19 maart 1220 wanneer Albert van Cuyk oorkondt, dat hij aan bisschop Otto II van Lippe het graafschap Utrecht en andere rechten aldaar voor 200 pond heeft verkocht. Bepaald wordt, dat indien de betaling niet binnen de geplande termijn zal zijn voldaan aan Albert van Cuyk jaarlijks een bedrag van 20 pond betaald moet worden (*de theloneo apud Rhenen* 19).

Hieruit blijkt duidelijk, dat in 1220 de tol zich in bisschoppelijk bezit bevindt. Een merkwaardig document, dat de Rhenense magistraat in 1580 liet opstellen om de Rhenense rechten op de tol te onderbouwen geeft een nadere mededeling over de herkomst van dit bisschoppelijk bezit. Na de aanhef lezen wij: *Verthoenen ende geven in aller onderdanicheijt te kennen die schoudt, burgermeesters der stadt Rhenen hoe dat in den jare duysent hondert achtenzeventich heeren Godefridus, heere van Rhenen, bisschop van Utrecht, gemaect ende gelaeten heeft uut sijne eijgen patrimoniale goederen an den gestichte van Utrecht die stadt van Rhenen mitten tholl aldaer ende anders sijne toebehooren mit uterlicke intentie ende wille datt dat die voorscreven nijmmermeer van de voors. stadt soude worden gedemembreert maer blijven annex ende geinclaveert* 20). Om de hier gegeven parafrasering van een onderdeel van een testamentaire beschikking op getrouwheid te kunnen beoordelen, dienen wij ons te wenden tot het testament zelf, dat dateert van 1178 en in origineel wordt bewaard in het bisschoppelijk archief. In schijnbaar origineel misschien, want over de echtheid van deze oorkonde is in het verleden veel getwist 21). Voor ons doet dit niet zoveel ter zake, omdat het testament in de overgeleverde vorm met geen woord rept over enig tolrecht en wat voor doel een eventuele vervalsing van het stuk ook gehad moge hebben, dat men een passage over de tol er uit zou hebben geschrapt is geheel onaannemelijk. Wij zien dan ook geen enkele reden om aan te nemen, dat de tol te Rhenen deel zou hebben uitgemaakt van de partimoniale goederen van bisschop Govert van Rhenen en zijn familie. Van Iterson is blijkbaar dezelfde mening toegedaan. Deze auteur gaat ervan uit, dat bepaalde vermogensbestanddelen van de van Rhenens afkomstig waren van de graven van Bentheim. In een publicatie van recentere datum

19) *OSU*, II, nr. 134 (1220 mrt. 19).

20) *RAU*, Staten van Utrecht, nr. 506.

21) *OSU*, I, nr. 499 (1178). Beschouwingen over dit testament: S. Muller Fz., 'Het testament van bisschop Godefrid', *Nederlandsch Archiefblad*, XXX (1922-23) 42 e.v.; O. Oppermann, ed., *Fontes Egmundenses*. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht 3e serie LXI (Utrecht, 1933) 153; C. D. J. Brandt, 'Bisschop Godfrieds testament en een charter van S. Marie te Utrecht voor S. Maarten te Emmerik', *Nederlandsch Archiefblad*, XLI (1933-34) 173; O. Opperman, 'Bella diplomatica Brandtiana und kein Ende', *Nederlandsch Archiefblad*, XLI (1933-34) 254-260.

wordt dit gegeven door Coldeweyj verder uitgewerkt 22). Vermoedelijk was de zuster van bisschop Govert van Rhenen, Heylwig, gehuwd met graaf Hendrik van Arnsberg-Kuyck, wiens zuster Alveradis gehuwd was met graaf Otto IV van Bentheim. Van diens kleinzoon weten wij, dat hij het patronaatsrecht van de kerk te Rhenen en het recht van de gruit aldaar in eigendom hield. In tegenstelling tot wat Coldeweyj beweert suggereert Van Iterson echter nergens, dat tot de diverse rechten van de Van Bentheims te Rhenen ook het tolrecht gerekend moet worden 23). Behalve dat een passage over het tolrecht in het bewaarde testament ontbreekt ligt het bovendien niet erg voor de hand dat een tol op een belangrijke waterweg, een *via regia*, in de 12e eeuw in privé-eigendom werd bezeten.

De weergave in het 16e eeuwse stuk, dat bisschop Govert de tol bij testamentaire beschikking aan het bisdom zou hebben geschonken met de pertinente bedoeling dat deze ten eeuwigden dage in Rhenen zou blijven liggen, lijkt ons een bewust verdraaide voorstelling van zaken. Doordat zoals bekend de archieven van Rhenen bij een grote brand in de stad in 1400 nagenoeg geheel verbrand zijn is het mogelijk, dat Rhenen erop gespeculeerd heeft, dat haar voorstelling van zaken niet meer te verifiëren zou zijn. De copie van het bewuste rekest vermeldt, dat Willem van Oranje, aan wie het als stadhouder was geadresseerd, in margine had laten stellen, dat het stuk aan de Staten van Utrecht overgegeven diende te worden om op grond daarvan de verlegging van de tol naar Rhenen te bewerkstelligen *ten waere bij den voorn. Staten daerinne bevonden mochte worden eenighe swaricheden ofte redenen ter contrarie*. Helaas is niet te achterhalen hoe de beraadslagingen over deze zaak in de Staten zijn verlopen, maar vaststaat dat men niet is overgegaan tot verlegging van de tol. Misschien dat hieruit geconcludeerd mag worden, dat de Staten inderdaad *hierin eenighe swaricheden ofte redenen ter contrarie* hebben gevonden.

Wanneer wij uitsluiten, dat de herkomst van de rechten van de bisschop van Utrecht via een legaat zou zijn af te leiden van de familie Van Rhenen, dan lijkt het het meest aannemelijk dat wij hier met een oude, van oorsprong koninklijke tol te maken hebben, die in de loop van de tijd als regaal in handen van de bisschop is geraakt. De enige tol in de omgeving, waarvan wij met zekerheid weten dat hij in de Karolingische tijd bestond en zeer belangrijk was, betreft de koninklijke tol van Dorestad. Dekker vermoedt, dat deze tol ook na de verwoesting van Dorestad is blijven functioneren en omstreeks 1122 zal zijn verlegd, toen de Kromme Rijn bij Wijk werd afgedamd en de vaarroute voortaan via de nieuw gegraven Vaartse Rijn naar Utrecht en Muiden liep 24). Aan het uiteinde van dit nieuwe kanaal wordt in 1200 een tol te 't Gein aangetroffen, die daar dan al van ouds bestaat. Evenals Dekker nemen wij het voortbestaan van de Dorestadse tol aan, maar wij betwijfelen een verlegging naar 't Gein. Dit impliceert namelijk, dat na de verlegging naar 't Gein

22) J. A. Coldeweyj, *De heren van Kuyck, 1096-1400*. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland L (Tilburg, 1981) 41 e.v.

23) Coldeweyj, *De Heren van Cuyk*, 42 n. 28. Vgl. Van Iterson, *De stad Rhenen*, 162.

24) C. Dekker, 'De dam bij Wijk', in: *Scrinium et Scriptura, opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis aangeboden aan professor dr. J. L. van der Gouw* (Groningen, 1980) 248-266. Ook verschenen in *Nederlands Archiefblad* LXXXIV (1980), 248-266.

de Lek op het Stichtse territorium tolvrij bevaarbaar zou zijn geweest. Immers, slechts een deel van de schepen, die de Lek passeerden vervolgde de route via de Vaartse Rijn. Een ander, niet onbelangrijk deel volgde de Beneden Lek in de richting van de zuidelijk gelegen Hollandse en de Zeeuwse handelssteden. De tol op de Lek moet als te belangrijk voor de landsheer verondersteld worden, dan dat deze genoeg zou nemen met een verlaging van de tolinkomsten. Na de afdamming van de Kromme Rijn in 1122 was de ligging van de tol niet meer gebonden aan het kruispunt van Kromme Rijn en Lek en stond niets een verlegging in de weg naar het punt waar de Lek het Stichtse territorium penetreerde, namelijk Rhenen. Wij menen dan ook, dat van de twee voor het eerst in het eerste kwart van de 13e eeuw in de bronnen opduikende tollën die van Rhenen gezien moet worden als de voortzetting van de oude Dorestadse tol en die van 't Gein als een nieuwe tol, voor de oprichting waarvan de Duitse keizer omstreeks 1122 consessie zou kunnen hebben verleend als compensatie en een zekere mate van schadeloosstelling voor de bisschoppelijke inspanningen en onkosten, die het graven van de Vaartse Rijn met zich meebracht.

Uitbating van het tolrecht

Noch de landsheren noch de Staten van Utrecht zijn ooit overgegaan tot totale vervreemding van het tolrecht of men zou de gedeeltelijke exemptieverklaringen als zodanig moeten aanmerken. Zodoende heeft door de eeuwen heen de mogelijkheid opengestaan om op diverse wijzen het tolrecht te exploiteren, namelijk door verpanding, verpachting en het op rekening laten innen van de opbrengsten. Van deze laatste mogelijkheid, gekenmerkt door inning via een gesalarieerd ambtenaar, verplicht tot het periodiek afleggen van rekening en verantwoording, werd door de bisschoppen slechts zelden gebruik gemaakt. Hun bijna chronische geldnood leidde tot de noodzaak om op korte termijn te kunnen beschikken over grotere sommen geld. Het gevolg was, dat ambten en rechten normaliter verpand, verpacht of in leen werden uitgegeven, zodat in de bisschoppelijke periode de gesalarieerde ambtenaar geen kans heeft gekregen zich te ontwikkelen tot fundament van het landsheerlijke bestuur.

Uit diverse gegevens blijkt, dat verpachtingen en verpandingen in de periode 1277-1484 in ongeveer gelijke mate voorkomen met dien verstande dat aan het einde van die periode de verpandingen verminderen om na 1528 zelfs geheel te verdwijnen. Omschrijven wij de term verpanden dan kan in dit kader volstaan worden met op te merken, dat het gaat om het garantstellen van roerend of onroerend goed of inkomsten als zekerstelling voor aanspraken van financiële aard. De kern van de overeenkomst is in feite dat in geval van het niet aflossen van het pand de volledige rechten hierop toevallen aan de pandnemer na uitspraak van een rechterlijke instantie. Zo heeft de pandnemer slechts een uiteindelijke garantie, daar de eigendom evenals het vruchtgebruik van het verpande goed of recht, tenzij anders overeengekomen, in handen blijven van de pandgever. De als uitvloeisel van verpanding uitgevaardigde oorkonden zijn als het ware schuldbekentenissen onder garantstelling.

Bij verpachting is er sprake van een overeenkomst waarbij de pachter tegen een som geld rechten of inkomsten koopt van de verpachter. Dat de periode waarover de verpachting van kracht is niet altijd chronologisch bepaald behoeft te zijn, blijkt uit de overeenkomst waarbij bisschop David van Bourgon-dië de tol te Rhenen verpacht aan Lodewijk van Liefdaal van 825 Rijnse guldens per jaar en zich verplicht de verpachting te continueren tot de pachtsom uit de tolinkomsten zal zijn voldaan voor de 1500 Rijnse guldens, die hij de bisschop had geleend 25). Dat de bij de pachtovereenkomst uitgegeven acte van verpachting van groot belang was om de rechten van de pachter ten allen tijden te kunnen aantonen bleek in het geval van Lodewijk van Liefdaal drie jaar later toen hij verklaarde door de bisschop voldaan te zijn van de geleende som, waarvan hij de bisschoppelijke schuldbekentenis verloren had bij de inname van Rhenen en dat hij het om die reden aan hem gegeven gouden Mariabeeld teruggegeven had 26).

Naast deze drie exploitatievormen om het tolrecht te gelde te maken was er nog een vierde manier om het recht uit te baten, namelijk via het vestigen van renten op de tolopbrengst. Dit gebruik van de tolopbrengsten komt tegelijk voor met de hier voor beschreven uitbatingsvormen. Vooral de bisschoppen hebben van deze mogelijkheid om aan middelen te komen gebruik gemaakt, maar sinds het invoeren van indirecte belastingen in de 16e eeuw op grote schaal werden er bijna geen renten meer op de Utrechtse tollën gevestigd.

Beheer en administratie van de tol

Sinds de jaren zestig van de 16e eeuw tot aan de opheffing van de tol in de 19e eeuw werden de tolopbrengsten gewoonlijk geïnd door gesalarieerde ambtenaren, die voor hun ambtsuitoefening rekenplichtig waren aan de overheid. De benoeming van het tolpersoneel geschiedde door de overheid en kon pas geëffectueerd worden als de eed van trouw was afgelegd. Dit gebeurde in de bisschoppelijke periode in handen van de maarschalk van het Overkwartier. Na de overdracht van het wereldlijke gezag door Hendrik van Beieren aan Karel V in 1528 (toen de gesalarieerde ambtenaar op veel grotere schaal dan daarvoor werd ingevoerd) vond de eedsaflegging plaats in handen van de Haagse rekenmeesters en sinds 1581 in handen van de raadsheren van het Hof van Utrecht. Bovendien moesten er borgen gesteld worden. Pas nadat aan deze vereisten was voldaan werd de benoemingsacte geëxpedieerd. De benoemingen waren in tijd gelimiteerd - zij golden meestal een periode van zes jaren- en konden eventueel vernieuwd worden. De door de tollenaar bij de rekenkamer van Utrecht ingediende eerste rekening bevatte normaliter een copie van zijn benoemingsacte en tevens van de acten van eedsaflegging en borgstelling.

De eerste tollenaar, die te achterhalen is, was Anthonis van Covelens. Uit zijn voorlopige aanstelling, ondertekend op 21 februari 1529 te Wijk bij Duurstede door de keizerlijke ambtenaren Joost Sasbout en Vincent Cornelisz. van

25) S. Muller Fz., ed. *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht, 722-1528* (5 dln; Utrecht, 1917-1922) III, nr. 4400.

26) *Ibidem*, nr. 4501.

Mierop en bevestigd in een definitieve aanstelling d.d. 17 augustus 1531, blijkt, dat hij reeds voor de overdracht van het wereldlijk gezag in 1528 bisschoppelijk tollenaar te Wijk was 27). De term 'tollenaar' moet in dit geval zeker niet geassocieerd worden met een functionaris, die voor zijn levensonderhoud geheel afhankelijk zou zijn geweest van zijn werkzaamheden aan de tol en de daaruit voortvloeiende inkomsten. Anthonis van Covelens was een invloedrijk en niet onbemiddeld man. Hij wist naast het tollenaarschap bovendien het schoutambt van Wijk in pacht te krijgen 28). Hoewel Anthonis van Covelens als tollenaar wel verantwoordelijk was voor het beheer van de tol, dat wil zeggen voor de inning, de administratie en de verantwoording van de tolopbrengsten, zal hij in het dagelijks beheer bijgestaan of vervangen zijn door een door hem gesalarieerde tolknecht. Verder werden bij de tol nog een *besiender* en *contrebouckhouder* aangetroffen. Deze twee functies waren aanvankelijk in één persoon verenigd, maar de Haagse rekenkamer bepaalde in 1539, dat vanwege de *menichfuldicheit van de negotiatie ende coopmanscip daghelix augmenterende* er een scheiding diende te worden aangebracht tussen beide 29).

In de hiërarchie van het tolpersoneel nam de tollenaar de eerste plaats in. Hij had de verplichting *siyne residentie te houden ende bewoonen het tolhuys - - - sonder dat hij in siyne eijgene huijsinge ofte op andere plaetsen sall mogen vertollen ende dat telcken in presentie van den contrerolleur ende besiender wiens presentie den tollenaar gehouden wordt te lijden ende opteijckening te laeten geschieden van de goederen die hij vertolt sall hebben* 30).

De tolbedragen werden in de Habsburgse tijd vastgesteld namens de landsheer door de rekenkamer en sinds 1581 door de staten of gedeputeerde staten van Utrecht. Van deze bedragen werd de tollenaar een lijst ter hand gesteld *om te beslaen in een bort ende te hangen openbaer in sijn woonhuijs in 't aansien van eenen ijegelijcken* 31). Van de opbrengsten diende de tollenaar periodiek een overzicht in bij de rentmeester-generaal van de domeinen - aan wie hij de opbrengsten zelf ook afdroeg - of aan de commissie van financiën. Jaarlijks werd vervolgens rekening en verantwoording afgelegd. Tot 1663 gebeurde dit ten overstaan van door de gedeputeerde staten ad hoc daartoe gecommiteerden en sinds genoemd jaar ten overstaan van de leden van de permanente rekenkamer. De gevolgde procedure was hierbij voor en na 1663 gelijk: de overgelegde rekening werd gecontroleerd aan de hand van de tevens overgelegde kasboeken van tollenaar en boekhouder. Hierbij kwamen ook de kwitanties en de door gedeputeerde staten afgegeven betalingsordonnanties op tafel. Na eventuele correcties en accoord bevinding werd de rekening, voorzien van allerlei marginale aantekeningen vaak na dagen werk gesloten via een onder de rekening gestelde verklaring van *décharge*. Het overgelegde en getekende exemplaar werd bewaard in het archief van de rekenkamer, terwijl de tollenaar een getekend afschrift ontving.

27) RAU, Financiële Instellingen, nr. 1, fol. 17-18v.

28) Ibidem, fol. 35v.

29) Ibidem, fol. 89.

30) GAU, Stad, II, nr. 3570.

31) Ibidem.

De opmaak van de rekening geschiedde geheel chronologisch in de volgorde waarin de schippers vertold hadden. Bij de vermelding in de rekening werd aantekening gehouden van de schipper, de aard en de omvang van de lading en het betaalde tolgeld. Bovendien vermeldde de tollenaar of het schip stroomop- of afwaarts voer 32).

In verband met de veelvuldige exemptieverklaringen, die in de loop der jaren door de eigenaars van het tolrecht waren verleend ten behoeve van de inwoners van bepaalde steden en van zekere geestelijke instellingen had de tollenaar de beschikking over een door hem bij te houden register, waarin deze vrijstellingen opgesomd stonden 33).

Zowel het beschikken aangaande verzoeken tot vrijstelling van de tol als ook het beslissen over geschillen uit de vrjstellingen voortvloeiende waren overgelaten aan het college van gedeputeerde staten. Om fraude in het tolbeheer tegen te gaan was een aantal maatregelen genomen in de loop der tijd. Zo werden naast de tollenaar - ongeacht of deze de tol pachtte of als gesalarieerd ambtenaar beheerde - door de Staten een opzichter (*besiender*) en een tolschrijver (*contrebouchouder*) benoemd. Daarnaast was het aan het tolpersoneel verboden om een herberg te houden 34). Op poging tot omkoping van het tolpersoneel stonden hoge straffen en op het aangeven van het aannemen van steekpenningen hoge beloningen: *Dat in cas door eenig schipper sijn knecht of ijmand van sijnent wegen, directelijk of indirectelijk, aan de bedienden van den tol, haare vrouwen, kinderen of ijmand van haare familie eenig geschenk hoe genaamt mogte worden gegeven, dat soodanigen schipper daardoor sal verbeuren sijn schip ende de goederen die hem in 't selve schip competeren ende dat den tolbediende, die sodanigen praesent selfs of door andere genoten mogte hebben, de facto met infamie van sijne bedieninge sal worden gecasseert, 't zij de voorz. corruptie op verscher daad ofte wel namaals ontdekt mochte worden. Ende opdat de voorschreven bedriegerijen te beter mogen worden geweert, zo zal degeene welk de corruptie komt te ontdekken zoodanig, dat die het praesent zal genooten hebben, daarvan na rechten kan worden overtuygt, genieten een praemie van tienmaal de waarde van 't geene gegeven zal zijn en impunitijt schoon hij medepligtig aan 't voorsz. seijt mogte wesen 35).*

32) Elders gebeurde dit niet altijd. Vgl. T. S. Jansma, 'Enkele beschouwingen bij twee Geervlietse tolrekeningen', in: *Scrinium et Scriptura* (zie n. 24) 362-371.

33) Het enige overgebleven register draagt op de omslag de aanduiding: *Vrijboek van de vrij-scheepe ende vrijgoederen soo exemptie pretendeere op H. E. M. domeijnen-toll tot Wijk*. RAU, Financiële Instellingen, nr. 1501.

34) *Groot Placaatboek*, II, 331.

35) *Ibidem*, 332.

De glazen van de Cisterciënserkloosterkerk te IJsselstein en hun schenkers

Louise van Tongerloo

Het enige klooster dat IJsselstein voor de Reformatie rijk was, de Cisterciënsergemeenschap Onze Lieve Vrouwenberg, is geen onbekend onderwerp binnen het Jaarboek. In 1938 publiceerde Stooker zijn opgravingsverslag van het oudste complex erin, in 1968 pater Heesters een beknopte geschiedenis van dit voormalige klooster van zijn orde.

Het relatief ruim bewaard gebleven boekenbestand heeft al bij herhaling onderzoekers aangetrokken. Toen er een historische vereniging in IJsselstein werd opgericht is er in het tijdschrift natuurlijk ook al spoedig aandacht aan besteed, met name aan de herbouw van de kerk omstreeks 1540 1). Terwijl deze na de hervestiging van het klooster binnen de stad nog niet eens haar definitieve vorm had gekregen, was ze namelijk met een deel van de kloostergebouwen op 18 mei 1537 door brand verwoest.

De herbouw kunnen we vrij goed volgen dankzij de gelukkige omstandigheid dat ook van het archief betrekkelijk veel bewaard is gebleven, onder andere een rekeningboek waarin op last van de prior veel inkomsten en uitgaven voor de nieuwbouw zijn genoteerd 2). Wel veel gelden, maar vast niet alle die in de jaren 1538 tot en met 1541 door de handen van de prior zijn gegaan, zoals af en toe zal blijken. Daarmee beticht ik geen van de kloosterlingen van oplichting, want ook andere administraties plachten niet waterdicht gehouden te worden.

In het kader van de herbouw hebben de conventualen zich ook beijverd voor nieuwe gebrandschilderde glazen. Elf waren er nodig: twee keer vijf in de lange zijden, één in afwijkende vorm in de westgevel (B 19, 23, 27, 28) 3). Hoe kon zo'n wens vervuld worden?

1) Terloops in mijn artikel 'Middeleeuws IJsselstein', *Uitgave Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr. 4 (sept. 1977); dan M. H. H. Doesburg, H. Jonkers en R. Pasman, 'De herbouw van de Kloosterkerk binnen IJsselstein na de brand van 18 mei 1537', *ibidem*, nr. 6 (maart 1978); op mijn verzoek de glazen hierin slechts beknopt genoemd.

2) Streekarchivariaat Zuidwest-Utrecht, Oudarchief IJsselstein, nr. 599; enkele toelichtingen in n. 1 van de bijlage achter dit artikel. Nr. 600, 2 exemplaren van het bestek van de kap (in Utrecht ontworpen: nr. 599, fol. 12v), zijn in nr. 21 (maart 1982) van het kringtijdschrift helaas gecomprimeerd afgedrukt, met het begin van de beknopte versie en het eind van de volledige, gedateerde.

3) De cijfers voorafgegaan door een B verwijzen naar nummers in de bijlage achter dit artikel. Van drs. Meta Prins-Schimmel leerde ik ook de kleinste loonposten af te horen op informatie.

Gouda als spiegel

De IJsselsteinse kloosterkerk is er niet meer, haar beglazing kunnen we zoals in zoveel gevallen alleen maar op papier bekijken. Terwille van een duidelijker voorstelling van zaken betrek ik daarom de Grote Kerk van Gouda in mijn verhaal, de beste vergelijkingsmogelijkheid die we in Nederland nog hebben 4). De glazen van deze kerk zijn niet alleen begunstigd door een uitzonderlijk conserveringsbeleid van stadsoverheid en kerkvoogdij maar ook door een ruime hoeveelheid archiefstukken. Die geschreven en materiële bronnen laten zien hoe daar stadsbestuur en kerkmeesters te werk zijn gegaan toen hun kerk begin 1552 afgebrand was. De hoogste autoriteiten in de Nederlanden zijn ze om een gebrandschilderd glas gaan vragen: de koning en de landvoogdes, de stadhouder van hun gewest, hun bisschop en twee kapittelproosten in de bisschopsstad, abten en andere kloosteroversten; enkele glazen zijn door families en gilden in Gouda zelf geschonken.

Zulk vragen was niets bijzonders. Ook in andere Hollandse kerken die nog enkele glazen uit de 16de eeuw hebben, of waarvan de voorstudies voor glazen bewaard zijn gebleven, zien we de vorst, de bisschop, kanunniken en burgerfamilies afgebeeld in de voet, ten teken dat zij het betreffende glas hebben geschonken. De royaliteit van het Habsburgse huis op dit gebied was zó bekend dat daaraan zelfs voor dorpskerken als Haastrecht en Harmelen om glazen gevraagd is 5). Ik weet niet of elke aanvraag gehonoreerd werd. De regering in Brussel kon ook op een goedkope manier reageren door een bedragje te geven waarvan alleen maar een wapenglas bekostigd kon worden. Als sommige verzoeken niet ingewilligd zijn zou het des te interessanter zijn om te proberen te achterhalen welke motieven in Brussel een rol gespeeld kunnen hebben om de glasgeschenken zó te plaatsen als landsheer en gouvernante gedaan hebben; een onderzoek dat voorzover ik weet nog niet gedaan is.

Was zulk vragen dan niets bijzonders, het kaliber van de gevraagden lag niet bij elke kerk zo hoog. Het aanschouwelijkst is dat weer in Gouda te vinden. De St. Jan huisvest namelijk niet alleen haar eigen glazen, maar ook - dankzij die eigenaardige conserveringspolitiek van het 16de eeuwse stadsbestuur - de glazen die tussen 1556 en 1559 geschonken zijn aan het (Augustijner) Regulierenklooster Emmaus, dat ook wel Stein genoemd wordt. Dit was kennelijk het enige stel glazen dat door het stadsbestuur de moeite van het bewaren waard werd geacht toen het de kloosters ophief. Was het de herinnering aan de voormalige kloosterling Erasmus die de heren tot dit besluit bracht? In diens tijd had het klooster buiten Gouda in het Land van Stein gelegen; in 1549 was

4) Nog steeds is standaardwerk A. van der Boom, *Monumentale glasschilderkunst in Nederland* (Den Haag, 1940), samengevat en met nieuwe gegevens aangevuld in zijn hoofdstukken in de *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, I (3e druk, Utrecht enz., 1954) en zijn *De kunst der glazeniers in Europa 1100-1600* (Amsterdam/Antwerpen, 1960). Speciaal voor Gouda: A. A. J. Rijkse, *Gespiegeld in kerkeglas* (Lochem, 1945); kleine aanvullingen in C. J. Matthijs, *Genealogische bijzonderheden over de schenkers van enkele Goudse glazen* (Gouda/Alphen a. d. Rijn, 1979).

5) J. L. van der Gouw, ed., *Stukken afkomstig van ambtenaren van het centraal bestuur tijdens de regering van Karel V. gedeponneerd ter charterkamer van Holland* ('s Gravenhage, 1952) nr. 756, 758 (Harmelen, Haastrecht). J. Helbig, 'Verrières héraldiques de la famille de Charles Quint', *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis*, XI (1941) 245-262; nog wat meer bij A. Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique*, V (Brussel/Leipzig, 1859) 74-79.

het afgebrand, waarna de conventualen binnen Gouda onderdak hadden gekregen in het Brigittenklooster, waarvan de bewoners naar Soest waren overgebracht 6). Een paar jaar later hadden de Regulieren de kerk laten verbouwen en beglazen. Zeven glazen zijn in 1581 gemonteerd in twee vensters van de St. Jan die nog geen gebrandschilderde vulling hadden gekregen. Bij de restauratie voor 1940 is voor hen een aparte 'kapel' aan de kerk gebouwd om ze beter tot hun recht te laten komen.

Op deze Regulierenglazen komt als hoogste kerkelijke dignitaris de wijbischof van het bisdom voor, die tegelijk deken was van St. Marie in Utrecht. Verder een kanunnik van Oudmunster, tevens thesaurier van dat kapittel, en drie reguliere kanunniken, rectoren van nonnenkloosters van deze Augustijner orde, twee Goudse en een Leids. Als leken-schenkers hebben een rentmeester van de koninklijke domeinen onder Gouda en een Goudse burgemeester zich laten vereeuwigen 7).

In dit geval zijn geen bronnen van het klooster beschikbaar die ons direct onthullen waarom juist dit zevental bereid is gevonden tot een milde gift. Als we dan toch de achtergrond van zo'n besluit willen begrijpen, dan zouden we bij de leken bijvoorbeeld moeten proberen uit te vinden of hun familie al langer betrekkingen met dit klooster onderhield. Dat kan blijken uit andere schenkingen, uit verzoeken om zielsmissen, door intreden van enkele verwanten, door het vervullen van voogdijschap om wereldlijke zaken voor het klooster te behartigen. Soms komen ongezochte mededelingen te hulp: dat wijbischof Nicolaas van Nieuwland en Oudmunsterkanunnik Nicolaas Ruysch samen de hervestiging van dit klooster in Gouda geregeld hebben 8), lijkt een redelijk aanknopingspunt te bieden voor het vragen om ofwel eigener beweging geven van een glas; een aanknopingspunt voor beide geestelijken, terwijl de heerlijke en aartsdiakonale banden die Oudmunster had met het Land van Stein en Gouda alléén wat achtergrond zouden kunnen bieden aan kanunnik Ruysch.

De IJsselsteinse glazen van 1540-1541

Keren we nu terug naar de Cisterciënsers in IJsselstein dan blijkt uit de archivalia dat zij veel aanzienlijker begunstigers gevonden hebben dan de Regulieren van het Goudse klooster Stein. In 1540 werden er, telkens twee aan twee, zes glazen in de nieuwe kerk aangebracht; daarna nog een of twee. De eerste kwamen van de op 25 oktober 1539 overleden heer van IJsselstein en de bisschop van Utrecht (B 6, 8, 22). Vijf maanden later volgden glazen van de nieuwe heer van IJsselstein en de bisschop van Luik (B 9, 24), en tenslotte die van Utrechtse kapittels, van de Dom en Oudmunster samen nog in 1540 (B 10, 25), van St. Jan in 1541 en misschien ook van St. Pieter (B 11, 15).

Dat de Cisterciënsers om deze cadeau's gevraagd hebben blijkt in de rekening alleen maar bij het Domkapittel (B 5). We hoeven echter niet te veronderstel-

6) D. van Heel, 'De reguliere kanunniken van het klooster Emmaus in het Land van Stein', *Haarlemse Bijdragen*, LXII (1953) 32-69.

7) Ibidem, 57-58; aanvullingen bij Matthijs, *Genealogische bijzonderheden*, 33-35.

8) Van Heel, 'De reguliere kanunniken', 56-57.

Afb. 1 Floris van Egmond (1469-1539) geschilderd door Jan Gossaert (ca. 1478-1532). Mauritshuis, bruikleen van het Rijksmuseum. (Foto Rijksmuseum Amsterdam).

len dat die notitie bij de anderen vergeten is. Er is namelijk één begunstiger die zeker bij de meeste zo niet alle andere bemiddeld heeft: de eerstgenoemde heer van IJsselstein.

Dat was Floris van Egmond, naar zijn hoogste titel meestal graaf van Buren genoemd, terwijl zijn zoon de titel heer van IJsselstein droeg. Ridder van het Gulden Vlies was Floris, stadhouderschappen had hij vervuld - hoewel misschien niet zo best, gezien de korte periodes; vooral militair was hij, op z'n 70ste nog in actieve dienst als kapitein-generaal van de troepen in de Nederlanden. De Egmonds - met uitzondering van de tak die het hertogdom Gelre geërfd had - behoorden immers tot de kleine groep van zeven aanzienlijke families die door het Brusselse gouvernement werden 'uitverkoren' om de topfuncties van de Nederlanden te vervullen 9). Families met zulke posities had-

9) M. A. Beelaerts van Blokland, 'De nationale positie van het huis van Egmond in de 15de en 16de eeuw' *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, XIV (1960) 33-39 (paar onjuistheden); P. Rosenfeld, 'The provincial governors from the minority of Charles V to the Revolt', *Standen en Landen*, XVII (1959) 3-63; A. W. E. Dek, *Genealogie der heren en graven van Egmond* (2e dr., Zaltbommel, 1970) 65-66; korte biografie bij S. W. A. Drossaers, ed., *Het archief van de Nassause Domeinraad*, III ('s Gravenhage, 1955) 177-179.

den dus alle kansen om verspreid over de gewesten ook een culturele rol te spelen. Zo hebben Floris van Egmond en zijn zoon Maximiliaan, net zoals Hendrik III van Nassau-Breda, Italiaanse bouwmeesters in dienst genomen die hier stijlopvattingen van de Renaissance introduceerden. Maar de meeste jaren van Floris' leven waren vervuld van oorlog, dus van architect Pasqualini zal hij vooral ook bruikbaar werk verwacht hebben voor de versterking van zijn sloten IJsselstein, Buren en Grave 10).

Op de burcht van Grave ging een delegatie van het klooster, samen met de drost van het Land van IJsselstein, graaf Floris opzoeken in maart 1539 (B 2). Het jaar tevoren had hij hun bouwfonds al een bodem van 100 gulden gegeven en ook toegestaan dat klei uit zijn land werd gebruikt om stenen te bakken 11). Zulke gestes mochten kerken verwachten van hun (lands)heer. Soms is zelfs op schrift gesteld dat het vaste gewoonte van een heer was om aan een nieuwe of verbouwde kerk binnen zijn gebied een glas te geven 12). Onze Lieve Vrouwenberg was bovendien bij herhaling gesticht door voorzaten van Floris van Egmond. Het was weliswaar geen 'huisklooster' in de volle betekenis van die term; de heren en hun verwanten stelden bijvoorbeeld geen prijs op een graf in de kloosterkerk. Maar dat die oude band met de familie wel degelijk door Floris beseft is, blijkt naar ik hoop juist uit deze beglazingsaffaire. Aan welwillendheid van graaf Floris kan het ook te danken zijn geweest dat de prior meester-metselaar Cornelis van Woerden tot leider van de kerkbouw kon aanstellen (B 21). Deze werkte namelijk ook voor graaf Floris 13), die hem dan ook wel eens glaspaneeltjes gaf bij wijze van hofleveranciersschild 14). En mocht een werkinspecteur uit Brussel lelijk gekeken hebben als hij merkte dat Marcelis Keldermans af en toe de Vreeburg in de steek liet om die monniken waardevolle adviezen te geven voor hun bouwonderneming (B 1, 26) of hun als steenhouwer blokken natuursteen te leveren (B 17-20), dan kon de kapitein-generaal vast wel maken dat het ongenoegen vergeten werd.

In februari 1539 waren de metselaars op het kloosterterrein aan de slag gegaan 15). Het werd dus zaak om voorbereidingen te treffen voor nieuwe gebrandschilderde glazen. Al lezen we er niet van, het moet toch wel tijdens dit bezoek in maart 1539 geweest zijn dat graaf Floris beloofd heeft met zijn zoon twee glazen te zullen bekostigen. Bovendien gaf de oude heer zijn bezoekers een brief mee voor zijn aangetrouwde neef Georg Schenck van Toutenburg

10) M. D. Ozinga, 'De strenge Renaissance-stijl in de Nederlanden naar de stand van onze tegenwoordige kennis', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 6e serie, XV (1962) 9-34. Over Pasqualini's werk in Grave is wat gepubliceerd in het streektijdschriftje *Merlet*, VII (1971) 65, IX (1973) 106. Bij Drossaers, *Archief van de Nassause Domeinraad*, II¹, 178, 222 verklaring van Floris' rechten op Grave en het Land van Cuyk. Over zijn zogeheten maecenaat zie hierna p. 33 en 34 en n. 69.

11) Streekarchivariaat Zuidwest-Utrecht, Oudarchief IJsselstein, nr. 599, fol. 2, 14 (verder genoemd: nr. 599). Kwitantie van de prior voor 100 Carolusguldens in: Algemeen Rijksarchief, Nassause Domeinraad, II Buren, nr. 113 (verder genoemd: archief Buren).

12) A. A. Arkenbout, 'De heren van Voorne als opdrachtgevers van 15de eeuwse glasschilderkunst', *Rotterdams Jaarboekje*, 1967, 121-122.

13) G. C. Labouchère, 'De toren der N.H. St. Nicolaaskerk te IJsselstein', *Oudheidkundig Jaarboek*, II (1922) 57.

14) Zie n. 45.

15) Nr. 599, fol. 23.

16), de stadhouder van Friesland en de andere nieuwe noordelijke gewesten, met het verzoek om het klooster boeken te bezorgen (B 3). Bij de brand was namelijk ook een groot deel van de boeken verloren gegaan. Vermoedelijk moest de stadhouder dit verzoek doorspelen naar de abt van Aduard 17).

Het moet ook wel Floris van Egmond geweest zijn die de bisschop van Luik om een glas gevraagd heeft, want voor de monniken was dat een dermate ongewone schenker dat bij het noteren van diens gift Utrecht is opgeschreven; later is de plaatsnaam gecorrigeerd (B 9). Hoe graaf Floris aan dat adres gekomen is? Het was een broer van zijn vrouw, Margaretha van Bergen uit het huis Glymes, ook een van de 'upper seven' families. Cornelis van Bergen, heer van Zevenbergen, was al jaren coadjutor van bisschop Everard van der Marck - befaamd schenker van glasramen - eer hij hem in 1538 op de Luikse zetel was opgevolgd; met blakende tegenzin weliswaar, zodat hij elect bleef en in 1544 weer afstand deed van de waardigheid. De regering in Brussel had echter zijn aanstelling gewenst en om hem evenals het kathedrale kapittel tot toegeven te bewegen, geen betere ambassadeur kunnen bedenken dan zijn zwager Floris 18). Het zal deze dus wel minder moeite gekost hebben heer Cornelis over te halen tot het betalen van een glas.

In de bisschop van Utrecht ontmoeten we nog een verwant van graaf Floris. Het was immers Joris van Egmond; hun vaders waren broers 19). Is het nodig op die familierelatie de nadruk te leggen, sprak het niet vanzelf dat de bisschop glasramen schonk aan de kerken van zijn dioceses? Als ik de elf andere glasschenkingen overzie die ik van hem ken, dan ging er één naar de Jeruzalembroederschap in Utrecht, vijf kwamen in parochiekerken terecht waarvan één ver buiten het dioceses. Drie schenkingen waren voor personen bestemd; die mogen hier dus eigenlijk niet meetellen 20). Aan kloosters schonk hij slechts twee keer een glas, Catharijneconvent in en Vrouwenklooster bij

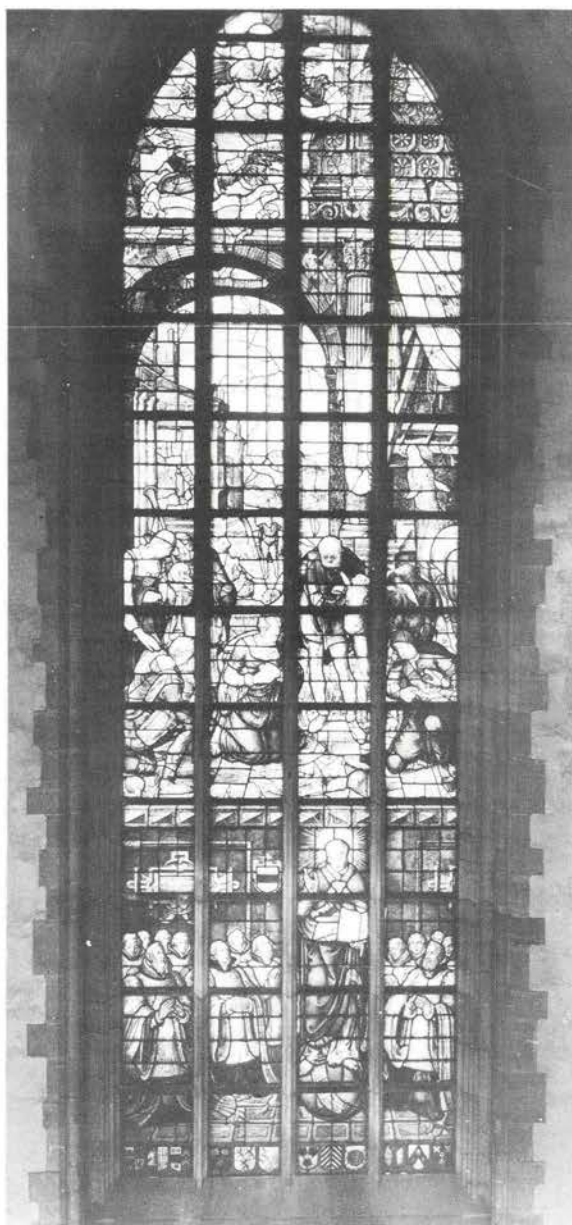
16) Dek, *Genealogie van Egmond*, 51 en de tabel bij Beelaerts van Blokland, 'De nationale positie van het huis Egmond'.

17) Zie hierna p. 26

18) Korte biografie bij Drossaers, *Archief van de Nassause Domeinraad*, IIe; 222; L.-E. Halkin, *Histoire religieuse des règnes de Corneille de Berghes et de Georges d'Autriche princes-évêques de Liège (1538-1557)* (Luik/Parijs, 1936) 31-38, 68. De hoofdtak van zijn familie, de heren/markiezen van Bergen op Zoom, leverde meerdere bisschoppen op; Robert, bisschop van Luik 1557-1564, schonk de Goudse St. Jan een glas in zijn kwaliteit van proost van Oudmunster, zoals uit kleding en devotiebeeld blijkt (J. W. Berkelbach van der Sprenkel, 'Joris van Egmond, Cornelis van Mierop en Robert van Bergen als schenkers der glazen 15, 16 en 14 der Goudse St. Janskerk', *Zuid-Hollandse Studiën*, I (1950) 27, 33; C. Tihon, *La principauté et le diocèse de Liège sous Robert de Berghes* (Luik/Parijs, 1922). Dit lost het misverstand op t.a.v. de datering van het glas van het Oudmunsterkapittel in de St. Jan, glas 14 (J. D. Hintzen, 'Beschrijving der glazen', in: *De Goudse glazen 1555-1603* (Den Haag, 1938) 90, 100).

19) Berkelbach van der Sprenkel, 'Joris van Egmond', Recentste overzicht van zijn maceennaatsrol in de tentoonstellingscatalogus *Jan van Scorel in Utrecht* (1977) 38-41, m.b.t. glazen aan te vullen met mijn gegevens.

20) H. E. van Gelder, 'Kunstenaars werkende voor bisschop George van Egmond', *Oud Holland*, XXXV (1917) 189 (broederschap); dezelfde, 'De 16de eeuwse glasschilderingen in de Haagsche St. Jacobskerk', *ibidem*, XXXVI (1918) 27-28; Catharijneconvent, St. Bavo Haarlem, St. Jan Gouda: Van der Boom, *Monumentale glasschilderkunst*, 81 n. 2, 127-130, 168-170 (Gouda ook hierboven in n. 4); Zavelkerk Brussel: J. Helbig, *De glasschilderkunst in België, repertorium en documenten* (2 dln; Antwerpen, 1943-1951) I, nr. 381; K. Heeringa, ed., *Rekeningen van het bisdom Utrecht, 1378-1573*, II, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap CIX (Utrecht, 1932) 152 (Domproost), 205 (kerk Vianen, procurator van de keizer), 253 (vicaris-generaal en deken van St. Pieter).

Afb. 2 Het glas van het kapittel van Oudmunster in de St. Jan te Gouda, 1564.
(Foto eigendom Stichting Fonds Goudse Glazen).

Utrecht - niet bepaald doorsnee-kloosters 21). Het Regulierenklooster in Gouda heeft hij niet eens 'gezien'. Tegen zo'n achtergrond valt zijn gift aan Onze Lieve Vrouwenberg wél op, want ik schat dat die Cisterciënsers net zo min als de Regulieren uit aristocratische families kwamen. De IJsselsteinse monniken was ook nog een financiële bijdrage van zijn kant voorgespiegeld, maar het blijkt niet of ze die ook werkelijk gekregen hebben, al hebben ze er

21) Op beide kloosters ga ik in het *Maandblad Oud Utrecht* van 1983 nader in.

een paar keer moeite voor gedaan 22).

De kapittels van de Dom en Oudmunster kenden de weg naar IJsselstein al lang; beide hadden er goederen en rechten. Het klooster hadden ze dan ook al vaker met glazen bedacht, in 1455/1460 ongeveer en weer rond 1520 23). Bij het Oudmunsterglas van 1540 (B 10, 25) blijkt niets van een verzoek door het klooster noch van een aanbeveling door Floris van Egmond. Sterker nog: de kapitteladministratie laat niet eens merken dat het college dit cadeau aan de Cisterciënsers gedaan heeft, terwijl het glas dat het Tertiarissenklooster Bethlehem, in de Nieuwe Weerd bij Utrecht op grond van Oudmunster, in hetzelfde jaar kreeg wel genoteerd werd 24)!

Bij het Domkapittel is zoals gezegd wel een kloosterdelegatie op bezoek gegaan (B 5). Toch moet graaf Floris zich wel degelijk hebben ingezet voor de inwilliging van het verzoek, want de Domheren lieten nadrukkelijk aantekenen dat ze het geld slechts beschikbaar stelden uit consideratie voor hem 25). Overigens ging het dit kapittel financieel blijkbaar nog niet zo slecht als in het volgende decennium, toen het zich aan het geven en zelfs het ontvangen van glasramen wist te onttrekken 26). Net zoals hun confraters van Oudmunster gaven de Domheren namelijk in 1540 een glasgeschenk aan het klooster Bethlehem 27).

Het kapittel van St. Jan betaalde weliswaar pas op 15 oktober 1541 een glazenier voor het glas dat het 'op verzoek van heer Floris graaf van Buren' voor het Cisterciënserklooster had laten maken 28). Maar het kan natuurlijk geruime tijd daarvoor al geplaatst zijn. Van harte schijnt het niet gegaan te zijn. De omschrijving van een meerdaags bezoek aan Utrecht in de winter van 1540/41 doet althans denken aan het inschakelen van de sterke arm van het gerecht om dit kapittel tot handelen te bewegen (B 11). Met IJsselstein had het eigenlijk ook niet zoveel te maken; het kapittel van St. Pieter trouwens helemaal niet. Beide hadden wel belang bij een goede relatie met Floris van Egmond,

22) Nr. 599, fol. 6v (22 juli en 5 augustus 1539 naar Utrecht en Buren).

23) W. Jappe Alberts e.a., ed., *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van de Dom*, II², ³, Rijks Geschiedk. Publ., gr. serie CXXIX, CLV ('s Gravenhage, 1969-1976) 291 (1489/90 herstel van eerder gegeven glas) resp. 431 (1518/19). RA Utrecht, Oudmunster, nr. 499-1, 1454/55, ongefolieerd, rubriek *Exposita de diversis* resp. nr. 499-3, fol. 325, 1520/21. Gegevens betreffende Oudmunster dank ik aan A. J. van den Hoven van Genderen die tijdens onderzoek naar deze kanunniken alle glasschenkingen en -ontvangsten tussen 1448 en 1529 voor me noteerde.

24) Van alle 5 kapittels keek ik de fabrieksrekeningen na over 1538-1542; bij Oudmunster voor de zekerheid nog de rekeningen van grote en kleine kamer, maar daarin staan dergelijke zaken niet. St. Pieter had twee fabriekskamers; die van de kleine fabriekskamer ontbreken. Bethlehem: RAU, Oudmunster, nr. 499-3, fol. 695v.

25) RAU, Dom, nr. 651-9, fol. 272v: *Item solvi vitario in Yselsteyn pro vitro quod domini decanus et capitulum ecclesie Traiectensis intuitu generosi domini comitis de Bueren propinarunt conventui ibidem L florens. holl. facit LXII R X st.*

26) W. H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen* (Maarssen, 1981) 298, 360; Dirk Crabeth werd 1559 door de Goudse kerkmeesters betaald voor de al gemaakte schets (Van der Boom, *Monumentale glasschilderkunst*, 198 n.).

27) RAU, Dom, nr. 651-9, fol. 269v.

28) RAU, St. Jan, nr. 162-12, ongefolieerd, 1541/42, sept., *Exposita de promissis: Item solvi adhuc de consensu capituli cuidam vitrifici Wilhelmo Georgii pro vitro per capitulum nostrum ad petitionem domini Florentii comitis de Bueren dato in conventu Bernarditarum in IJsselsteijn anno XLI XVta octobris iuxta quitantiam suam L flor.*

maar meer in zijn kwaliteit van graaf van Buren, vanwege hun bezittingen in dat graafschap.

Ook bij St. Pieter moesten de monniken in augustus 1541 gaan herinneren aan de toezegging (B 15). Die was indertijd gegeven op conditie dat er eerst een kanunnik moest doodgaan. De inkomsten van diens prebende kwamen dan namelijk geruime tijd in de kas van het kapittel terecht. Of die kas toen werkelijk niet bestand was tegen extra uitgaven weet ik niet. De houding van het St. Janskapittel zou echter ook aanleiding kunnen geven tot het vermoeden dat het kapittel van St. Pieter op deze manier probeerde het verzoek op de lange baan te schuiven. Of deze heren in of na 1541 toch over de brug zijn gekomen is niet te achterhalen. Bij het kapittel is slechts een deel van de betreffende administratie bewaard en van het kloosterarchief is van de periode tussen 1541 en 1552 helemaal geen financiële administratie over 29).

Nog twee mogelijke schenkers worden genoemd in de rekening zonder dat verder uit het kleinste postje werkloon blijkt of een glas met hun naam in 1541 nog is aangebracht. Op 22 februari 1541 is er *gereyst tAmstelredam ende die stede gebeden om een glas in ons kerck* (B 12). Frans Clemens, de prior, zal dat zelf wel gedaan hebben, want hij was uit Amsterdam afkomstig; zijn broer Clemens leverde hem daarvandaan eikenhout voor de bouw. Maar aan Amsterdamse kant is er weer niets over te vinden 30).

De andere kandidaat zat in het hoge Noorden dat nog pas zo kort bij de Habsburgse Nederlanden gevoegd was. Zijn naam, de *heer van Groot Oudert* (B 16), moet opgevat worden als de abt van Aduard 31). Boeken en ornamenten verwachtten de monniken ook van die oude, grote en rijke Cisterciënser vestiging in de Ommelanden, vermoedelijk naar aanleiding van de brief die Floris van Egmond in 1539 aan stadhouder Schenck had geschreven (B 3). De kroniek van de abdij van Aduard stelt wel de bouwactiviteiten aan het eigen convent in het licht en aan enkele direct afhankelijke gebouwen in de buurt, maar niet een eventuele schenking aan het kloostertje in het Nedersticht 32).

Gezien het ontbreken van alle administratiebescheiden over de jaren 1542-1551 is het heel wel mogelijk dat de drie laatstgenoemde glazen toch nog aangebracht zijn. Maar de monniken troffen in 1541 wel noodmaatregelen. Ze kochten riet (B 13, 14), wat wil zeggen dat de resterende drie of vier vensters op de gebruikelijke manier voorlopig zijn gedicht.

Mocht toch niet elk venster zijn gedroomd fraaie glasvulling gekregen hebben, dan zouden de Cisterciënsers van IJsselstein daarin overigens niet alleen gestaan hebben. Meer plannen uit die tijd om tot een complete gebrandschilderde beglazing te komen zijn onvoltooid gebleven of pas decennia later uit-

29) Zie n. 24 en 43.

30) Nr. 599, fol. 42; met dank aan de gemeentelijke archiefdienst van Amsterdam.

31) Deze oplossing deed dr. Regn. Steensma me aan de hand; Klein Aduard was een vrouwenklooster bij Tenboer, het grote Aduard werd Auwert genoemd. De hypercorrecte d voor w gebruikt nr. 599 ook in het woord steenhouders (B 18). Voor de reconstructie van Scorels oeuvre kan deze oplossing ook helpen (*Jan van Scorel in Utrecht*, 22).

32) R. Post, 'Het Sint Bernardsklooster te Aduard', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, XLVII (1922) 168-277, XLVIII (1923) 1-236 is voor een groot deel parafrase van de 'Kroniek van het klooster Aduard', H. Brugmans, ed., *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XXIII (1902) 1-188.

gevoerd. Van dit laatste is de Goudse St. Jan het voorbeeld. Maar ook bij het Regulierenklooster van Stein lijkt het zeer waarschijnlijk dat de kerk niet meer volledig beglaasd is geraakt vóór het geusworden van Gouda. De eerste schrijver over die glazen vermoedde al op grond van de voorstellingen dat het zevental niet compleet was. Uit de aanbestedingsvoorwaarden voor de verbouwing van hun kerk is inmiddels bekend geworden dat ook deze Regulieren *elf schoene glazen* gewenst hadden 33).

De voorstellingen

Het Goudse klooster was bezig geweest met de uitbeelding van één verhaal, het leven van Jezus. Telkens weer blijkt dat de ontvangers een bepaald concept voor ogen hadden, waarvan de schenkers een gedeelte konden uitkiezen, of, bij geringere interesse, alleen maar hun aandeel betalen, terwijl de ontvangers dan bepaalden welk tafereel aan de beurt was boven de betreffende schenkersafbeelding.

Of de Cisterciënsers van IJsselstein bijvoorbeeld een Marialeven hebben laten uitbeelden, of scènes rond hun ordeoprichter Bernard is een vrij onderwerp voor onze fantasie. Alleen de bedragen die aan de glazeniers zijn betaald zouden haar enigszins binnen de perken kunnen houden. Van de Dom en St. Jan kregen ze 50 Hollandse guldens, van de graven van Buren in totaal 95 Carolus guldens 34). Vergelijking van die bedragen met andere sommen die rond 1540 zijn betaald voor glazen waarvan wel de maat en de voorstelling (bij benadering) bekend zijn, zou - mits bij deze operatie ook nog rekening gehouden zou worden met prijsverschillen tussen glazeniers en muntkoersen - wat zicht kunnen geven op de mate van invulling die de kloosterglazen in IJsselstein hebben gehad. Het is namelijk best mogelijk dat ze niet helemaal met gekleurd glas gevuld waren maar slechts met 4 of 6 panelen waarop bijvoorbeeld een heilige stond met alleen wapens of andere attributen van de schenker, terwijl de rest van de vensters uit blank glas bestond 35).

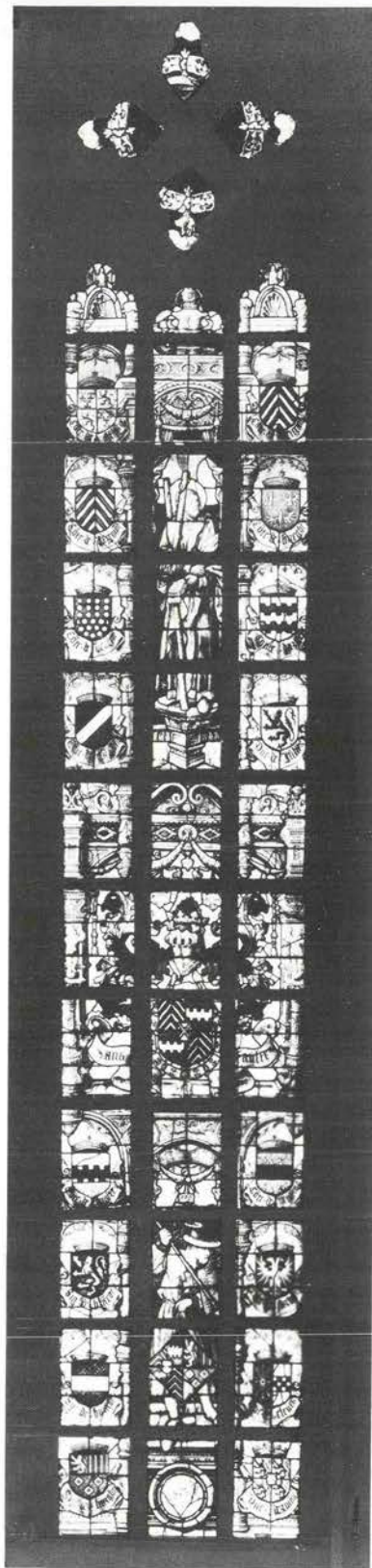
Soms heeft de gevende partij wel zelf het thema van haar glasgeschenk bepaald. Voor Onze Lieve Vrouwenberg hoop ik dan maar dat het zich op dit punt niet helemaal hoefde te schikken naar de verlangens van graaf Floris, want anders zouden de monniken opgezadeld zijn met glazen waarvan de religieuze boodschap een zeer licht gehalte had. Op de drie glazen, die van hem bewaard zijn gebleven, ziet het gedeelte met de schenker er nog wel betamelijk uit (afb. 4-5). De architecturale omlijsting overheerst erg, maar graaf Floris is toch uitgebeeld terwijl hij op een bidbankje knielt voor een devotievoorstelling, soms alleen, soms vergezeld door zijn vrouw; zijn naamheilige presenteert hem, of de heilige Christofor 36). Maar in het gedeelte waar door-

33) W. A. F. X. Hoffman, 'Zeven kostbare glasvensters' *Oudheidkundige Kring 'Die Goude', eerste verzameling Bijdragen*, 59-63 (oorspronkelijk 1935 verschenen). Van Heel, 'De reguliere kanniken', 67.

34) Zie n. 25, 28, 40.

35) Een rijk voorbeeld met porties 'beschreven' en 'onbeschreven werk': Arkenbout, 'De heren van Voorne'.

36) De afbeelding van het schenkersgedeelte van het Hoogstraatse glas in G. Derveaux-Van Ussel en E. Lousse, *Philippe, graaf de Ligne, baron van Wassenaar, tolheer van Gouda. Een historische en kunsthistorische studie*. Standen en Landen XXV (1962) (afb. 40) is duidelijker dan die in Helbig. De andere glazen bevinden zich in (Herkenrode) Lichfield en Luik; zie n. 48.

gaans bijbelse voorstellingen, tafere-
len uit een heiligenleven of andere
Christelijke thema's zijn aangebracht
staat in Floris' glazen hooguit de apos-
tel Andreas. En dan staat die er niet
een gedeelte uit de geloofsbelijdenis te
onderstrepen, maar als beschermhei-
lige van het Gulden Vlies, dus om Flo-
ris' lidmaatschap van die orde extra te
laten uitkomen; alsof de reeksen wa-
penschilden niet voldoende adeldom
en belangrijkheid van de schenker de-
monstreerden.

Hopelijk heeft hij zich bij de IJssel-
steinse kloosterkerk dus alleen be-
moeid met de juiste plaats van ieders
glas - als de hiërarchische volgorde al
niet vanzelf sprak voor de monniken.
Natuurlijk gingen geestelijken vóór le-
ken, de prelaten vóór gewone geeste-
lijken. Maar aanzienlijke leken had-
den voorrang op minder hoge geeste-
lijken. En zo daalde men, met al dan
niet onderbroken bewegingen, de
maatschappelijke ladder af. Het hoog-
altaar was het punt van waaruit de po-
sities bepaald werden; daardoor had
de noordwand van een kerk meer sta-
tus dan de zuidwand 37). Behalve door
sociale tegenargumenten kon dit sche-
ma óók onderbroken worden door
verschillende afmetingen van de ven-
sters, anders waren de kolossale ko-

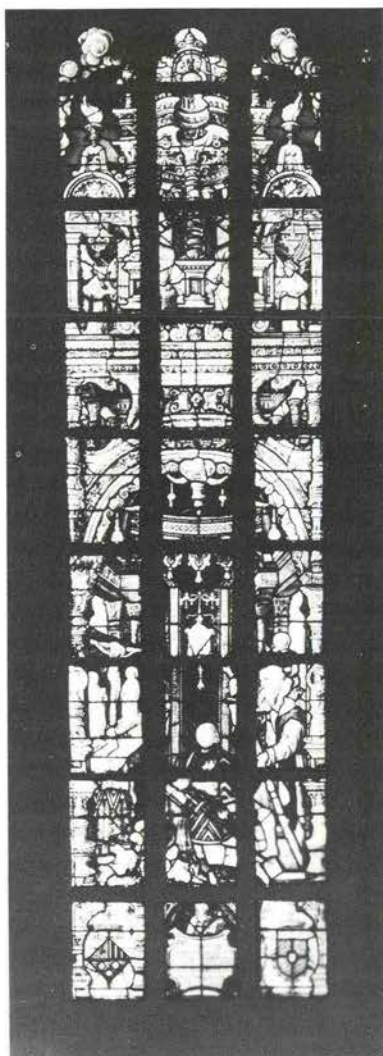
Afb. 3 Bovenste gedeelte van Floris van
Egmond's glas in de St. Maarten te Luik,
1527.
(Foto's 1942; copyright A. C. L. Brussel).

37) R. Becksmann, 'Die Stifterfenster der
Wallfahrtskirche zu Lautenbach', in: *Vitrea de-
dicata* (Berlijn, 1975) 34. Ook binnen een glas
heerst deze hiërarchie: Helbig, 'Verrières héra-
ldiques', 257, 259 n. 9.

ninklijke glazen in de Goudse St. Jan niet pas in de dwarsbeuk aan de beurt gekomen, terwijl een burgemeestersglas veel dichterbij het hoogaltaar geplaatst werd; maar dat kwam dan ook in een klein venster. Deze laatste complicatie deed zich echter in IJsselstein niet voor omdat de vensters van de kloosterkerk, behalve dan dat in de westgevel, gelijk in oppervlak waren (vgl. p. 18).

De paarsgewijze aankomst van de glazen in 1540 blijkt nu meteen de aanzet voor de juiste opeenvolging te bevatten (38). In de noordwand kwam natuurlijk als eerste bisschop Joris van Egmond terecht, met achter hem - de schenkers richtten zich immers naar het altaar - graaf Floris. Na hen arriveerden de Luikse elect en zijn neef Maximiliaan van Egmond en vonden de hun toekomende plaats in de zuidwand. Of, anders en misschien beter nog: graaf Floris van Egmond in het eerste glas van de zuidwand, zijn zoon na hem, en zijn zwager in het tweede venster van de noordwand. Toen kwamen de oudste kapittels aan de beurt: het glas van de kathedraal natuurlijk aan de noordkant, dat van Oudmunster in de zuidmuur. St. Jan en St. Pieter - nu ga ik meer aarzelen, welk glas zou naast de Dom gemogen hebben? Het eventuele glas van Amsterdam had probleemloos in de westgevel gepast, in de enige afwijkende vensteropening.

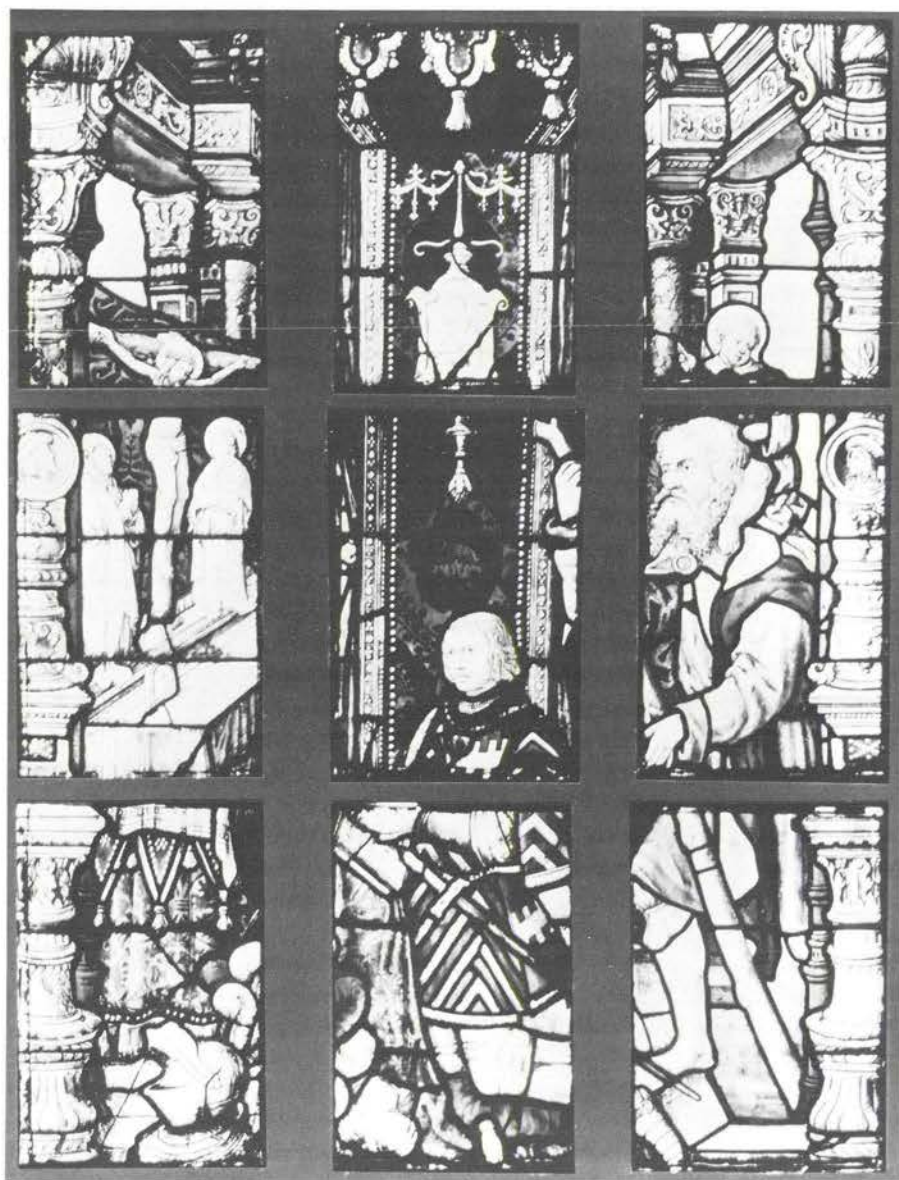
Maar als er ook nog een glas van Aduard gearriveerd zou zijn, had dat abtsglas dan voor de jongere kapittels moeten komen? In de Goudse kerk is de abt van het oudste Premonstratenserconvent zelfs vóór het kapittel van Oudmunster geplaatst, onmiddellijk na hun proost (39). Er valt heel wat te leren om in een voorbije samenleving de verhoudingen tussen individuen en

Afb. 4 Onderste gedeelte van Floris van Egmond's glas in de St. Maarten te Luik.

38) Zie boven p. 20.

39) In Gouda staan de proosten van Dom en Oudmunster in één lijn, de eerste echter in de zuid- en de tweede in de noordwand. Wordt deze tegenbeweging veroorzaakt door de hogere kerkelijke nevenfunctie of door de adellijke afkomst van de Oudmunsterproost? (n. 18).

Afb. 5 Het schenkersgedeelte van Floris van Egmond's glas in de St. Maarten te Luik. Zo het oorspronkelijk portret gelijkenis gehad mocht hebben, na ingrijpende restauraties van het glas in de 19e eeuw heeft het die zeker niet meer.

groepen, de relaties binnen groepen en tussen individuen onderling, met al die verschillende rangen en standen, goed te taxeren!

De glazeniers

Ook over de glazeniers kan ik vrij stellige mededelingen doen. In het archief

van de graven van Buren bevinden zich verschillende kwitanties voor de kloosterglazen van twee IJsselsteinse glazeniers, Jan Claesz van Dordrecht en Willem Jorisz van der Huel (afb. 6-7) 40). Wat de tweede betreft ging het maar om een klein karwei, het aanbrengen van de ordetekens van het Gulden Vlies in het glas van Maximiliaan; slordigheid van de opdrachtgever, die toch al in 1531 tot Vliesridder gepromoveerd was? Maar het glas van het St. Janskapittel werd helemaal door deze Willem Jorisz uitgevoerd 41). Omdat het Domkapittel het alleen over 'een glazenmaker in IJsselstein' heeft 42) en enkele monniken *mit den glaesmaker* aan bisschop Joris de tekening voor zijn glas gingen voorleggen (B 7) - de enige van wie deze zorgvuldigheid genoteerd is -, valt niet uit te maken of Jan Claesz misschien het grootste deel van de glazen heeft gemaakt of dat de opdrachten collegiaal gedeeld zijn. Wel is het dunkt mij erg waarschijnlijk dat alle zeven of acht glazen in IJsselstein zelf vervaardigd zijn, wanneer dat van vijf vastgesteld kan worden. De herkomst van de werktekeningen onttrekt zich welhaast vanzelfsprekend aan onze waarneming.

Of er in IJsselstein geregeld werkgelegenheid was voor twee glazeniers is misschien wat twijfelachtig. Willem *de glaesmaker* woonde er in de jaren '50 nog en had toen in elk geval het klooster als vaste klant voor reparaties 43). Zijn zoon Jan van der Huel of Verhuel trok echter als glazenier naar Utrecht en werd er in 1554 burger 44). Van Jan van Dordrecht weet ik verder niets. Zou hij alleen tijdelijk in IJsselstein geweest zijn voor dit werk, waarbij hij trouwens ook nog wel eens een schilderklus uitvoerde (B 4)?

Geen van beiden lijkt aan de graaf van Buren een grote klant gehad te hebben. Ik ken van hem pas één andere opdracht aan Willem van der Huel, om meester-metselaar Cornelis van Woerden twee glasruitjes te bezorgen (afb. 7). En de gewone reparaties aan de kasteelglazen, die voerde Willem ook uit 45). Het kasteel in Grave liet graaf Floris natuurlijk ook door plaatselijke glazeniers onderhouden. Waren daar nieuwe glazen nodig dan gaf hij wel eens een opdracht aan iemand verder weg, aan meester Brant in Kleef of aan Pieter Crabeth in Gouda 46). Het Land van Cuyk had echter veel relaties met Kleef, en de oude Crabeth kwam oorspronkelijk uit Cuyk, dus zulke contacten lagen eigenlijk voor de hand. Toen Pieter Crabeths oudste zoon, Dirk, zelfstandig ging werken, kreeg hij van graaf Floris de kans om voor de Johannieters in Utrecht een glas te maken. Maar Floris' cadeau voor Vrouwenklooster is weer in een Utrechtse werkplaats gemaakt 47). Van zijn glazen voor de Luikse kapittelkerk van St. Maarten (afb. 3-4), de adellijke Cisterciënsinnenabdij te Herkenrode en het huis van de Onze Lieve Vrouwebroeder-

40) Archief Buren, in nr. 113 (data: 13 en 23 jan. 1540), in nr. 114 (5 maart 1541).

41) Zie n. 28.

42) Zie n. 25.

43) SA Zuidwest-Utrecht, Oudarchief IJsselstein, nr. 597 (manuaal van de vaste inkomsten en verplichtingen van het klooster), 2e gedeelte, rubriek *Debita* 1552-1559; ook in de rubriek inkomsten uit huizen.

44) GA Utrecht, Stad, I, nr. 16, fol. 232v, nr. 590 (1553/54) fol. 45 (gevonden dankzij de *Beroepenlijst ca. 1380-1579*, bibl. van het archief, nr. 3171★).

45) Archief Buren, in nr. 114, een lijst van Willems kosten over 1539-1541.

46) *Merlet*, IV (1968) 38, VI (1970) 14.

47) Zie n. 21.

1540

442

Ik yr Jan Claesz glasemaker tot IJsselstein bekennende ende
 ontfanghen te hebben van Graaf van bueren vuytlich karolus
 van mijn heer die graef van bueren vuytlich karolus
 guldens op rekeninge van twee glazen die mijn heer
 en sinne vader tot salighen ghedachten vuytlicken hebben
 den prester tot IJsselstein in die middelste klooster kerke
 van welcke vuytlich karolus is Jan Claesz bekennende ende
 wel vermaent en betaelt sijn de guldens mijn heer
 die graef van bueren en sinne wuyf meester in kennis
 der waerheit hebbe in Jan Claesz nu haesteliken and
 gheset anno yet den xij dach Januarij mit myn eyghen hand
 gescreven

L
 I

1540

234

Ik Jan van Dordrecht glasemaker tot IJsselstein
 bekennende ende ontfanghen te hebben vuytlicken guldens
 en is die laeste sinne van twee glazen die onsen
 ouden heer en sinne sone die graef van bueren beide
 eerde een vuytlicken hebben in die middelste klooster kerke
 tot IJsselstein vanden welken seldem glazen is Jan van
 Dordrecht bekennende wel een gant al betaelt sijn de guldens
 sinne heer die graef van bueren en sinne
 reute meester dieke magister Carsten tot IJssel
 den vii dach

In kennis der waerheit hebbe in Jan van
 Dordrecht nu eenighen haesteliken gheset
 and gheset

I

1540

Afb. 6 Twee van de drie kwitanties van Jan Claesz van Dordrecht voor rentmeesters van de graaf van
 Buren betreffende door hem geleverde glazen voor de kloosterkerk te IJsselstein, 13 januari en 7 juli
 1540.

(Foto Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage).

Ik wil ick wilken roet & belienne mijn ge hezen
 Rentmeester Derich mangelman goede betuon dat
 van in gyl verdant sijn tuc glaet de mijn gendinge
 heez coenicht die metselaer van Woerden geyen heeft
 aen and elc den v dach moet

W

1541

Ik wil ick wilken vandes hiel belienne mijn ge hezen
 Rentmeester Derich mangelman goede betuon dat
 van in gyl verdant sijn tuc glaet de mijn gendinge
 heez coenicht die metselaer van Woerden geyen heeft
 aen and elc den v dach moet

W

Afb. 7 Kwijtingen van Willem Jorisz van der Huel voor de rentmeester van de graaf van Buren betref-
 fende glazen voor metselaar Cornelis van Woerden en reparatie aan een van de grafelijke glazen in de
 kloosterkerk te IJsselstein, 5 maart 1541.
 (Foto Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage).

schap in Den Bosch zijn de makers niet bekend 48). In het Zuiden nam Floris
 óók deel aan de beglazing van de Catharinakerk in Hoogstraten, de hoofdstad
 van het graafschap van Antoine de Lalaing, bij ons bekend als de stadhouder
 van Holland, Zeeland en Utrecht 49). Met 'deelname' wil ik zeggen dat Floris'
 gift werd uitgevoerd door Claes Matthijsen, de glazenier die ook de aangren-
 zende glazen maakte, zodat de directe werkopdracht door het ondernemende
 echtpaar Lalaing-Culemborg verstrekt zal zijn. Trouwens ook bij een aantal
 van Floris' andere glazen moet zeker rekening gehouden worden met de mo-
 gelijkheid dat de glazenier door de ontvangende partij gekozen werd. Deze
 Claes Matthijsen, eerst in Antwerpen en later in Hoogstraten wonend, is in-
 tussen wel een befaamde naam in de geschiedenis van de glasschilderkunst,
 zoals de naam van Dirk Crabeth ook anders klinkt dan die van glasmakers
 van wie geen producten over zijn.

Belgische glasschilderkunsthistorici rekenen de Egmonds tot de families die

48) Respectievelijk *Corpus vitrearum medii aevi, Belgique*, IV (Gent, 1981) 153-173, 236-248;
 Helbig, *Glasschilderkunst in België*, I, nr. 1016 (dit glas thans in de kathedraal van Lichfield,
 Eng.); G. C. M. van Dijk, *De Bossche optimaten: geschiedenis van de illustere Lieve Vrouwebroe-
 derschap te 's Hertogenbosch, 1318-1973*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Neder-
 land XXVII (Tilburg, 1973) 237.

49) *Corpus vitrearum medii aevi, Belgique*, II (Brussel, 1968) 134-135, 148; afbeelding: Helbig,
Glasschilderkunst in België, I, nr. 1054, II, afb. 108.

op dit gebied een belangrijk maecenaat uitoefenden, ook al kennen zij minder schenkingen dan ik hier van bisschop Joris en graaf Floris van Buren heb genoemd. In publicaties verstopte mededelingen en vooral archiefvondsten zullen dat aantal gemakkelijk kunnen vergroten, want ik moet wel even duidelijk stellen dat ik slechts een fractie van de Burense archiefnalatenschap binnen het grote archief van de Nassause Domeinraad heb doorgekeken 50). Maar als dan soms nog steeds zou blijken dat hun werkelijk vele opdrachten door een bonte verzameling glazeniers werden uitgevoerd, wat zegt het predikaat maecenas dan méér dan dat sommige Egmonds bereid waren behoorlijke sommen gelds te besteden aan gebrandschilderd glas, terwijl het hun niet bijzonder kon schelen wie het maakte? Dan zouden ze nog steeds in de schaduw staan van de 15de-eeuwse Frank van Borselen, de edelman die als Jacoba van Beierens weduwnaar graaf van Oostervant en heer van Voorne was 51). Die heeft zo'n indrukwekkend aantal glazen aan kerken geschonken - in 1457/58 ook één aan het IJsselsteinse klooster! - alsof hij wedijverde met de Bourgondische 'concurrent', hertog Filips de Goede. Wat bij deze schenker ook bijzonder opvalt, is dat hij op een enkele uitzondering na alles in Den Haag heeft laten maken, door twee glazeniers van wie de een de ander is opgevolgd. Dat is tenminste een duidelijke band tussen opdrachtgever en kunstambachtsman! Deze edelman zou met recht maecenas mogen heten, vooral van glasmaker Zweer van Opbueren.

Kloosterrelaties van Onze Lieve Vrouwenberg

Had Onze Lieve Vrouwenberg zonder de bemiddeling van de graaf van Buren geen gebrandschilderde glazen kunnen krijgen? De eerdere schenkingen van de Dom en Oudmunster bewijzen onmiddellijk het tegendeel, terwijl het glas van Frank van Borselen aantoont dat evengoed vermogende leken het klooster begunstigd hebben. Maar zijn naam was een gelukkige toevalsvondst. Het werkelijke opsporen van relaties die Onze Lieve Vrouwenberg omstreeks 1540 met leken had zou erg tijdrovend zijn omdat het kloosterarchief op dit punt weinig te bieden heeft 52). Eenvoudiger is het een indruk te krijgen van de betrekkingen die het klooster met andere conventen had, in het bijzonder binnen de eigen orde, want het spiegelklooster Stein liet immers zien dat binnen de Regulierenorde inderdaad glazen geschonken werden.

In plaats van het verre Aduard moet dan volgens de hiërarchie van de Cisterciënserorde als eerste het moederklooster genoemd worden, de abdij Kamp in het aartssticht Keulen, ten zuidwesten van Rijnberk 53). Deze abdij behoorde wel tot dezelfde categorie als Aduard: ze was oud, ouder nog, en rijk. Het hoofd ervan had als vaderabt het recht en de plicht om op het klooster in

50) De kwitanties ingekomen bij de rentmeester van IJsselstein 1537-1541 (archief Buren, nrs. 113, 114) en de kwitanties ingekomen bij de rentmeester van Grave 1509-1537 (nr. 682). N.a.v. de laatste schreef ik enkele opmerkingen in *Merlet*, IX (1973) 105-108. De reden voor deze keuze noem ik in het Maandblad bij het Catharijneconvent (zie n. 21).

51) Arkenbout, 'De heren van Voorne'; op p. 129 IJsselstein.

52) Vgl. boven p. 26. Geen memorieboek met name; het manuaal genoemd in n. 43 is in zijn huidige staat moeilijk te raadplegen.

53) M. Dicks, *Die Abtei Camp am Niederrhein* (Kempfen, 1913).

IJsselstein toezicht te houden. Bij hem moest prior Frans dan ook toestemming laten halen om landerijen te verkopen ten bate van de kerkbouw. Het klooster kreeg ook een lening van deze abt; hoe groot die was blijkt niet 54). Onze Lieve Vrouwenberg is een van de oudste leden geweest van de 'Colligatie van Sibculo' 55). Dat was een nadere band tussen enkele kloosters uit het begin van de 15de eeuw, waarbij zich later nog meer Cisterciënserkloosters in de Nederlanden en aan de Nederrijn hadden aangesloten, een verbond om te proberen dichter bij de oorspronkelijke eenvoud van de orde te leven. Dat die speciale band tegen 1540 nog niet geheel was verslapt blijkt terloops uit de bouwrekening van het IJsselsteinse klooster. In 1539 reisde prior Frans met zijn collega's uit Warmond en Heemstede naar het Cisterciënserinnenklooster Ter Hunnepe bij Deventer, en toen er voor de nieuwe ciborie kristalglas nodig was liet hij dat niet door een willekeurige tussenpersoon in Antwerpen kopen maar door de prior van het Sint Salvatorklooster in die stad 56). Warmond en Antwerpen waren dochterkloosters van IJsselstein; alle vier deze kloosters zijn uit het colligatieverband bekend. Maar geen van deze priors handelde zoals de drie rectors van het 'kapittel van Sion', ook zo'n klooster-verbond bij de Regulieren, tegenover het klooster Stein.

Uit de bouwrekening komt nog een orderelatie van Onze Lieve Vrouwenberg te voorschijn, de deftige nonnen van de St. Servaasabdij in Utrecht. Hun dienstboden hielpen de prior aan een goede medicijn voor z'n zere keel, maar voor de opbouw van de kerk was het natuurlijk belangrijker dat de abdis stenen en landerijen van hem kocht en dat enkele nonnen door middel van een lijfrente geld leenden 57). De dames hadden ook nog een oud gesneden retabeltje over, dat met wat opschilderen en vergulden best dienst kon doen op een van de altaren in de IJsselsteinse kloosterkerk. Voor het hoogaltaar liet de prior toch maar een hele nieuwe retabel snijden 58).

De Utrechtse Dominicanen wilden trouwens ook wel een oud stuk afschuiven maar moesten er dan toch enige vergoeding voor krijgen; banken namelijk die in de westhelft van de kerk opgesteld werden als koorgestoelte voor de lekenbroeders van Onze Lieve Vrouwenberg 59).

Dat de Cisterciënsers van IJsselstein een heel andersoortige relatie hadden met de Utrechtse Karthuizers in de vorm van een fraterniteit, een gebedsbroederschap 60), stip ik alleen maar aan om terug te keren naar diegenen die in 1540/41 werkelijk glazen geschonken hebben.

54) Nr. 599, fol. 4; *Iosrenten den penninck XXV*.

55) J. C. Overvoorde, 'Het Cisterciënserklooster Mariënhaven te Warmond', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, XXXIII (1911) 1-59; K. Elm en P. Feige, 'Reformen und Kongregationsbildungen der Zisterzienser in Spätmittelalter und früher Neuzeit', in: *Die Zisterzienser, Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit* (Keulen, 1980) 243-254.

56) Nr. 599, fol. 5, 7v. De goudsmid was Thomas Ghysbrechtsz (fol. 4v, 6, zonder vermelding van woonplaats).

57) Nr. 599, fol. 4v, 2, 2v (1100 gld. voor 12 morgen), 1v.

58) Nr. 599, fol. 10v (9v, 20); 33.

59) Nr. 599, fol. 41v (10v, 18).

60) B. Heesters, 'O. L. Vrouwenberg te IJsselstein', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1968, 43-44.

Het motief van de schenkingen

Het grondmotief van elke gift 61), in welke vorm ook aan kerken gedaan en al hadden kerken er vaak zelf om gevraagd, lag in de zorg van de schenkers voor hun welzijn in dit leven maar vooral in het leven na hun dood. De dankbaarheid die zij met hun giften oogstten, kon immers door de begunstigden niet beter bewezen worden dan door te bidden voor die weldoeners en hun verwanten. Deze en andere religieuze handelingen zouden volgens algemene verwachting de periode van boetedoening na de dood bekorten en dus ervoor zorgen dat de zielen sneller in de hemelse zaligheid werden opgenomen.

Zichtbare objecten waren natuurlijk een goed middel om ook nog na verloop van jaren de dank tegenover de vroegere schenkers levend te houden; een glas met een voorstelling van de persoon in kwestie was wel een van de beste geheugensteunen. Maar de geschenken voorwerpen deelden niet mee wat de precieze dagen waren waarop de jaargetijden en andere vieringen voor het groeiende aantal begunstigers gehouden moesten worden. Daartoe werden memorieboeken aangelegd - die ons nu een schat aan informatie kunnen bieden aan namen niet alleen, maar ook aan meer of minder kostbare voorwerpen.

Van Onze Lieve Vrouwenberg is zo'n boek helaas niet bewaard gebleven. Het memorieboek van Warmond laat in een kostelijk kreupel rijm horen welk bedrag kloosters van de Colligatie van Sibculo van buitenstaanders verwachtten om dezen te laten delen in hun gebedsbroederschap, en waaruit hun tegenprestaties voor die begunstigers zouden bestaan 62):

*Oeck sye des mede ons allen oirkond,
Soe wie uyt sijns hartzen grond,
Gheestelick of wairlick weesende 63),
Sijn lyefte ende myn ons is bewijsende
In sijnen leven, sijck of ghesondt,
Ende dat verdient mit weldaden boven tyen pondt,
In dit boeck sal beschreven weesen
Ende hoer namen sal men jairlix leesen,
Weesende altoes in onsen daghelixe ghebedt
Ende ghelijck ons broeders hier in gheset,
Myt jarichtijt ende memori
Om te vercrighen die ewighe glori,
Ghesuvert van sonden clair,
Ende weesen mijt Goede voirwair
Hyer namels in dat hemelsche rijck,
Dat ons God gun alle ghelijck.
Amen.*

61) Onvrijwillige giften uitgezonderd: het bekostigen van een glas als straf kwam herhaaldelijk voor, soms met afbeelding van het misdrijf.

62) Overvoorde, 'Het Cisterciënserklooster Mariënhaven', 57. Extracten uit het memorieboek van dit klooster ibidem, 43-54.

63) 'Wereldlijk', een leek.

De glasramen van Floris van Egmond hebben ons echter al laten zien dat deze wezenlijke bedoeling van de schenking overstemd kon worden door famillietrots en standsbesef. Zo waren glazen die door gilden en stadsbesturen geschonken werden soms niet vrij van wat recïame. Een vorst kon zich in een pas verworven gebied fraai en nadrukkelijk in glasramen aan zijn nieuwe onderdanen presenteren, ook met dit middel probeerend hun afhankelijkheid te winnen 64).

Zou bij de glazen van het IJsselsteinse klooster zelfs de selectie in 1539 van de schenkers een bijbedoeling gehad kunnen hebben? Het klooster stond zoals het gedeelte over de beglazing van 1540-1541 laat zien, geheel vreemd tegenover de prelaten van Luik en Aduard, en met de kapittels van St. Pieter en St. Jan had het ook niets te maken - eerder nog met St. Marie. Zelfs van de Utrechtse bisschop hoefden ze als 'gewoon' klooster niets te verwachten. Minstens vier glazen zouden ze dus van andere begunstigers gekregen hebben als ze hen vrij hadden kunnen kiezen. Dat ze daartoe best mogelijkheden hadden laat het gedeelte over hun kloosterconnecties zien. Maar blijkbaar hebben ze zich willen of moeten voegen in het plan van hun wereldlijke heer; dat was trouwens in de late middeleeuwen voor zo'n klooster (weer) heel gewoon geworden 65). Misschien was hun instemming wel echt gemeend ook, want ik beluister iets van een hartelijk contact in het bezoek van de prior aan Buren op Allerheiligen 1539 *naede doot van myn oude heer, om den jonghen heere te troosten* 66).

Maar als Floris van Egmond in 1539 er zo'n prijs op gesteld heeft om te beslissen door wie aan zijn quasi-huiskloostertje nieuwe kerkglazen gegeven zouden worden, op welke gronden heeft hij die schenkers dan geselecteerd? Had hij niet even goed stadhouder Lalaing om een tegenprestatie voor zijn glas in Hoogstraten kunnen vragen, of zijn royale chef Karel V, om maar een paar namen te noemen uit Floris' relatiekader 67)? Waarom gaf hij er de voorkeur aan om zichzelf en zijn naaste verwanten in een zichtbare memorie samen te brengen met Utrechtse kapittels?

Een twintig jaar tevoren had hij beslist niet op dit idee kunnen komen. Vol spanningen en conflicten was zijn verhouding tot de kapittels toen geweest, als nasleep van de strijd in 1511, het laatste van een lange reeks oorlogjes tussen de heren van IJsselstein en Utrecht 68). Ik heb overwogen of die conflicten juist de aanleiding gevormd kunnen hebben tot Floris' suggestie aan de

64) A. G. Jongkees, *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477*. Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht XXI (Groningen/Batavia, 1942) 42-44, 244-245.

65) B. Lymant, 'Die Glasmalerei bei den Zisterziensern', in: *Die Zisterzienser*, 350.

66) Nr. 599, fol. 7v.

67) Zouden dergelijke schenkers actief geweest zijn in de parochiekerk, waarvan het patroonaatsrecht in 1524 door St. Marie was overgedragen aan graaf Floris uitgezonderd het benoemingsrecht van de deken van het kapittel? (Drossaers, *Archief van de Nassause Domeinraad*, II¹, 912). Uit de periode 1537-1540 zijn rekeningen van kerkmeesters en stadsfunctionarissen bewaard in Den Haag (*ibidem*, nrs. 61-65); in het oudarchief IJsselstein (SA Zuidwest-Utrecht) beginnen de stadsrekeningen in 1568.

68) C. A. van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe 1483-1520*. Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht XXXVI (Groningen, 1974) 169-195.

kapittels om samen de nieuwe kloosterkerk aan gebrandschilderde glazen te helpen; of zijn voorstel soms een soort bezegeling inhield van de vreedzame betrekkingen die er op het eind van zijn leven tussen hen bestonden. Maar zou ik hem daarmee niet een te mooie gedachte toedichten, terwijl hij simpel heeft zitten rekenen hoe ver de monniken geholpen waren als hij eens alle kapittels van Utrecht om een bijdrage vroeg? *Alle* kapittels, dat lijkt me eigenlijk zo logisch bij een plaats als IJsselstein, waarbij het kapittel van St. Marie al eeuwen veel meer betrokken was dan de colleges van St. Pieter en St. Jan. Het ontbreken van zo'n vermelding in de bronnen is immers geen absoluut tegenbewijs: dat glas zou pas na 1541 gemaakt kunnen zijn, zodat het in kloosterbescheiden niet gevonden kan worden, terwijl de ervaring ten aanzien van het glas van Oudmunster tot enige scepsis maant bij de nauwkeurigheid in andere administraties 69). De bijdragen van de Egmond-clan meegerekend zou er dan in één klap voor negen ramen gezorgd zijn. Uit zijn Friese tijd schoot hem nog de abdij van Aduard te binnen, dat waren ook Cisterciënsers en bovendien vast wel in staat om zijn monniken te helpen. Maar de regerende abt is zeker geen persoonlijke kennis van graaf Floris geweest, want anders had hij zijn verzoek niet door neef Schenck laten afhandelen. Amsterdam voor het laatste glas te vragen is duidelijk een idee van de prior zelf geweest. Wellicht zijn het juist persoonlijke relaties met Utrechtse dekens en kanunniken geweest die Floris van Egmond de verwachting hebben gegeven dat zijn verzoek bij de kapittels wel goed zou vallen. Op dat vlak moet echter nog heel veel onderzoek gedaan worden. Pas als we weten wie de leden, en vooral de actieve leden van de kapittels geweest zijn, kan er nagegaan worden of verwantschapsbanden of andersoortige relaties de achtergrond vormen waartegen bepaalde gebeurtenissen en handelingen verklaarbaar worden.

Relatiepatronen en mentaliteit

De totstandkoming van het glazenensemble in een klein Nederstichts Cisterciënserklooster omstreeks 1540 blijkt meer vragen te bevatten dan vaststaande gegevens. Met die vragen heb ik wel proberen aan te geven in welke richtingen naar verklaring gezocht kan worden.

De geschiedenis van de oude glasschilderkunst in Nederland verdient het niet om alleen in een uithoek van de kunstgeschiedenis beoefend te worden. Ze moet ook niet blijven steken in het overigens onmisbare documentatiestadium, waarin nog heel veel moet gebeuren. Onderzoek dat vrijwel alleen met geschreven bronnen beoefend kan worden blijft akelig afhankelijk van de grilligheden van hun beschikbaarheid. Voor sommigen zal de onmogelijkheid om stijlkritiek toe te passen een onoverwinbare barrière vormen.

Maar daarvoor komen andere dingen in de plaats. Wie geïnteresseerd is in de relatiepatronen tussen mensen, individueel en in groepsverband; wie wil weten op welke gronden zulke relaties tot stand kwamen en op welke manieren

69) Voor Oudmunster zie p. 25, voor St. Marie n. 67. *Alle* kapittels stuurden geregeld leden en/of wijn aan de graaf van Buren; de afvaardiging van St. Marie waaraan Scorel in 1539 deelnam hoeft daarom niet zoiets bijzonders geweest te zijn (*Jan van Scorel in Utrecht* 33, 37).

ze onderhouden werden in de loop der tijden - die kan in het geven van glasvensters aan kerken en glasruitjes aan particulieren zinvolle bijdragen vinden voor zijn onderzoek.

Een Duitser formuleerde dergelijke overwegingen zo: *Fensterstiftungen sind (...) in besonderem Masse geeignet, einen Einblick zu vermitteln in die Stellung des mittelalterlichen Menschen zu weltlicher und kirchlicher Macht, in den Wandel seiner sozialen und politischen Verhältnisse wie seiner Endzeit-Vorstellungen und nicht zuletzt in den Wandel seiner Selbstdarstellung* 70).

BIJLAGE

Posten uit de rekening betreffende de herbouw van de Kloosterkerk te IJsselstein, 1537-1541. 1)

(Streekarchivariaat Zuidwest-Utrecht, Oudarchief IJsselstein, nr. 599)

fol. 5

1. *Ons kelder 2) tUtrecht gereyst mit meyster Marcelis ende meyster Cornelis van Woerden mit Jan Willemisz ons timmerman om die proporcie et hoochte des choers te Brigitten; verteert* VI s st
2. *Mit Gysbert van Baecx gereyst te Grave aen den grave van Bueren, heer Floris, mit vasten anno XXXVIII [16 maart 1539], ende onderwegen ende voirt te Grave ende int wederomcomen mitten selven Gysbert van Baecx* XI R XIII st
3. *Den supprior gesonden in Vrieslant tot heer Georgien Scenck mit brieven van den ouden heere van Bueren om sekere boecken te verwerven; verreyt* III s R

fol. 6

4. *Jan den glaemaker bynnen Yselsteyn van dat borchdichen voerden wecker te schilderen betaelt* XII st

fol. 7v

5. *Mit broeder Jan tot Utrecht geweest doen wy tcapittel vanden Dom om een glas baden ende daer vernachten; verteert* X st

fol. 8v

- Petri anno XL [22 febr. 1540]*
6. *TUtrecht om meny om die glaespotten daer mede te bereyden; betaelt* Is st
7. *TUtrecht geweest cum cellerario et fratre Johanne confratribus nostris, mit den glaemaker om den bisscop die patronen van tglas te thoonen ende des middaigs totten Vrouwenbroers 3) gegeten ende betaelt II kannen wyns, de canne III s st, facit* VII st

fol. 9

- Paessche anno XVcXL [28 maart 1540]*
8. *Jan ende Willem des glaesmaeckers knechts van mijn aude heer van Buerens glas te setten tot dringelt gegeven* VI st
- Jan des glaesmakers knecht van die bisscops van Utrecht glas te setten gegeven* III st

70) R. Becksmann, 'Fensterstiftungen und Stifterbilder in der deutschen Glasmalerei des Mittelalters', in: *Vitrea dedicata* (Berlijn, 1975) 65.

1) De rekening werd afgehoord op 2 febr. 1542. De foliëring is t/m 14 oorspronkelijk c.q. modern; in dit artikel en de bijlage heb ik doorgeteld. Blijkens volgorde en verband van de posten is de plaatselijke jaartijl gebruikt, die op 1 januari begon (R. Fruin Th. Azn's inventarisinleiding, *Verslag omtrent oude gemeente- en waterschapsarchieven in de prov. Utrecht over 1892*, 48-49). Twee muntsoorten worden genoemd, de Rijnse en de C(arolus) gulden (fol. 2v, resp. nr. 23 van deze bijlage), met st(uivers) en duiten (duet). De kleine s bij sommige bedragen betekent 1/2.

2) Keldermeester, cellerarius.

3) Karmelieten.

- fol. 10
Barnardi abbatis [20 aug]
9. *Den knechts van den glaesmaker tot een propijn 4) van twee glaesen te setten, te weten de bisscops van Luijck 5) glas ende onsen heer Maximilianus glas, gegeven* VIII st
- fol. 11
 [na de eerste mis; 1540]
10. *Den glaesmakers knecht van dat hy twee glazen in ons kercke sette, te weten het glas van den Dom ende van Oudemunster, te dringelt gegeven* VIII st I duet
11. *TUtrecht geweest ende Sint Jan cappittel doen leggen angaende het glas dat ons belooft was ende vier dagen daer geweest ende verdroncken vier kannen wyns, de canne III st, facit* XII st
- fol. 11v
12. *Anno XVcXLI Petri ad Cathedram* [22 febr. 1541] *gereyst tAmstelredam ende die stede gebeden om een glas in ons kerck; verteert ibidem ende van vracht gins ende weder betaelt* II 6) R V's st
13. *Item Henrick Bouwensz betaelt voor tien vim lanck riet verbesicht aen die glaes vensteren in ons kerck; voor die vim betaelt X st.* V R gul
- fol. 12
14. *Item noch den selfden van die glazen te stoppen betaelt* II R gul
- fol. 12v
15. *Item tUtrecht geweest in profesto Laurentii anno XLI* [9 aug. 1541] *tot die heren van Sinte Peter overmits het glas dat sy ons belooft hadden in ons kerck te betalen als daer ene storf in haer kerck: int gins varen verreyt ene halve stuver ende int weder om comen ene wagen ghehuert voor III st, facit* III's st
- fol. 13
16. *Item noch gesonden broeder Jan in Vrieslant aen mijn heer van Groot Oudert om die boeken ende ornamenten ende voort naet 7) glas te vragen ende tot teer gelt gegeven* XXXVI st
- fol. 18
17. *Item meyster Mercelis noch betaelt L voet ende III quartier Avenner steen, die voet voor ses stuvers, dese verbesicht aen die glaesvensteren tot harns 8) in die kerck, facit* XV gul III's st
- fol. 19
18. *Steenhouder [= meester Marcellis te Utrecht]*
Item noch ghelevert XL boechstucken in die bogen en seven grontstucken van die glaesvensters, het stuc voor VII st, facit XV g VI st
19. *Item noch ghelevert X slot stenen in die X bogen, aen stuc verdient XIII st, facit* VII g
- fol. 20
20. *Item noch betaelt meyster Mercelis die V autaren stenen die mitsen in die autaren leggen* II g
- fol. 23
Metselaers
21. *Item aengenoemen tot meyster metselaer meyster Cornelis van Woerden om die meysteri van ons kerck te voren ende sal daechs winnen mit syn II sonen XVIII's st ende van elcke brout biers sal hij hebben ene half vat biers ende dit op sinen cost.*
- fol. 23v
22. *Item noch denselfden ghewrocht III dagen aent harnis van mijns ou heren glas mit Melchior sijn soen, waer voor betaelt* XII st
- fol. 24
23. *Item meyster Cornelis van Woerden aenbestaet by den hoop op onsen cost alle die posten in die glaesvensteren te setten inden kerck ende harnis, ende voort die kerck heel te pleysteren, te witten, die outaren te metselen, die middel mueren te maken so voort coor so onder die tralie after in die kerck, voor vijftich Carolus guldens ende hem II gulden hier af ghecort vant glas an die westside daer welcken hy noch posten noch harnis in geset en heeft; betaelt ergo den selfden* XLVIII gul
- 4) Drinkgeld.
 5) Door andere hand verbeterd uit Utrecht.
 6) Bedrag onzeker wegens beschadiging van het papier.
 7) Naar het.
 8) Harnas; de traceringen in de vensterbogen. In 1538 werden dubbele ijsselstenen gekocht daer ment harnis of soude maken in die glazen (fol. 17v).

fol. 30

24. *Item Ariaen den hulper heeft geuppert Cornelis die metselaer van altera Laurentii anno XL tot Assumptionis Marie toe [11 aug.-15 aug. 1540] aen die harnissen ende posten te setten in de kerk IIII dagen, des daechs verdient II stuver, facit IIIIs st*

fol. 37

[Timmerlieden]

25. *Item noch heeft dese selfde [Screvell] gewrocht in dach hueren doen hij dat gestoelt int capittel huijs op brack, ende voort gesoldert ende bescoten dat ocxsaeltgen daert dat posityfken 9) op staet, ende noch gemaect steygeren om II glasen te setten die heren van den Dom ende Oude Munster. . . . [4 st. per dag, 14 dagen] . . .*

fol. 42v

[Leidekkers]

26. *Dese kerck op ghelevert ende gemeten bij handen van meijster Mercelis steenhouders ende ordeneer meijster op Vreborch tUtrecht.*

fol. 46

[Smid]

27. *Item Jan smit heeft ons geleverd vant begin vanden vasten dat wij begonnen te metselen tot altera Merci Evangeliste toe [fol. 23; 22 febr. 1539 - 26 april] LI roijen 10) in die glaessen wegende XIXs C [1850] pont ende VI pont; . . .*

fol. 47

28. *Item noch heeft hij geleverd die roechgens 10) in die X glaessen ende sal hebben van elcke roechgen mit die sluijnagelen ijsserkens XI pen; . . .*

9) Gekocht van mr. Claes Ruysch; de Oudmunsterkanunnik van p. 20? Andere uitgaven ervoor: fol. 11, 13v, 36. In plaats van het verbrande orgel (tegenover fol. 1) kwam een ander blijkens het vervaardigen van een sleutel voor de deur ervan (fol. 11v).

10) Roeden en (in de volgende post) roetjes, d.w.z. zware brugstaven en dunne windroeden als horizontale versterking van glasvensters. Het getal 51 zou betekenen dat elk groot venster 5 brugstaven had; één staaf zou dan de versterking van het westvenster hebben moeten vormen, waarin geen natuursteenwerk was aangebracht (nr. 23).

Willem Ploos van Amstel (1608-1668)

Een stadse plattelandsjonker uit het Sticht

J. J. A. Ploos van Amstel ★)

In het Jaarboek Oud-Utrecht 1980 is de levensschets gepubliceerd van mr. Adriaen Ploos van Amstel, die als Stichts politicus, gedelegeerde ter Staten-Generaal en als lid van het Secretet Besogne van prins Frederik Hendrik, een actieve rol speelde in de politiek van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Hij was de belangrijkste exponent van de Utrechtse regentenfamilie Ploos van Amstel en legde de basis van de bestuurlijke, politieke, militaire, rechterlijke en financiële carrières van zijn familieleden. Eén daarvan is mr. Willem Ploos van Amstel, raadsheer bij het Hof van Utrecht. Over hem gaat deze publicatie. Deze Willem vervulde uiteenlopende bestuurlijke functies in het Sticht en lijkt model te staan voor de doorsnee Utrechtse regent uit die periode.

Carrière via de verovering van Den Bosch

Willem wordt in 1608 in Loosdrecht geboren als oudste zoon van Adriaen Willemsz. Ploos en Lysbeth Pater van Raveschot 1). Zijn vader stamt uit een familie die reeds vele generaties in Loosdrecht woont en menig schout, buurmeester, schepen en secretaris heeft geleverd 2). De welgestelde familie Pater uit Naarden is door diverse huwelijken verbonden met de familie Ploos. Zo is Dirck Ploos, Adriaen Willemsz. oudere broer, getrouwd met Machteld Pater van Raveschot, een oudere zuster van Lysbeth 3). Adriaen Willemsz.

★) De schrijver is prof dr J. J. Poelhekke uit Nijmegen erkentelijk voor zijn uiterst waardevolle commentaar op het manuscript.

Als bijlage is een fragment-genealogie opgenomen waarin de in deze publicatie genoemde Ploos van Amstels staan vermeld.

1) Zijn ouders trouwen in april 1607 in Naarden (RA Haarlem, Doop-, trouw- en begraafboeken (DTB), Naarden, nr. 1). *Album studiosorum academiae Lugduno Batavae* (Den Haag, 1875) 195 geeft aan dat Willem Ploos op 29 sept. 1626 20 jaar oud zou zijn, hetgeen inhoudt dat hij voor het huwelijk geboren zou zijn. Op een vraag hierover aan dr. P. F. J. Obbema, conservator Westerse handschriften van de Leidse universiteitsbibliotheek, antwoordt hij: *De ervaring leert echter dat de opgave van de leeftijden daar vaak niet overeenstemt met de werkelijkheid. U kunt op grond daarvan de ouders geen voorhuwelijkske omgang toeschrijven.* Aangenomen wordt dat Willem een jaar na het huwelijk, dus in 1608, in Loosdrecht is geboren.

2) ARA, Justitie, nr. 3824; RAU, Recht. Arch., nr. 954-1, 1590 en 1597; RAU, Mijnden, nr. 118, fol. 81; RAU, Hss. Booth 380, fol. 33r; P. C. Bloys van Treslong Prins, *Het geslacht Ploos van Amstel* (Den Haag, 1911) 19.

3) J. E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795* (Amsterdam, 1903-1905) 417-418; *Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, IX (1853) 240-241, 420-421. Als door het gerecht van Loosdrecht aangewezen voogd van een Neelgen Cornelisdr draagt Adriaen Willemsz.

Ploos is schout van Loosdrecht als het gezin in 1618 intrekt in het pas gekochte huis 'De Verfmolen' in Utrecht, gelegen aan de oostzijde van de Oude Gracht. Adriaen Willemsz., die van beroep lakenhandelaar is, doet goede zaken en twee jaar later koopt hij nog drie aaneengesloten *cameren* in de Lauwerstraat die grenzen aan de uitgang van de poortweg naar de stalling van 'De Verfmolen'.

Het gezin telt verder nog Alith, Cornelia, Nicolaes en Diderica. De twee laatstgenoemden zijn in Utrecht geboren en gedoopt. Vier andere kinderen zijn al op jeugdige leeftijd overleden 5).

Over Willems jeugd, doorgebracht in Loosdrecht en later in Utrecht, is helaas niets bekend. Zijn eerste sporen dateren uit 1626 als hij al 18 jaar oud is. Hij krijgt dan, vlak voordat hij in september van dat jaar met een rechtenstudie in Leiden begint, van zijn neef Johan Ploos die maarschalk van Eemland is, vanaf diens sterfbed zijn kanunniksplaats en prebende bij de kerk van Oudmunster opgedragen. Het zal echter tien jaar procederen kosten voordat Willem de prebende daadwerkelijk kan genieten. Een volgend hoofdstuk handelt daarover 6).

Waarschijnlijk stamt uit zijn Leidse studententijd de rekening voor wijn, bier enz. door Cornelia de Viuelle aan hem geleverd tussen 23 december en 25 mei ten bedrage van ruim 65 gulden. Willem en zijn vrienden drinken regelmatig op zijn kosten, op enkele avondjes zelfs zeer uitbundig, waarbij in totaal ruim drie vaten bier en bijna vijftig stoop wijn zijn gelegegd. Vier van zijn gasten zijn blijven slapen, terwijl zeven de avond met een ontbijt afsloten. Om zichzelf en zijn gasten te verwarmen, verstoekt Willem in die periode 12 tonnen turf en 200 houtblokken.

Cornelia de Viuelle moet zijn hospita zijn geweest of de beheerster van de herberg waarin Willem een kamer huurt. In elk geval verkoopt ze hem ook kousen en tabak, verhuurt hem een rouwmantel, laat brieven voor hem bezorgen en schiet af en toe geld voor.

Willem houdt in zijn jonge jaren niet alleen van een slokje, hij is ook in voor een gokje. Aan Anthonis van Kuyck verkoopt Willem zijn rapier voor 22 gld. die pas betaald hoeven te worden als de Staatsen Breda zullen veroveren 7).

Om zich verder te oriënteren volgt Willem na Leiden colleges aan de oude en internationaal befaamde universiteit van Orleans in het kanonieke recht. Het examen legt hij met goed gevolg af. De in het Latijn gestelde bul geeft aan dat Willem *met ons in kennis is gebracht door toedoen van mannen van grote kennis, van schrandere omzichtigheid, door mannen van uitmuntende naam*. Niet alleen

Ploos in 1623 het huis en de hofstede Sypesteyn over aan zijn broer Dirck. Dit Mijndense leen, waarop in de 20e eeuw het kasteel Sypesteyn herrijst, blijft geruime tijd in de familie (RAU, Mijnden, nr. 118, fol. 53r, 9 febr. 1623).

4) GAU, Stad, II, nr. 3243, 8 mei 1617 en 3 apr. 1619; UB Utrecht, Hss. nr. 1780bii, Buchell, fol. 73v.

5) GAU, DTB, nr. 1, 3 mei 1618 en 17 okt. 1621; Bloys van Treslong Prins, 49-50.

6) *Album studiosorum acad. Lugd. Bat.*, 195; RAU, Oudmunster, nr. 254.

7) RAU, Recht. Arch., nr. 196-2, map met opschrift Ploos I, bevat allerhande losse stukken uit de administratie van Willem Ploos van Amstel (Ploos I), ongedateerde rekening, ondertekend door Cornelia de Viuelle en een acte van 23 mei 1629. Recht. Arch., nr. 196-3, map met opschrift Ploos II, is voortzetting van Ploos I.

tigd zijn, alsmede omdat hij van kindsbeen af de studie van de scholastieke wetenschap doorlopende zodanig gevorderd is, dat thans door hem . . . 's Heren evangelien en de christelijke maatschappij gesteund kunnen worden . . . Om al die redenen en (ook) omdat wij aan deselve Ploos na de benauwenissen troost, na de strijd troost en rust na de inspanning willen schenken, achten wij, hoewel niet bij machte zijn verdienste genoegzaam te belonen, hem geschikt voor de vermelde graad van licentiaat 8).

Als gevolg van de inname van Den Bosch in september 1629 moest Willem deze studie voor enige tijd onderbreken.

Door de verovering van Den Bosch moeten op korte termijn allerlei bestuurlijke en andere functies door protestanten uit de Noordelijke Nederlanden worden overgenomen. Willems neef mr. Adriaen Ploos is als gedeputeerde te velde namens de Generaliteit belast met het organiseren van het bestuur van de stad en de Meierij. Deze invloedrijke mr. Adriaen, door de Staten van Utrecht afgevaardigd naar de Staten-Generaal en vertrouweling van prins Frederik Hendrik, manoeuvreert geleidelijk aan zijn familieleden in vooraanstaande en goedbetaalde ambten. Daarbij vormt Constantijn Huygens, die een goede vriend van mr. Adriaen is, als secretaris van de prins een belangrijke en altijd aanwezige voorspraak bij Frederik Hendrik 9).

Daarom zal Willem wel niet geheel verrast zijn met een brief van de Generaliteit waarin staat dat *wij uyt eenige sonderlinge redenen ende consideratien goetgevonden hebben U te eligeren ende committeren tot secretaris der stad s'Hartogenbosch*. Willem moet zich zo spoedig mogelijk naar Vught begeven om zich daar door de gedeputeerden te velde te laten beëdigen en installeren. De brief is van 23 september 1629, en op de 26e legt hij al de eed van trouw af in aanwezigheid van zijn neef mr. Adriaen Ploos. Om zich als teken van zijn waardigheid een tabberd aan te schaffen krijgt hij 7 gld. uitgekeerd 10).

Mr. Adriaen denkt ook aan Willems vader die door de Staten-Generaal benoemd wordt tot de *bediening van het ontvangerschap der licenten en convoyen vallende binnen s Hartogenbosch* 11). Weldra verhuist het gehele gezin naar Den Bosch en op 26 oktober volgt de benoeming van Willems vader tot ouderling van de nieuwe kerkeraad. Wederom op voorspraak van mr. Adriaen volgt op 25 november de benoeming tot raad in de vroedschap; in 1631 voor het eerst tot schepen en in 1638 tot president-schepen. Met: *Hebbe U.E. willen recommanderen ten eynde door des selfs directie daertoe mede mochte werden geelingeert Adriaen Ploos, ontfanger van de convoyen aldaer, mij in maechschap na bestaende. Hij is tegenwoordigh raet, een persoon van grote middelen, bij allen well bemint ende aengenaem, dusdanige conditie meriterende* beveelt mr. Adriaen

8) RAU, Recht. Arch., nr. 196, Charters Ploos van Amstel, doos met diverse charters die onder andere uit de administratie van Willem Ploos van Amstel komen (Ploos charters), 23 dec. 1631. Vertaling Latijnse tekst: dr J. Meerdink, Eindhoven.

9) J. J. A. Ploos van Amstel, 'Adriaen Ploos van Amstel, 1585-1639', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1980, 43-94.

10) RAU, Ploos I, 23 sept. 1629; GA Den Bosch, Oud Stadsarchief, nr. A28, vroedsch. resol. 26 sept. 1629; R. A. van Zuijlen, ed., *Inventaris der archieven van de stad 's Hertogenbosch, chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattend, Stadsrekeningen van het jaar 1399-1800*, II (Den Bosch, 1866) 1352.

11) GAU, Not. Arch., nr. U 022a002 (Houtman), 7 dec. 1629.

Afb. 2. Schepenzegel van Willems vader Adriaen Willemsz. Ploos van Amstel. Tussen 1629 en 1646 is deze convooi- en licentiemeester, raad, schepen en president-schepen van Den Bosch. Noordbrabants Museum.

aen hem vlak voor de schepenbenoemingen door de prins in 1631 via Huygens aan 12).

Voor Willems moeder Lysbeth Pater van Raveschot is het verbijf in Den Bosch maar van korte duur. Ze overlijdt al in juni 1631.

12) In 1634 voegt mr Adriaen Ploos in zijn aanbeveling voor herbenoeming tot schepen toe: *Aen schependom van een jaar is weinig gelegen, het geschiet alleen om 't respect van mij en de gerecommandeerde*. Voor deze deeltijdbaan ontvangt Adriaen Willemsz. Ploos aan gage 200 gld. per jaar en 151 gld. voor schenkwijn en andere kosten. Tot aan zijn dood in 1646 blijft hij raad in de vroedschap, is gedurende 7 jaar schepen, in 1638 president-schepen. Als aftredend schepen blijft hij steeds voor een jaar gezworene. Daarnaast is hij onder andere heemraad van de Ortense dijk. J. H. van Heurn, *Historie der stad en Meyereye van 's Hertogenbosch*, II, elfde boek (Utrecht, 1776) 455; GA Den Bosch, Oud Stadsarchief, nr. A30, vroedsch. resol. 15 nov. 1629; Koninklijk Huisarchief (KHA), Arch. Const. Huygens, nr. 8-4, brieven van mr Adriaen Ploos van Amstel aan Huygens 16/6 sept. 1631 en 24 sept. 1634; Van Zuijlen, *Inventaris der archieven*, 1352; GA Den Bosch, Oud Stadsarchief, nr. A59 en A60, presentielijsten en nr. A59, fol. 180-188.

Haar nagelaten bezittingen vertegenwoordigen een waarde van een kleine 100.000 gld. en vallen grotendeels toe aan de vijf kinderen. Op 5 augustus 1635 presenteert Adraen Willemsz. hen de *boedelcedulle staet ende inventaris van sijn voorschreven huisvrouws geheele nalatenthey*t terwijl hij *aen yder sijne kinderen toegevoecht ende belooft hadde te voldoen sestiē duysent gulden voor haer za. moederlycke erff ende besterff*. Na verificatie van de inventarislijst doet Willem afstand van zijn kindsdeel ten behoeve van zijn vader 13).

Als Willems vader in 1635 hertrouwt met de uit Utrecht afkomstige Seyna van Hornhoven, treedt Willem op als getuige. Het gezin woont dan in het riante pand 'De Munt' aan de Postelstraat. De familieleden gebruiken het pied à terre in Brabant voor logeerpartijen, waardoor het tot een huwelijk komt van Willems nicht Maria Ploos en Abel van Cats, stadhouder van de stad en de Meierij van Den Bosch. Ook Willems zuster Diderica trouwt er en wel met Gijsbert Ruysch, zoon van Clara van Brune en Johan Ruysch, commissaris van de monstering en lid van de vroedschap 14).

Willems vader wordt geleidelijk aan een der voornaamste inwoners van Den Bosch. Daarbij zal zeker ook de beschikking die prins Frederik Hendrik in 1634 op een request, vergezeld van het nodige bewijsmateriaal van mr. Adriaen Ploos afgeeft en waarin staat dat de familie Ploos uit de Van Amstels stamt en van adellijke afkomst is, een rol hebben gespeeld. Willem komt overigens al voor die verklaring als Jonker Willem Ploos van Amstel voor. In 1642 treedt Adriaen Willemsz. tezamen met onder anderen Johan Wolfert graaf van Brederode, gouverneur van de stad en Johan Ruysch als eerste protestanten toe tot de Illustre Lieve Vrouwebroederschap, waarvan ook Willem van Oranje lid is geweest 15).

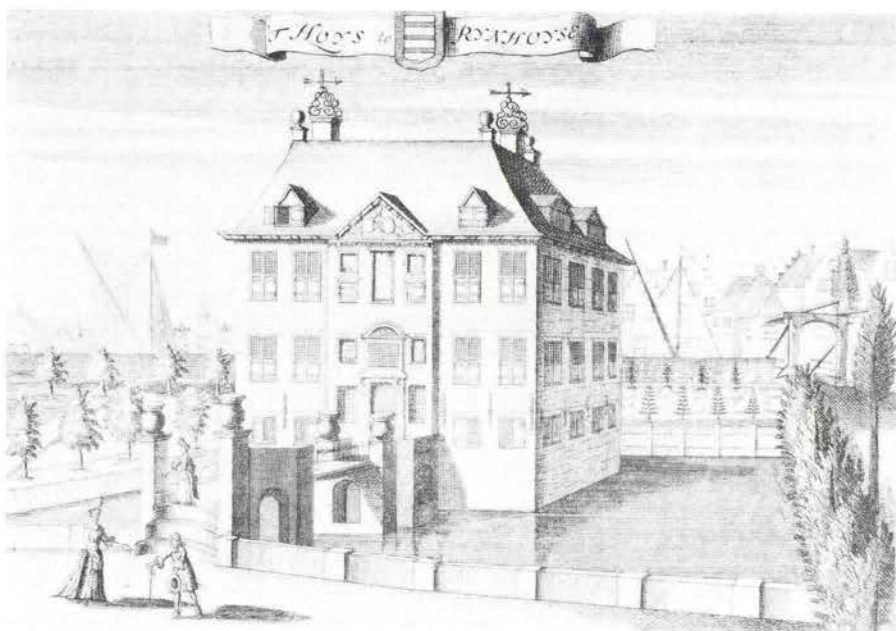
In datzelfde jaar belegt hij zijn vermogen ook op een meer bij zijn status passende wijze en lijkt zijn terugkeer als geslaagd edelman naar het Sticht voor te bereiden. Willem moet er echter het werk voor verrichten. Eerst worden de huizen in Utrecht verkocht, waarna het goed Langesteyn bij Langerak wordt aangekocht. Voor Langesteyn geeft de Ridderschap een erkenning als ridderhofstad af, waardoor de deur naar de Ridderschap en Staten van Utrecht op een kier komt te staan 16).

13) GAU, Not. Arch., nr. U 022a008 (Houtman), 5 aug. 1635.

14) RAU, Ploos II, 16 apr. 1635 (afschrift van de huwelijksvoorwaarden); Bloys van Treslong Prins, 21, 49 en 50; A. F. O. Sasse van IJsselt, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*, I (Den Bosch, 1975) 252. Seyma van Hornhoven is een zuster van mr. Arend van Hornhoven die raadsheer bij het Hof van Utrecht is en dus een collega van Willem is. Willems familieleden, in het bijzonder mr. Adriaen Ploos, kopen uitgebreide landerijen in Brabant. Na het overlijden van mr. Adriaen Ploos in 1639 beheert Adriaen Willemsz. in opdracht van de erven de 100 ha die hij in Maasland had gekocht. RAU, Oudegein, nr. 180; GAU, Not. Arch., nr. U 022a016 (Houtman), 11 apr. 1645, nr. U 022a030 (Houtman), 18 nov. 1660.

15) A. Matthaeus, *De nobilitate* (Amsterdam, 1686) Ad lectorum; G. C. M. van Dijk, *De Bosche Optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland XXVII (Tilburg, 1973) 321. Aan de toetreding tot de broederschap is een indringende discussie in de theologische wereld voorafgegaan over de vraag of protestanten lid mochten worden van een broederschap die al sinds 1318 de verering van Maria als doelstelling kende. Door het initiatief van Johan Wolfert van Brederode bestaat de broederschap ook nu nog voor de helft uit katholieken en voor de helft uit protestanten.

16) GAU, Stad, II, nr. 3243, 13 dec. 1641, 1 febr. 1642, 11 aug. 1643; ARA, Leen- en registerkamer van Holland, nr. 149-Sticht, fol. 9, 10 apr. 1642 en nr. 256 fol. 158r; RAU, Staten, nr. 737-2, resol. Riddersch. 12 mei 1642 en 26 apr. 1643.

Afb. 3. De ridderhofstad Rijnhuizen bij Jutphaas. Willem huurt Rijnhuizen ten behoeve van zijn vader Adriaen Willemsz. Ploos van Amstel. RAU, Top. atlas.

Aangezien van Langesteyn slechts een ruïne resteert, moet Willem voor de nieuwe heer van Langesteyn in het Sticht een ander passend onderkomen zoeken. Van Jonker Reynout van Tuyll van Serooskerken kan Willem voor zijn vader diens *huysinge ende ridderhoffstadt Rijnhuysen in 't Overeynt van Jutphaes met sijn cingelen, visserij en graften, poorthuys, stallingen, hoff, duyvenvlucht* met een bijbehorend stuk grond huren 17).

Willem woont dan al geruime tijd weer in Utrecht en is sinds juni 1633 getrouwd met Maria van Gemert 18). Maria is de dochter en enig kind van schepen mr. Dirk van Gemert en Judith de Wijs van Schevichoven uit Wijk bij Duurstede. Daar vindt de afkondiging van het huwelijk plaats; daar ligt ook het onroerend goed van haar reeds overleden ouders. Dat er een relatie met de Meierijse van Gemerts bestaat blijkt uit het identieke familiewapen: drie zilveren meerbladen op een zwart fond. Maria's grootvader komt aan het eind van de 16e eeuw voor als Dirck van Ghemmert, rentmeester van het graafschap Buren 19).

17) RAU, Ploos I, 25 okt. 1642. In augustus 1646 overlijdt Adriaen Willemsz. Ploos van Amstel in Den Bosch. Hij ligt begraven in de St. Jan onder een imposante grafzerk. Tot zijn gedachtenis luidt in Utrecht de grote klok van de Dom en wordt er voor hem gebeden. GAU, DTB, nr. 123, 24 aug. 1646.

18) Heeft Willems verzoek aan de magistraat van Den Bosch van eind 1632 om 3 à 4 maanden vrij te krijgen te maken met de voorbereidingen voor zijn huwelijk? GA Den Bosch, Oud Stadsarchief, nr. A36, vroedsch. resol. 2 nov. 1632.

19) Bloys van Treslong Prins, 50; RAU, Atteveld, nr. 283, ontwerp memorietafel Isabella Clara Ploos van Amstel; W. J. F. Juten, 'Van Gemert', *Maandblad van het genealogisch-heraldiek genoot-*

Het charter met de huwelijkse voorwaarden begint met de woorden: *Inden naeme ende ter eeren Godts is een wettich houwelijck gededinght ende geslooten tusschen den wel edelen heere Jor. Willem Ploos van Amstel, toecommende bruydegom . . . ende Jov. Maria van Gemert*. Willem wordt ter zijde gestaan door zijn vader en zijn neef mr. Adriaen Ploos, Maria door haar ooms Johan van Royen en mr. Johan Hamel, beiden uit Utrecht. Het huwelijk wordt niet in gemeenschap van goederen gesloten. Willem brengt de goederen in die hij van zijn moeder erft, Maria het bezit dat haar door het overlijden van haar ouders is aanbestorven.

Indien Willem als eerste zal overlijden, krijgt Maria uit zijn goederen een *duwari* van 200 gld. per jaar. Willem voorziet het charter van een bijzonder fraai zegel, dat hij waarschijnlijk speciaal hiervoor heeft laten maken (zie afb. 12) 20).

Aanleiding tot het vertrek uit Den Bosch naar Utrecht lijkt het overlijden te zijn van Willems neef mr. Peter Ploos in juli 1633. Na het overlijden van deze mr. Peter, raadsheer aan het Hof van Utrecht en broer van mr. Adriaen, woont er in Utrecht geen Ploos meer die de familiebelangen van dichtbij kan bewaken. Wellicht is dat de reden dat mr. Adriaen er aan meewerkt dat aan Willem eervol ontslag wordt verleend in Den Bosch en hem vervolgens helpt aan een raadsheerschap aan het Hof van Utrecht. Voor het ontslag doet mr. Adriaen een beroep op de hulp van Huygens. Op 6 augustus 1633 O.S. (= 16 augustus N.S.) schrijft hij aan Huygens: *U.E. gelieve mij de vrundtschap te doen ende schrijven een recommandatie brief in serieuze termen aende schepenen, gesworenen ende raedt van s Hartogenbosch in faveur van mijn neve Mr. Willem Ploos ten eynde zij hem willen toestaan de resignatie vant secretarisampt. Met: Conde ick den brief tegen half drie uren hebben soude mij vrundtschap geschieden, also eenen alsdan sal vertrecken* maant mr. Adriaen zijn vriend tot spoed 21). Reeds op 18 augustus komt de zaak in de vroedschap aan de orde. *Is gelesen sekere requeste van Mr. Willem Ploos secretaris deser stadt, versouckende dat hij sijn secretaris ampt soude mogen resigneren tot behouff van Johan Cuyck. Is mede gelesen een brief van den heer secretaris Huygens aende heeren schepenen, gesworenen ende raden, versouckende dat de resignatie soude mogen werden toegestaan*.

Dit verzoek zelf zijn opvolger aan te wijzen kan door Willem bedoeld zijn om een vriend aan deze functie te helpen. Waarschijnlijker is echter dat zijn neef mr. Adriaen van de ontslagaanvraag gebruik wil maken om weer een vertrouweling op die plaats te krijgen. Hoe het zij, het voorstel veroorzaakt grote commotie en ontwikkelt zich snel tot een politieke rel die Willem geheel boven het hoofd groeit. Voordat de discussies in de vroedschap losbarsten moet Willems vader, die dan raad en gezworene is, de vergadering verlaten. De president-schepen vindt het een grof schandaal dat Willem het secretarischap niet onvoorwaardelijk in handen van de stad legt; Willems candidaat kan hoogstens naast anderen meedoen in een selectieproces 22).

schap De Nederlandsche Leeuw, XXX (1912) k. 99-100; RAU, Ploos I, 19 mei 1597, 10 okt. 1599, 28 febr. 1611; Ploos II, 23 febr. 1611.

20) RAU, Ploos charters, 21 mei 1633.

21) KHA, Arch. Const. Huygens, nr. 8-4, 6 aug. 1633.

22) GA Den Bosch, Oud Stadsarchief, nr. A36, vroedsch. resol. 18 aug. 1633.

Na een aantal vergaderingen lopen de gemoederen zo hoog op dat enkele heren van de magistraat naar Frederik Hendrik gaan om hun beklag te doen. Willems neef mr. Adriaen, die zich dan in Den Bosch bevindt, moet er zich ook weer mee bemoeid hebben, want de prins stuurt zijn oudste secretaris Junius naar de vroedschap om er een goed woordje voor Willems voorstel te doen 23). Maar ook dat heeft geen effect op de verhitte gemoederen en Junius moet onverrichter zake uit Den Bosch vertrekken 24).

Men is er zich terdege van bewust hierdoor enkel kopstukken uit het circuit van de Staten-Generaal te hebben *gedesobligeert* . . . *Specialijck den heere van Tienhoven* (mr Adriaen Ploos, heer van Tienhoven enz.) *die men geen contentemente hadde gegeven in sijn versouck van resignatie van sijn neve den secretaris Ploos*. Als er op 5 september wordt gesproken over een speciale deputatie naar Den Haag om bij de Staten-Generaal enkele gunsten voor Den Bosch te bepleiten, besluit men tenslotte er onder de huidige omstandigheden maar van af te zien, omdat mr. Adriaens stemming *soude moge strecken tot nadeel vande stadt ende dat men derhalve de saken noch versch sijnde* uit een bezoek aan Den Haag *niets goets soude yttrekken* 25).

Al met al heeft Willem nog steeds geen toestemming te vertrekken. Er valt pas een besluit nadat per 1 oktober de gebruikelijke verandering van de magistraat heeft plaats gevonden en Willem een gemodificeerd verzoek heeft ingediend. Op 29 oktober komt zijn verzoek aan de orde. *Is gelesen de requeste gepresenteert bij Mr. Willem Ploos te kennen gevende dat hij sijn secretaris ampt van meyninge is te verlaten. Ende dat hij 't selve dien volgende is resignerende in handen van de leden van de stadt*. Wijs geworden bevat de ontslaaanvraag geen opvolger meer. Die is er wel, maar wordt indirect gepresenteerd. In de gedeeltelijk vernieuwde magistraat wordt het request snel afgehandeld. *Is vercoren tot secretaris in plaetse van Ploos Pieter Lus*, waarna Willem niets meer in de weg staat naar Utrecht terug te keren 26).

Raadsheer en raadsman

Willems decharge als secretaris van Den Bosch deed het nodige stof opwaaien. Het verkrijgen van zijn raadsheerschap aan het Hof van Utrecht doet dat niet minder. Mr. Peter Ploos was zowel raadsheer als commissaris van de Kleine Rol. Na diens overlijden vragen de presiderende en de raadsheren van het Hof aan de Staten snel het opengevallen ambt van commissaris van de Kleine Rol te vervullen en zij stellen voor het bij toerbeurt door de raadsheren te laten bedienen. Tegelijkertijd bereikt de Staten het request van raadsheer Van Hornhoven om aan hem de Kleine Rol op te dragen 27).

Pas op 27 september 1633 komt de opvolging van mr. Peter in de Staten-ver-

23) RAU, Staten, nr. 232-19, resol. 16 aug. 1633, behandeling brief van mr Adriaen Ploos vanuit Den Bosch verzonden, verzonden 24/14 aug.

24) GA Den Bosch, Oud Stadsarchief, nr. A36, vroedsch. resol. 25 aug. 1633.

25) Ibidem 5 sept. 1633.

26) Ibidem 29 okt. 1633.

27) RAU, Staten, nr. 232-19, resol. 29 aug. 1633; Johan van de Water, ed., *Groot Placcaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten, der Edele Mogende Heeren 's Lands van Utrecht* (3 dln; Utrecht, 1729) II, 1054.

gadering aan de orde. De voorstemmende leden stellen voor zowel een nieuwe raadsheer te nomineren als de bediening van de Kleine Rol te regelen. De stad Utrecht is het daarmee niet eens, maar de voorzitter concludeert dat bij meerderheid van stemmen is besloten tot nominatie over te gaan 28). In die periode zit niet president Berck zelf voor, maar de dan nog loco-president mr. Adriaen Ploos. Deze drukt de opvolging van zijn broer mr. Peter rustig door en jaagt daarmee de vroedschap tegen zich in het harnas. Het duurt toch nog een maand voordat de zaak afgerond is en pas dan valt de naam van Willem. In die maand komt de opvolging vele malen ter sprake en vele malen komt de vroedschap met een protestbrief tegen het optreden van mr. Adriaen en secretaris Van Hilten. Tegen de eerstgenoemde vanwege het toestaan van overstemming en tegen de tweede vanwege het vastleggen van de conclusies van mr. Adriaen als besluiten van de vergadering.

Tenslotte valt het besluit zelfs twee raadsheren te benoemen en wel mr. Willem Ploos en mr. Godert van Dael. Wellicht als compromis is aan het besluit verbonden dat beiden op halve gage zullen dienen tot er weer een plaats vacant is aan het Hof. Niet alleen de voorstemmende leden maar ook de kleine steden dragen dit besluit 29).

De laatste horde voordat Willem daadwerkelijk raadsheer kan worden vormt de ratificatie van dit Statenbesluit door prins Frederik Hendrik. De prins moet ook de officiële benoemingsacte afgeven. Derhalve zendt de vroedschap direct nadat het besluit in de Staten gevallen is, een afgevaardigde naar Den Haag, die de prins moet overhalen het verzoek van de Staten niet te honoreren 30). Om dat te voorkomen sturen ook de voorstemmende leden een deputatie naar de prins 31).

Tezelfder tijd vertrekt mr. Adriaen naar Den Haag om de vergaderingen van de Staten-Generaal bij te wonen. Ook hij zorgt ervoor dat er bij de prins niets meer fout kan gaan met Willems benoeming. De dag nadat de brief van de Staten bij de prins aankomt vraagt hij Huygens al of Fredrik Hendrik hem reeds opdracht heeft gegeven de commissie op de beide nieuwe raadsheren uit te schrijven. Zo niet, dan moet Huygens de prins er nog eens aan herinneren en snel *de commissie doen schrijven om waer het mogelijck die opden avondt te hebben* 32). Dat lukt en twee dagen later, op 19 december 1633, doet Willem de eed in het college van raadsheren van het Hof van Utrecht. De vroedschap hoort pas een maand later met verbazing van de benoeming van de twee raadsheren en besluit zijn ongenoegen bij de prins te laten blijken 33).

In zijn commissie leest Willem dat prins Frederik Hendrik *tot meerder vorderinghe vande justitia vermits het overlijden van wijlen mr. Peter Ploos* heeft besloten enkele extra raadsheren in het Hof van Utrecht te benoemen en dat de prins rekent op *Willems getrouwicheyt, wijsheyt ende neersticheyt* 34). De nieu-

28) RAU, Staten, nr. 232-19, resol. 27 sept. 1633.

29) Ibidem 3 okt., 17 okt., 24 okt., 25 okt., 31 okt., 1 nov. en 2 nov. 1633.

30) GAU, Stad, II, nr. 121, vroedsch. resol. 2 nov. 1633.

31) RAU, Staten, nr. 722-1, resol. eerste lid 8 dec. 1633, verwijzing naar 2 nov. 1633.

32) KHA, Arch. Const. Huygens, nr. 8-4, 27/17 dec. 1633.

33) GAU, Stad, II, nr. 121, vroedsch. resol. 24 jan. 1634.

34) RAU, Recht. Arch., nr. 12-2, commissiebrief van 19 dec. 1633.

we raadsheren treffen naast zeven juridisch geschoolde collega's in het Hof ook drie extra-ordinaris raden aan die door de drie leden van de Staten zijn benoemd om politieke controle op het Hof uit te oefenen. Verder zijn er een procureur-generaal, griffier, klerken, deurwaarder, panders en boden. Prins Frederik Hendrik staat aan het hoofd van het Hof, maar komt nagenoeg nooit. Het presidentschap nemen de raadsheren zelf bij toerbeurt een maand waar. Ook Willem is regelmatig president. Hij moet dan een half uur eerder dan de anderen op het Hof verschijnen om alle binnengekomen zaken te bekijken, de allereenvoudigsten zelf af te handelen en de overigen op de agenda van de vergadering van de raadsheren te plaatsen. Die vergadering begint al erg vroeg, in de zomer om 7 uur, in de winter om 8 uur, en duurt drie uur. In de middag wordt ook nog twee uur vergaderd. Als teken van hun waardigheid moeten Willem en zijn collega's niet alleen tijdens hun werkzaamheden een tabberd dragen, maar ook als ze naar en van het Hof gaan 35).

De rechtsmacht van het Hof strekt zich in criminele zaken uit over Montfoort en het platte land, exclusief de hoge heerlijkheden. In civiele zaken concurreert het met de lage gerechten en met de Kleine Rol, maar het fungeert wel als beroepsinstantie. Over de bevoegdheden van het Hof in de stad Utrecht zelf, is voortdurend geharrewar. Dat blijkt bijvoorbeeld als Willem in februari 1645 namens het Hof bij het gerecht van de stad informatie moet halen over een zaak waarbij een vrouw wegens overspel tot zes jaar gevangenisstraf was veroordeeld. Zij diende bij de prins een verzoek tot gratie in en deze vroeg vervolgens ook het Hof om advies. Tot een advies komt het niet, want Willem krijgt de gevraagde informatie domweg niet 36).

Als jongste in het gezelschap is Willem verplicht als eerste zijn opinie te geven over de zaken die op de agenda staan. Zijn de zaken te omvangrijk om ter plekke af te handelen, of moeten verhoren worden afgenomen of een nader onderzoek worden ingesteld, dan worden de raadsheren in volgorde van anciënniteit hiermee belast. Dat worden zij ook voor het examineren van procureurs, notarissen en landmeters en het inventariseren van stukken, verballen en papieren van overleden raadsheren 37).

Aan het raadsheerschap zit een gage verbonden van 500 gld. per jaar. Daarnaast kan het presentiegeld oplopen tot nog eens 500 gld. per jaar. Op verzoek van de raadsheren besluiten de Staten in 1662 de gage met 500 gld. per jaar te verhogen. Willem ontvangt in 1663 aan presentiegeld en extra gage 1116 gld., in 1664 1078 gld. 38). Als Willem voor het Hof op pad moet, ontvangt hij naast zijn gage en kosten voor *schuyt ende wagenhuer* vier gulden per dag als hij in een der steden is en op het platteland drie gulden. Daarnaast zijn nog andere emolumenten aan de functie verbonden 39).

De verhoging van de gage had als achtergrond dat het de raadsheren verboden was voor iemand als raadsman op te treden, van iemand een wedde of

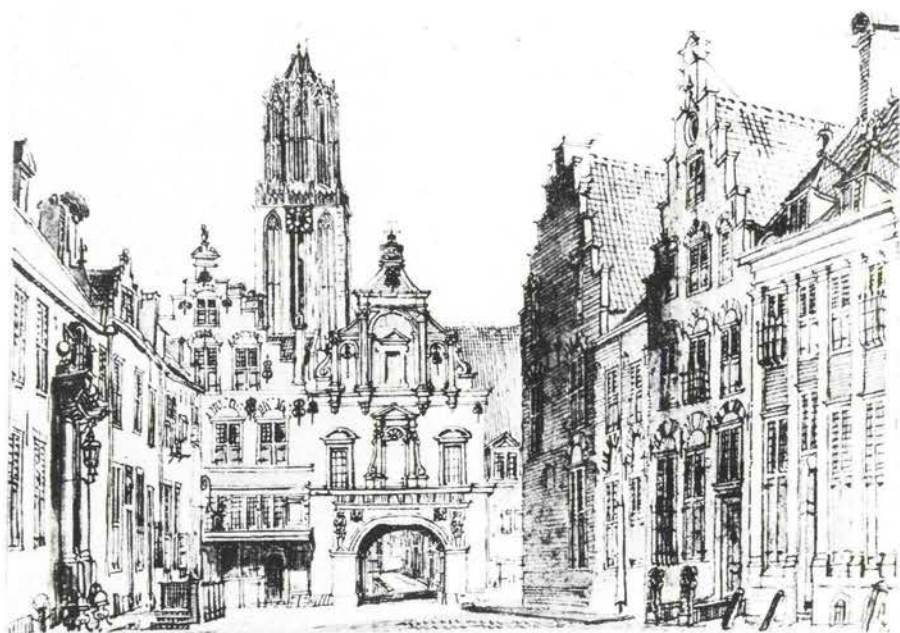
35) *Groot Placcaatboek*, II, 984-985, 1046; *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* (23 dln; Amsterdam, 1793-1798) XII, 251-273.

36) GAU, Stad, II, nr. 121, vroedsch. resol. 22 en 24 febr. 1645.

37) RAU, Recht. Arch., nr. 247-1-3.

38) Ibidem, nr. 256 en 257-1 en 2.

39) *Groot Placcaatboek*, II, 985-988, 1047.

Afb. 4. Gezicht op de toegangspoort tot de St. Paulusabdij in Utrecht. In de abdij zijn zowel het Hof van Utrecht als het kapittel van Oudmunster gehuisvest. In zijn hoedanigheid als raadsheer en als kannik van Oudmunster komt Willem Ploos van Amstel vrijwel dagelijks in de St. Paulusabdij. GAU, Top. atlas TA La 9.1.1.

een pensioen te genieten danwel de administratie te verzorgen van boedels, colleges enz. Uit het vervolg zal blijken dat Willem met deze beperkende regels wel eens de hand lijkt te hebben gelicht 40).

Na het vertrek uit Den Bosch wonen Willem en Maria van Gemert voor korte tijd in bij hun nicht Henrica Ploos van Amstel die in Utrecht in de Romerborgerstraat (nu Hamburgerstraat nr. 19) woont. Daar laten ze op 10 januari 1634 een reciproke lijftocht vastleggen en wijzen ze mombers aan over hun eventueel na te laten kinderen. Dat zijn Willems vader en Maria's oom mr. Johan Hamel die met Maria de Wijs van Schevichoven is getrouwd 41). Erg lang verblijven ze daar niet, want Willem treedt niet alleen als raadsheer in de voetsporen van wijlen zijn neef mr. Peter Ploos van Amstel, maar neemt eveneens voor 4750 gld. diens huis aan de Voorstraat over 42). Er worden daar twee kinderen geboren, Isabella Clara (1634-1670) en Juliana Petronella

40) RAU, Staten, nr. 232-30, resol. 18 nov. 1662.

41) GAU, Not. Arch., nr. U 022a007 (Houtman), 10 jan. 1634, nr. U 022a010 (Houtman), 25 mei 1638; RAU, Ploos I, 28 febr. 1611, schuldbekentenis van Frederick Strick en zijn vrouw Elisabeth de Wijs.

42) RAU, Ploos I, 27 jan. 1634 en 18 dec. 1635; GAU, Stad, II, nr. 3243, 28 dec. 1635.

Afb. 5. Portretten van Diderick Strick en zijn vrouw Henrica Ploos van Amstel. Paulus Moreelse, 1625. Hun zoon mr Johan Strick, burgemeester van Utrecht, trouwt in 1664 met Willems zuster Cornelia Ploos van Amstel. Allantown Art Museum, Kress Collection, USA.

(1637-1638) 43). Ook in het huis aan de Voorstraat blijft het jonge gezin niet lang wonen, want Willem ruilt het huis met dr. Peter van Dam, die vlak daarna huwt met Henrica Ploos van Amstel, tegen landerijen in de omgeving van Vreeswijk 44).

Het gezin verhuist in 1637 naar een huis aan de zuidzijde van de Minnenbroedersstraat, dat voor 380 gld. per jaar van Lodewijk van Renesse wordt gehuurd. Op kosten van de eigenaar moet er nog heel wat worden opgeknapt. Zo moet er aan de straatzijde een speciale kamer worden afgescheiden, in de salet het kistwerk van de muur verwijderd, het dak van de keuken gerepareerd, extra ramen in de keuken aangebracht enz. 45). De kamer aan de straat zal wel bedoeld zijn om er zijn rechterswerkzaamheden in voor te bereiden en verhoren af te nemen, want de raadsheren hebben geen eigen kamers in het gerechtsgebouw. In dit huis worden Adriaen Dirck (1642-1653) en Willem Leonard (1644-1647) geboren die geen van beiden de puberteit halen, waardoor als enig kind Isabella Clara overblijft 46).

Het kleine gezin blijft er ruim tien jaar wonen. Daarna huurt Willem in 1647 voor 550 gld. per jaar een nog rianter pand aan de zuidzijde van de Romerborgerstraat (nu Hamburgerstraat 21), grenzend aan het huis waar Henrica

43) GAU, DTB, nr. 3, 4 mei 1634 en 7 aug. 1637. Bij de doop van Isabella Clara zijn Adriaen Willemsz. Ploos, Agnes van Bijler (echtgenote van mr Adriaen Ploos) en Maria's tante Hester van Gemert getuigen. Bij de doop van Juliana Petronella zijn dat Willem zelf, mr Johan Pater, Seyna van Hornhoven (Willems stiefmoeder) en Maria's tante Maria de Wijs van Schevichoven.

44) RAU, Ploos I, 9 juni 1637; GAU, Stad, II, nr. 3243, 5 juli 1637.

45) RAU, Ploos I, 16 mrt. 1636, 25 aug. 1637, 4 jan. 1643.

46) GAU, DTB, nr. 4, doopboek 24 juni 1642, 4 apr. 1644, nr. 123, begraafboek 31 mei 1647, 26 sept. 1653.

Ploos van Amstel en Peter van Dam wonen. Bij het huis hoort een stalling met een poortweg die op de Nieuwe Gracht uitkomt 47). Willem woont nu op een steenworp afstand van de St. Paulusabdij waar zowel het Hof van Utrecht als het kapittel van Oudmunster zijn gehuisvest. Deze woning bevalt dermate goed dat Willem en Maria er tot aan hun dood blijven wonen.

Al spoedig is Willem raadsman van zijn familieleden, helpt hen met de financiën en treedt op als zaakwaarnemer en gemachtigde. Zo verzorgt hij vanaf 1635 het beheer over de goederen van Maria's tante Hester van Gemert, weduwe van Jan van Royen 48). Nadat mr. Adriaen voor de twee zonen van wijlen mr. Peter Ploos van Amstel, te weten Gerard en Nicolaes, bij Frederik Hendrik respectievelijk een acte van expectatie voor een prebende en een vicarij bij het kapittel van St. Jan-Baptist in Wijk bij Duurstede losweekt, handelt Willem de zaken verder af 49). Ook bij Agnes van Bijler, de echtgenote van mr. Adriaen, geniet Willem het vertrouwen. Als mr. Adriaen overlijdt benoemt zij Willem tot voogd over de nagelaten kinderen 50). In die hoedanigheid ontwerpt hij voor haar een nieuw testament dat rekening houdt met het overlijden van zowel mr. Adriaen als diens zoon Henric, die beiden in 1639 zijn gestorven 51). Namens zijn broer Nicolaes komen we Willem tegen in een bijzondere vergadering van het kapittel van de Dom, waar hij voor zijn broer een prebende in bezit neemt en de bijbehorende eed aflegt 52).

Sinds Willem weer in Utrecht woont, neemt hij ook de zaken van zijn vader waar en beheert het in het Sticht gelegen bezit 53). Nadat zijn vader in augustus 1646 overlijdt, besluiten de erven de boedel niet te scheiden. Nicolaes, Alidt, Cornelia en Didrica machtigen Willem om *alle saecken haers voorschreven za. vaders naelatentheyte aengaende te verrichten* en aan hen regelmatig verantwoording af te leggen en hun deel in de opbrengsten uit te betalen. Aanvankelijk behartigt Willem deze boedel geheel zelf, maar na twee jaar geeft hij een wijnhandelaar uit Den Bosch opdracht de Brabantse bezittingen te beheren 54).

Bij de afhandeling van zaken heeft Willem een steekje laten vallen. Een stuk grond van 25 morgen groot, leenroerig aan de prins van Oranje als heer van Naaldwijk, vergeet hij na het overlijden van zijn vader opnieuw voor het leenhof te verheffen. De vaste zaakwaarnemer van de familie in Den Haag, notaris Kip, attendeert Willem op zijn verzuim dat door de Raad van de prins

47) RAU, Ploos I, 18 jan. 1648; Ploos II, 16 jan. 1651.

48) RAU, Rech. Arch., nr. 203. De omschrijving in de inventarisatielijst luidt: *Aanteekenboek van inkomsten en uitgaven van Ploos van Amstel*. Het is echter het kasboek van Willems aange trouwde oom Jan van Royen, dat na diens dood is bijgehouden door zijn weduwe Hester van Gemert en nog later door Willem toen hij voor Hester van Gemert de administratie bijhield. Zie 11, 27 en 29 van het kasboek; RAU, Ploos II, 8 juli 1635, 5 mrt. 1636 en 6 mrt. 1636.

49) GAU, Not. Arch., nr. U 022a009 (Houtman), 8 maart 1636; RAU, Kapittel St. Jan Baptist te Wijk, nr. 3, resol. 9 mrt. 1636 en 7 febr. 1637.

50) GA Den Haag, Not. Arch., nr. 154, fol. 201, 30 mrt. 1639.

51) RAU, Ploos II, ongedateerd concept-testament.

52) RAU, Dom, nr. 1-30, resol. 31 juni 1640.

53) RAU, Ploos I, 22 dec. 1640 en 25 okt. 1642; GAU, Not. Arch., nr. U 022a014 (Houtman), 30 juli 1642, nr. U 022a015 (Houtman), 11 juli 1643.

54) GAU, Not. Arch., nr. U 022a015 (Houtman), 9 dec. 1643, nr. U 022a017 (Houtman), 24 aug. 1646, nr. U 022a019 (Houtman), 20 aug. 1648.

Willem Ploos van Amstel
Het ploos van Amstel Ploos van Amstel
Cornelia ploos van Amstel
Diderica ploos van Amstel

Afb. 6. De handtekeningen van Willem Ploos van Amstel, zijn vader Adriaen, zijn broer Nicolaes en zijn zusters Alet, Cornelia en Diderica. GAU, Not. Arch., nr. U 022a013 (Houtman), 12 juli 1641.

hoog wordt opgenomen. Johan Kip vreest dat dit de naam van de familie geen goed zal doen en schrijft Willem dat de leden van de Raad *de naem van U.E. vader qualick vatten en meynen daer met de naem vande heer van Tienhoven za.*, waarmee mr. Adriaen Ploos van Amstel is bedoeld die reeds tien jaar daarvoor in Den Haag was overleden, maar die kennelijk nog niet vergeten was 55).

Een opmerkelijke rol speelt Willem voor zijn nicht Henrica Ploos van Amstel en haar zoon Johan Strick. Deze Johan Strick trouwt later met Willems zuster Cornelia en zal een belangrijke rol spelen voor zowel de Utrechtse politiek als voor zijn familieleden. Hij is in 1628 geboren. Zijn vader Diderick Strick, rentmeester van de St. Paulusabdij, overlijdt al in 1633. Op zijn ziekbed heeft hij Johan Strick als zijn universeel erfgenaam aangewezen 56). Zoals eerder vermeld, hertrouwt Henrica in 1637 met dr. Peter van Dam, voormalig lid van de vroedschap en schepen van Amersfoort 57). Van Dam misbruikt echter de erfenis van Johan Strick *meest tot opvoedinge, studien, peregrinationen* (buitenlandse reizen), *promotien ende wtsettingen van sijn respectieve kinderen* die hij uit een vorig huwelijk meebracht. Henrica, die op haar portret een vriendelijk en zachtmoedig karakter uitstraalt, ziet dit alles met lede ogen aan en voelt *sich daer over in haer consientie beswaert*. Willem weet haar ten slotte tot daden over te halen. Peter van Dam heeft dan al 17.395 gld. van Johan Strick misbruikt. Het lukt haar echter niet *haeren voorschreven jegen woor-digen man die sich van wereltsche saecken ende occupation heeft geretireert met geene reedenen te . . . bewegen om haere . . . soon sijn achterwesen te voldoen* 58). Uiteindelijk geeft Henrica aan haar zoon Johan toestemming over haar eigen vermogen te mogen beschikken *mits gebruyckende in saecken van importantie*

55) RAU, Ploos II, brief van J. Kip aan Willem Ploos van Amstel, 10 juni 1649.

56) GAU, DTB, nr. 93, trouwboek 3 mrt. 1620, nr. 2, doopboek 24 jan. 1628; Not. Arch., nr. U 022a006 (Houtman), 2 febr. 1633, nr. U 022a021 (Houtman), 29 nov. 1650.

57) GAU, DTB, nr. 96, trouwboek 19 nov. 1637.

58) RAU, Ploos II, 18 febr. 1646; GAU, Not. Arch., nr. U 022a021 (Houtman), 29 nov. 1650.

raet van vrunden ende van gepractiseerde rechtsgeleerden, oock over alle questien gmoveert ende noch te moveren 59). Door Willems initiatieven zijn de financiële zorgen van Johan Strick voorbij. Deze begint met een rechtenstudie in Utrecht 60). Na zijn afstuderen en zijn examen als procureur voor het Hof van Utrecht, legt hij op 17 mei 1653 de eed af als advocaat 61).

Voor Willem als raadsheer aan hetzelfde Hof betekent het dat hij zijn neef Johan Strick voor zich ziet verschijnen. Maar die niet alleen, want ook Willems neef mr. Willem Ploos van Amstel, zoon van Dirck, de broer van Willems vader, is reeds sinds 1637 advocaat aan het Hof. In 1667 laat ook diens zoon mr. Theodorus zich als advocaat inschrijven 62). Naast zijn advocatenpraktijk vervult Johan Strick tevens het rentmeesterschap van het Duitse Huis. In november 1664 trouwt Johan *op de Vaert* met Willems zuster Cornelia Ploos van Amstel 63). Het jonggehuwde paar gaat in de Romerborgerstraat (Hamburgerstraat 19) wonen 64). Voor Cornelia geen verre reis, want zij woont bij Willem in het huis ernaast 65).

Gevecht om een prebende

Vermeld is reeds dat Willem van zijn neef Johan Ploos, maarschalk van Eemland, *zijn canonisie ende prebende inde kercke van Oudmunster* krijgt opgedragen, maar dat het tien jaar procederen kost voordat hij er daadwerkelijk in bezit van kan komen.

De *tour* die tot deze prebende heeft geleid had mr. Adriaen Ploos op 4 oktober 1622 gekocht van Adriaen Strick, agent van de koning van Denemarken en kanunnik van Oudmunster. De overdracht vond plaats ten overstaan van mr. Johan Strick, heer van Linschoten, deken van Oudmunster. Omdat mr. Adriaens zuster is getrouwd met Dideric Strick, broer van bovengenoemde Stricken, speelt het geheel zich binnen de familiekring af. Adriaen krijgt het recht één van zijn zonen of iemand anders te nomineren 66). Het wordt iemand anders, en wel zijn broer Johan, die op 15 maart 1623 wordt geadmitteerd door het kapittel. Johan kan er niet lang van genieten, want op zijn

59) RAU, Not. Arch., nr. U 022a022 (Houtman), 26 juli en 4 okt. 1651.

60) F. Ketner, ed., *Album promotorum . . . Academiae Rheno Trajectinae, 1636-1815* (Utrecht, 1936) 8.

61) RAU, Recht. Arch., nr. 274, 27 mei 1653.

62) Ibidem, 7 okt. 1637 en 15 apr. 1667, mr Willem en zijn zoon mr Theodorus hebben beiden in Franeker gestudeerd. S. J. Fockema Andreae en Th. J. Meijer, eds., *Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)* I Naamlijst der studenten (Franeker, 1968) 108. Theodorus heette in zijn jonge jaren Dirck.

63) GAU, DTB, nr. 98, trouwboek 6 nov. 1664. Zou het huwelijksfeest op Willems buitenhuis 'De Wiers zijn gevierd'?

64) GAU, Not. Arch., nr. U 060a004 (Van Doorn), 23 en 27 febr. 1663.

65) In het jaar dat ze trouwen wordt mr Johan Strick voor het eerst schepen. In de komende 20 jaar is hij 11 jaar schepen, 2 jaar thesaurier, 2 jaar burgemeester, gecommiteerde ter Staten-Generaal; hij is ook gecommiteerde in de momboirkamer van Utrecht. Hij voert het wapen van de familie Strick, gekwartilleerd met dat van Ploos van Amstel.

66) RAU, Oudmunster, nr. 254. Deze map heet *Stukken betreffende de kanunnik Johan Ploos*, maar bevat op één uitzondering na de stukken van het kapittel van de procedures over de prebende aangespannen door Willem Ploos van Amstel en zijn vader. Zie de copie van 28 febr. 1623 van de overdrachtsacte van 4 okt. 1622.

sterfbed in november 1625 draagt hij de prebende over op Willem. Op 23 november volgt de agreatie door Gedeputeerde Staten en wordt Willem zonder enige restrictie door het kapittel van Oudmunster geadmitteerd. Zijn vader heeft daarop namens Willem aan de fabrieksmeester 310 gld. *getelt over de vinalia vande admissie*.

Maar als Johan al voor 3 december en dus binnen 20 dagen na de cessie overlijdt, een periode die hij volgens *der kercken usantie* in leven had moeten blijven om de overdracht geheel rechtsgeldig te laten zijn, vervalt het recht iemand in Johans plaats te benoemen aan de stad Utrecht en daardoor aan burgemeest Van de Nijpoort. Deze benoemt zijn zoon Heyman van de Nijpoort als nieuwe kanunnik, die ook geadmitteerd wordt (67).

Begrijpelijk is dat Willem en zijn vader het geheel oneens zijn met deze handelwijze. Voor het Hof van Utrecht spannen zij processen aan tegen zowel Heyman van de Nijpoort als tegen Oudmunster, dat Van de Nijpoort heeft toegelaten en Willem de deur gewezen (68). Om geen onduidelijkheid te scheppen willen ze ook de 310 gld. die de fabrieksmeester moet terugbetalen, niet in ontvangst nemen (69).

Willems advocaat stelt dat de agreatie door Gedeputeerde Staten en de admissie bij Oudmunster zonder enige voorwaarde is geschied en dat zijn cliënt nog nooit gehoord had van de bewust periode van 20 dagen.

De tegenpartij hamert niet alleen op de rechtsgeldigheid van de tot het ongeschreven recht behorende periode, maar stelt tevens dat voor het eerst in de geschiedenis iemand de euvele moed heeft deze periode aan te vechten. Overigens stelt de advocaat van Oudmunster keihard dat Willem volledig op de hoogte was van alles en zelfs een gemeen spelletje met het kapittel heeft willen spelen. *Het welcken de impetrant ende anderen met haer geïnteresseerden wel wetende, hadden den doot vande maeschalck Ploos eenige daegen secreet gehouden, oock voor sijn doctor selve die quame om hem te visiteren na all gereets overleden wesende ende voor anderen die nae hem vragden*. Willem en de zijnen worden beschuldigd van bewuste misleiding en gemakshalve wordt verder verondersteld dat *de maerschallck Ploos ten tijde van sijne pretense resignatie waarschijnlijk al niet meer in levende lijve was* (70).

Deze onfrisse affaire blijft lang slepen totdat in 1633 Heyman van de Nijpoort is overleden en de prebende weer vrijvalt. Willem, die dan inmiddels secretaris van Den Bosch is, verzoekt het kapittel alsnog in het bezit van zijn prebende te worden gesteld. De vroedschap hoort er ook van en verklaart er van uit te gaan dat dit verzoek niet zal worden toegestaan, maar dat in tegendeel Heymans erfgenamen de prebende mogen blijven genieten. Deze uitspraak zal wel geïnitieerd zijn door burgemeester Van de Nijpoort, die universeel erfgenaam is van zijn zoon Heyman (71). Conform het besluit van het kapittel van 5 december 1621 heeft burgemeester Van de Nijpoort als universeel erfgenaam van zijn zoon het recht iemand te nomineren voor een prebende die

67) Ibidem, dupliek van Pallaes namens het kapittel.

68) Ibidem, twee ongedateerde dagvaardingen van ca. 1628 en 1629.

69) Ibidem, acte van 14 mrt. 1626.

70) Ibidem, dupliek van Pallaes namens het kapittel.

71) Ibidem, acte van 1 juli 1633.

vrijvalt in een even maand. Het komt zover nadat 2 augustus 1636 de kanunnik mr. Jacob Bol van Hamersvelt overlijdt. Ook Willem blijft attent. Hij zorgt ervoor dat hij op tijd *aende Hove van Utrecht requeste hadde gepresenteert, om te hebben interdictie van niemant als hem totte canonisie ende prebende te nomineren ofte admitteren* 72). Op 25 augustus worden op Willems verzoek, die inmiddels zelf raadsheer is bij het Hof, door de drie rechters die zijn request behandelen alle partijen ontboden *te compareren in de vertreckkamer* van het Hof 73).

Burgemeester Van de Nijpoort nomineert evenwel zijn zoon mr. Gerardt, een collega-raadsheer van Willem, die op 31 augustus door het kapittel wordt ge-admitteerd.

Het is wel merkwaardig dat Willem en vader en zoon Van de Nijpoort op 5 september al tot een mondeling accoord komen, dat op de 6e verdere uitwerking krijgt, waardoor *de processen als nu bij forme van accomodatie ende vrient-schappe waeren beslicht*. Willem krijgt zijn prebende, maar zal zorgen voor *compensatie van kosten* 74). De verdere afhandeling verloopt nu vlot.

Op 15 september bespreken de beide Van de Nijpoorten met Oudmunster de resultaten van het accoord met Willem, waarna Gerardt afstand doet van zijn prebende en de burgemeester Willem presenteert. Daarop besluit Oudmunster *mede omme allomme voor te comen d'onseeckere uytcomste vande processe met den voornoemde heere raedtsheer Ploos van Amstel overcomen ende geaccordeert dat sijn Ed. (= Willem) gehouden sal worden als tot de voorseyde canonisie ende prebende geadmitteert den lesten augustus 1636* 75).

Deze wel zeer plotselinge ommezwaai doet vermoeden dat Willems zeer invloedrijke neef mr. Adriaen Ploos zich achter de schermen met de zaak heeft bemoeid. Wellicht moet de schermutseling ook gezien worden tegen de achtergrond van de politieke tegenstelling tussen Adriaen en zijn aanhang en de groep waartoe Van de Nijpoort en zijn zonen behoorden en die in 1627 leidde tot de tijdelijke afzetting van Van de Nijpoort als burgemeester.

Willem wordt op 1 oktober geadmitteerd met de toevoeging dat zijn rechten op onder andere zijn prebende al gerekend zullen moeten worden vanaf 31 augustus. Aan de admissie zit tevens vast dat hij *genieten sal vocem in cappittelo* en dus eindelijk een stem in het kapittel krijgt 76).

Een actief kanunnik van Oudmunster

Ondanks de reformatie blijft een deel van het voormalige ecclesiastieke establishment in tact. Evenals de overige kapittels blijft ook dat van Oudmunster. De kanunniken worden geleidelijk aan vervangen door protestantse notablen die slechts het beheer uitoefenen over de goederen die vanouds aan de kerk behoorden, maar die een groot deel van de inkomsten uit die goederen als zogenaamde prebendes zelf genieten. De armenzorg en het onderhoud

72) Ibidem, nr. 21-18, resol. van 1 okt. 1636, bevat een samenvatting van het hele gebeuren.

73) Ibidem, nr. 254, acte van 24 aug. 1636.

74) Ibidem, acte van 30 sept. 1636.

75) Ibidem, nr. 21-18, resol. 1 okt. 1636.

76) Ploos van Amstel, 'Adriaen Ploos van Amstel', 53-58.

van predikanten (in plaats van pastoors) gaan gewoon door 77). Oudmunster heeft zijn bezittingen ondergebracht in kamers van beheer: de grote kamer, de kleine kamer, de preposituur of proosdijkamer, de fabriekskamer, de kamer van Hagestein en Achtersloot en de gecombineerde kamer. De inkomsten van de kamers worden beheerd door rentmeesters, die, indien zij tevens kanunnik zijn, cameraars heten. Het bezit bestaat hoofdzakelijk uit landerijen, tienden en heerlijke rechten. Zo zijn de gezamenlijke kanunniken van Oudmunster heren van Vleuten, Hagestein, Linschoten, Maarschalkerwaard en Stein.

Naast de deken, de proost en de scholaster telt Oudmunster doorgaans 12 à 13 kanunniken. Het kapittel vergadert iedere maandagochtend in de St. Paulusabdij, waar ook het Hof van Utrecht is gehuisvest. De vergadering van het kapittel sluit precies aan op die van het Hof. Ter vergadering komt het kopen, verkopen en verhuren van landerijen aan de orde, de verpachting van tienden, de benoeming van predikanten en bestuurders van de gerechten, de armenzorg, verdeling van de inkomsten onder de kanunniken enz. enz.

Ook Oudmunster kent een aantal vicarijen, een pakket aan onroerend goed waaruit de vicarissen werden onderhouden. Dit onroerend goed, dat door legaten aan de kerk was gekomen, is nog in tact; de katholieke vicarissen echter niet. De inkomsten uit de vicarijen worden voor een belangrijk deel genoten door protestantse notabelen die weliswaar de titel vicaris dragen, maar die uiteraard geen religieuze taken vervullen.

Een kanunnik van Oudmunster heeft een prebende van omstreeks 1000 gld. per jaar, een vicaris kan op globaal 450 gld. rekenen. De tegenprestatie kan erg gering zijn. In tegenstelling tot de kanunnik heeft de vicaris geen stem in het kapittel 78).

Ook de uitgelezen maaltijd die voorheen de katholieke kanunniken met halfvasten lieten aanrichten, blijft gehandhaafd als *de ordinariis refexie maeltijt of laetare maeltijt* 79).

Per 1 oktober 1636 is Willem voor het eerst als kanunnik aanwezig op de kapittelvergadering. Hij is de jongste in rang en het duurt een half jaar voor hij voor het kapittel een klusje mag opknappen: de secretaris is overleden en Willem moet samen met Van Straten de paperassen van de secretaris ordenen en *resumeren ende extenderen omme in ordre geprothecolleert te worden*. Een maand later moet hij als tweede klus in het archief de stukken over landerijen in Zeeland opzoeken. In juni 1637 krijgt Willem zijn eerste representatieve opdracht. Als vertegenwoordiger van het kapittel als heer van Hagestein moet hij *reysen naer Vianen ende aldaer beclagen ende versetten den rouw van Me Vrouwe van Bredenrode enz. nu overleden*. Enkele dagen later gaat hij ook nog naar de begrafenis.

Na enkele financiële acties krijgt Willem in mei 1638 zijn eerste bestuursfunctie als cameraar van de grote kamer, snel gevolgd door zijn eerste externe functie vanwege de benoeming door Oudmunster tot heemraad van Bijlevelt

77) D. G. Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht* (Utrecht, 1905) I, tweede afd., 275-346.

78) *Tegenwoordige Staat*, XI, 174-176 en 182.

79) RAU, Oudmunster, nr. 21-18, resol. 6 mrt. 1637.

en Langevliet *omme alle schouwen tot dien eynde nodich te helpen* 80).

Nog éénmaal wordt teruggegrepen op de merkwaardige voorgeschiedenis van zijn admissie. Dat gebeurt door een nieuwe kanunnik Halewijn die in oktober 1637 wordt geadmitteerd. Hij pretendeert dat hij in anciënniteit boven Willem geplaatst moet worden en mag *voorsitten*. Nadat hij in de kapittelvergadering zijn punt heeft toegelicht, wordt de bijeenkomst tot 4 uur s'middags geschorst, zodat enkele kanunniken samen *met de heere Halewijn alle prothocollen ende retroacten naer te sien, wat inde saecke van de heer Ploos van Amstel ende de heer Nijpoort gedaen ende geresolveert is*.

Het levert een zeer rumoerige vergadering op en nadat *diversche voorlagen van accoort waren gedaen omme parthijen te accorderen ende beyde heeren tot geen accoort condén verstaen* besluit het kapittel tenslotte dat Willem en Halewijn het zelf maar moeten uitzoeken en de deken en de overige kanunniken *blijven buyten alle moeyten schade ende hindernisse ende in haer geheel*. Willem houdt terecht voet bij stuk. De volgende vergadering verzoekt Halewijn echter toch aan de secretaris om zijn naam in de presentatielijst voor die van Willem te stellen. Met verwijzing naar de gemaakte afspraken wordt dit geweigerd. De daarop volgende vergadering vraagt Halewijn of zijn naam naast die van Willem gesteld kan worden *in gelijke grade*. Ook dit heeft geen succes, waarna Halewijn zijn punt verder maar laat rusten 81).

Na dit eerste jaar ontpopt Willem zich als één der actiefste kanunniken die zich gedurende dertig jaar hard inzet voor het kapittel door vrijwel bij voortduring bestuursfuncties te vervullen en veelvuldig namens Oudmunster naar buiten zaken af te handelen. Hij mist dan ook slechts bij hoge uitzondering de wekelijkse bijeenkomst van het kapittel. Kennelijk verwacht het kapittel van de kanunniken dat zij hun specifieke kennis en deskundigheden inzetten ten behoeve van Oudmunster. Willem brengt in elk geval zijn deskundigheid op juridisch gebied duidelijk in. Hij is bij vrijwel alle processen betrokken die Oudmunster heeft lopen. Hij bestudeert de door de tegenpartij ingebrachte stukken en is behulpzaam bij het opstellen van de strategie voor de verdediging danwel de aanval door Oudmunster. Voor het Hof van Utrecht speelt een zaak tegen de baljuw van Oudewater over landerijen in Gieltgensdorp, voor de kamer van justitie van Vianen loopt een zaak tegen de schout en het gerecht van Lexmond over de door hen geheven belasting over tienden. Daar komt ook een geschil met de predikant van Lexmond terecht die meent vrijelijk over de boomgaard bij zijn pastorie te mogen beschikken.

Willem geeft ook rechtskundig advies over het recht op claustrale huizen van het kapittel, een vraag die zich voor doet als de laatste katholieke bewoner overlijdt 82).

Regelmatig inspecteert Willem jaarrekeningen van de gerechten, polders, kerkbesturen en molens die onder het beheer van Oudmunster vallen. Hij stelt menige instructie op voor schouten en drossen en maakt reglementen voor het schouwen van wegen, dijken en watergangen. Aan diverse schouwen

80) Ibidem, resol. 6 febr. 1637, 6 mrt. 1637, 5 en 9 juni 1637, 8 mei 1638, 5 nov. 1638.

81) Ibidem, resol. 2 en 23 okt. 1637, 6 en 13 nov. 1637.

82) Ibidem, resol. 7 aug. 1637, 6, 13 en 20 nov. 1637, 11 juni 1638, nr. 21-24, resol. 1 juni 1660.

neemt hij zelf deel. Ook bestudeert hij ter plekke plannen van de bewoners van Themaat voor de aanleg van een nieuwe vaart, plannen voor een nieuwe steenoven in Hagestein enzovoort. Ruzie over de jacht in Hagestein helpt hij bijleggen en aanspraken van de Staten op dezelfde jacht weerlegt hij 83).

In 1653 besluiten de Staten dat de kapittels voortaan gezamenlijk 6000 gld. per jaar aan subsidie aan de stad Utrecht moeten betalen voor het onderhoud van predikanten en schoolmeesters. Hiertegen wordt fel verzet aangetekend door de vijf kapittels want men voelt zich *ten hoogsten beswaerd* en vraagt om nader overleg. De kanunniken vinden het ook ver beneden peil dat er predikanten zijn die openlijk laten blijken het er niet mee eens te zijn dat zoveel geld, dat eigenlijk voor de kerk bedoeld is geweest, nu het inkomen van een aantal notabelen vergroot. In de gezamenlijke brief van de kapittels aan de Staten met daarin hun standpunt over de extra 6000 gld. schrijven ze over de predikanten dat *somtjids noch eenige predikanten soo op de predikstoel, als in de cathechisatien seer injurieuus ende calumnineus tegens de besitters vande canonisye en vicarijen vuytvaren*. De Staten dienen *sorge te dragen dat sodanige licentie magh worden gereprimeerd*. Van de extra subsidie komen de kapittels echter niet af. Voor iedere 100 gld. aan inkomsten moet ook Oudmunster 4 gld. 5 stuivers en 6 penningen aan de stad Utrecht afdragen 84).

Dergelijke acties maken niet dat predikanten een goede naam hebben bij het kapittel. Daarbij komt dat de predikanten die door Oudmunster moeten worden aangesteld en onderhouden, ook zelf regelmatig voor meer geld bij het kapittel aankloppen. Willem is betrokken bij het verzoek van de predikanten van het Betuwse Rijswijk en Maurik om een extra bijdrage in hun levensonderhoud. Hij heeft daartoe met hen een onderhoud in Wijk bij Duurstede, waarop hij hen ten slotte voorstelt 120 resp. 100 gld. per jaar meer te geven, mits de predikanten een deel van de inkomsten van de aan hun kerken nog verbonden zijnde vicarijen, overdragen aan Oudmunster. De constructie is kennelijk nieuw, want Willem moet deze van zijn mede-kanunniken eerst nog eens bespreken met de andere kapittels 85).

Van het voortdurend onderhandelen met de predikanten wil Oudmunster graag af. Voor het kapittel formuleert Willem de voorwaarden waaronder zij het onderhoud van de reeds genoemde predikant van Lexmond van 400 gld. per jaar en het jus patronatus zouden kunnen overdragen aan de graaf van Brederode als heer van Vianen. Die voelt echter niet voor overname. Maar wel de stad Vianen, aan wie de kanunniken met bijbetaling van 10.000 gld. de predikant en zijn zorgen overdragen 86).

Het bezit en de rechten van Oudmunster zijn zo omvangrijk en ondoorzichtig dat de kanunniken zelf geen goed zicht hebben op hun eigen vermogenspositie. Het kost veel tijd, moeite en geld om bij geschillen onomstotelijk de ei-

83) Ibidem, nr. 21-18, resol. 2 sept. 1639, nr. 21-20, resol. 16 aug. 1647, 8 nov. 1647, 13 dec. 1647, 23 okt. 1648, nr. 21-21, resol. 11 mrt. 1650, 20 april 1650, nr. 21-22, resol. 7 jan. 1653, nr. 21-23, resol. 6 apr. 1655, 8 apr. 1659, 23 juli 1659, nr. 21-24, resol. 13 juli 1660, 25 jan. 1661, 8 mrt. 1661.

84) Ibidem, nr. 21-23, resol. 25 sept. 1657, 30 okt. 1657, nr. 21-24, resol. 29 dec. 1660.

85) Ibidem, nr. 21-23, resol. 23 okt. 1657, 7 febr. 1659, 27 mei 1659.

86) Ibidem, nr. 21-23, resol. 19 juni 1657, nr. 21-24, resol. 22 mrt. 1661, 18 juli 1662.

gendom van bepaalde rechten vast te stellen, waardoor Oudmunster in menig proces is verwickeld.

Het is wellicht geen toeval dat gedurende Willems kanunnikschap een aantal saneringsmaatregelen worden doorgevoerd die er toe leiden dat een transparanter en bestuurbaarder geheel ontstaat. In elk geval neemt Willem een belangrijk deel van deze sanering voor zijn rekening. Het 'verkopen' van de predikant van Lexmond is een voorbeeld. Ook de acties uit 1652 om tot een scheiding te komen van het gezamenlijk bezit van Oudmunster en de Dom. Het kost al heel wat moeite om vast te stellen over welke landerijen het precies gaat, waar ze liggen en wat ze waard zijn. Bij alle stadia van deze scheiding is Willem betrokken 87).

Reeds vier jaar eerder is Willem betrokken bij de verkoop van een aantal landerijen in Holland. Daarna moet hij de koopenningen en rantsoenen innen. Sindsdien zorgt hij voor een voortdurende sanering van ver af gelegen landerijen en onder andere erfpachten en *pensien* in Zeeland, die hij zoveel mogelijk laat afkopen. Hiermee blijft Willem van 1648 tot aan 1668 belast, hetgeen in de boeken terug te vinden is als de *extra ordinarius incomsten*. Deze inkomsten kunnen soms oplopen tot de helft van de hoogte van de normale inkomsten. Een deel hiervan wordt onder de kanunniken verdeeld, maar het meeste wordt gebruikt om schulden van het kapittel te betalen 88).

De financiële relatie tussen de afzonderlijke kanunniken en het kapittel is ook niet altijd even transparant. Het kan jaren duren voordat de erven van een overleden kanunnik en het kapittel het uiteindelijk eens worden over de wederzijdse vorderingen. Vooral het overlijden van een deken, secretaris of cameraar plaatst alle partijen voor grote problemen. Voor Oudmunster handelt Willem dergelijke zaken regelmatig af of levert er een belangrijke bijdrage in. De afhandeling met de weduwe van deken Strick van Linschoten, waarbij hij nauw is betrokken, duurt acht jaar.

Ook Willems eigen erven komen in zo'n situatie terecht, maar hij heeft zijn zaakjes duidelijk geordend, waardoor in enkele maanden overeenstemming wordt bereikt 89).

Naast alle zakelijke beslommeringen zijn de kanunniken ook betrokken bij elkaars lief en leed. Als de vrouw van de deken Strick in december 1638 van een zoon bevalt, wil het kapittel graag als *gevader over den doop* staan. Nadat de deken dit welwillend toestaat, wordt onder andere Willem aangewezen om *over den doop te staen ende voorts ere te bewaren int doen van eenige ver-eeringe soo aen de craem verwaerster als aen de bode ten huysse vande heere deecken*. Tevens geeft Oudmunster een *pillegaeff* van 400 gld. Kennelijk houdt Willem niet zo van representatieve taken, want nadat hij zijn positie in het kapittel heeft versterkt, laat hij dergelijke taken aan zijn collega's over.

87) Ibidem, nr. 21-21, resol. 9 en 23 jan. 1652, 19 mrt. 1652, 8 mei 1652, 10 sept. 1652, nr. 21-22, resol. 17 mei 1653.

88) Ibidem, nr. 21-20, resol. 8 mei 1648, nr. 21-21, resol. 27 jan. 1651, nr. 21-22, resol. 25 nov. 1653 en 10 aug. 1655, nr. 261, rekening van de restanten van de heer van Langesteijn, 23 mei 1680.

89) Ibidem, nr. 21-21, resol. 25 apr. 1651, 21 mei 1652, nr. 21-23, resol. 16 sept. 1659, 11 nov. 1659.

Als in 1656 Willems vrouw Maria overlijdt, komt uiteraard een deputatie van Oudmunster hem condoleren 90).

Oudmunster heeft ook functies buiten het kapittel te vergeven. Eén ervan is het drostambt van Hagestein, waartoe Willem in december 1646 wordt benoemd 91). Deze functie, die in oktober 1647 ingaat, bekleedt hij gedurende acht jaar. Aan deze periode is het volgende hoofdstuk gewijd. Na het verlopen van zijn Hagesteinse ambtsperiode laat Willem zich op 25 januari 1656 door Oudmunster benoemen tot hoogheemraad van de Lekdijk Bovendams, het voornaamste hoogheemraadschap van het Sticht 92).

Naast de vergaderingen van het hoogheemraadschap zelf, neemt hij ook deel aan het overleg met de Staten. Daarnaast is hij regelmatig op pad voor controle op de toestand van de dijk, het aanbesteden van onderhoudswerkzaamheden en nieuwe rijswerken alsmede het toezicht op de uitvoering, contacten met het dijkleger enzovoort. Voor het schap maakt hij ook reizen naar Schenkenschans, Rhenen en andere plaatsen.

Naast een onkostenvergoeding en een presentiegeld van omstreeks drie gld. ontvangt hij een vaste bijdrage voor paardhuurgeld van 100 gld., voor laarzen van 8-8-0 en voor flambouwen van 15 gld. per jaar. Afhankelijk van de omvang van de werkzaamheden ontvangt Willem 250 tot 400 gld. als vergoeding. De werkzaamheden hebben hem erg aangesproken want gedurende bijna 10 jaar blijft hij actief in de weer voor het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams 93).

Door zijn kanunnikaat komt Willem in 1663 voor op de nominatie voor een tweetal vrijgevallen plaatsen bij Geëligeerden. Voor deze nominatie moet de vroedschap van Utrecht vier personen voordragen waaruit de Ridderschap en de kleine steden er twee eligeren. Hiertoe verzoekt de vroedschap alle kapittels de lijst van kanunniken en dekens te overleggen. Op 28 augustus overlegt Oudmunster de lijst en op 14 september blijkt Willem te prijken op de lijst van de vier genomineerden. Op zich is dat een vreemde zaak, want Willem heeft nooit van enige aspiratie in die richting iets laten blijken. Verder dan deze nominatie komt het ook niet voor hem, want hij wordt niet geëli-geerd 94).

Naast de genoemde activiteiten is Willem zeer intensief betrokken bij het dagelijks beheer van de goederen van Oudmunster. Gedurende 9 jaar beheert hij de grote kamer, 4 jaar de kleine kamer, 7 jaar de preposituur kamer, 2 jaar de kamer van Hagestein en Achtersloot, 2 jaar de fabriekskamer 95). Vele jaren is hij aalmoezenier en beheert zo dan *godscameren ende aleemosijne* en is verantwoordelijk voor de armenzorg 96). Uit de preposituur kamer worden

90) Ibidem, nr. 21-18, resol. 3 dec. 1638, nr. 21-23, resol. 6 nov. 1657.

91) Ibidem, nr. 21-19, resol. 1 dec. 1646.

92) Ibidem, nr. 21-22, resol. 25 jan. 1656.

93) RAU, Ploos II, bevat over alle jaren de gespecificeerde rekeningen voor het heemraadschap, inclusief opgave van data en soort van activiteiten.

94) RAU, Oudmunster, nr. 21-24, resol. 28 aug. 1663; GAU, Stad, II, nr. 121, vroedsch. resol. 14 sept. 1663, 27 okt. 1663; *Utrechtsch Placcaatboek*, I, 207.

95) RAU, Oudmunster, nr. 21-18, resol. 8 mei 1638, 8 mei 1639, 28 sept. 1642, nr. 21-19, resol. 9 jan. 1643, 8 mei 1643, 1 dec. 1646, nr. 21-23, resol. 7 mei 1658, 11 mei 1659, nr. 21-24, resol. 8 mei 1660, 9 mei 1661.

96) Ibidem, nr. 21-21, resol. 22 apr. 1650, 8 mei 1650, 21 mrt. 1651.

Afb. 7. De voormalige Romerborgerstraat, nu Hamburgerstraat, in Utrecht. Van 1647-1668 woont Willem Ploos van Amstel op nr. 21, het huis midden in beeld aan de linkerzijde van de straat, met aan weerszijden van de deur twee ramen. GAU, Top. atlas.

43 *godscameren* voor de armen betaald en er is duidelijk geregeld wie van de kanunniken een vrijgevalen huisje mag toewijzen. Uit de preposituur kamer komen ook 117 *armenprovens*, waarvan de deken 18 toelagen mag toekennen en iedere kanunnik 9. Als kanunnik wijst ook Willem regelmatig een arme aan voor een huisje of een toelage 97). Het uitbetalen van de toelagen zelf behoort tot zijn taak als aalmoezenier. Onder de armen wordt 's winters turf uitgedeeld, in 1658 zelfs twee maal vanwege *dese langdurige ende ongemeen felle koude*. De kanunniken zelf krijgen ook een portie turf. In bijzondere gevallen kan de aalmoezenier een handje helpen, zoals met de vier rijksdaalders die Willem toekent aan een koster die langere tijd ziek is geweest 98). Daarnaast beheert Willem jaren lang voor de kanunniken een geheimzinnig *fons ofte beurs geformeert wt haer eygen middelen* dat zij buiten het kapittel om hebben gesticht. Jaarlijks keert hij hieruit 100 à 150 gld. aan iedere kanunnik uit 99). Gedurende 20 jaar beheert hij ook de reeds genoemde extra-ordinaris reke-

97) Ibidem, nr. 21-23, resol. 26 jan. 1655, 18 dec. 1657, nr. 21-24, resol. 12 febr. 1662, nr. 21-25 resol. 25 nov. 1667.

98) Ibidem, nr. 21-21, resol. 21 mrt. 1651, nr. 21-23, resol. 5 febr. 1658, nr. 21-24, resol. 17 jan. 1662.

99) Ibidem, nr. 21-23, resol. 29 juli 1659, nr. 21-24, resol. 10 mei 1661, nr. 21-25, resol. 22 apr. 1667.

ning, die ontstaat uit de sanering van erfpachten, pensiën en landerijen. Uit deze rekening keert hij regelmatig bedragen van rond de 100 gld. per kanunnik uit. Omdat voor deze werkzaamheden geen gereguleerde vergoeding bestaat, krijgt Willem op ad-hoc basis een geschenk. De eerste maal is het *een silver lampet tot vier hondert gulden of de penningen daer voor* 100).

Over de periode 1663-1666 beheert Willem de preposituur-, de grote- en de kleine kamer, het *fons* en de extra-ordinaris rekening, waardoor hij verantwoordelijk is voor het overgrote deel van de inkomsten van Oudmunster. Om een idee van de omvang van deze inkomsten te geven het volgende: in 1666 brengen de pachten en de tiende van de kleine kamer 12.887 gld. op, die van de grote kamer 3.746 en die van de preposituur kamer 7.138 gld. De capoenenlijst is 174 gld. groot, de rantsoenen van tienden 1.847 gld. en van pachten 1.616 gld; tezamen 27.406 gld. De totale ordinaris inkomsten van Oudmunster bedragen in totaal omstreeks 34.000 gld. Daarboven levert de extra-ordinaris rekening dat jaar 17.002 gld. op (101). Sinds 1662 is Willems privé-secretaris Arend van Drakenborch camaraar van de gezamenlijke vicarissen, waardoor Willem in die periode bij Oudmunster een financiële sleutelpositie bekleedt (102).

Naast deze uitgebreide rentmeesterschappen die hij voor Oudmunster vervult, bekleedt Willem ook regelmatig de functies van zegelaar en bewaarder van de sleutels van de archieven (103).

Bij Oudmunster kent men niet het systeem van een vaste prebende, maar verloten de kanunniken onderling de opbrengsten aan pachten en tienden van bepaalde percelen, die zij zelf moeten innen. Van tevoren spreekt men af hoe groot de bedragen zullen zijn die uit de diverse kamers genoten zullen worden. Brengt het betreffende lot een hogere pacht op, dan moet het meerdere aan de cameraar worden afgedragen. Alhoewel het niet exact is te achterhalen wat Willem uit de verschillende kamers heeft genoten, is er wel een beeld van te vormen. Voor 1644 is afgesproken dat ieder 225 gld. uit de tienden van de preposituur kamer zal genieten. Willem loot op landerijen die 315-16-0 op zullen brengen. Twee jaar later betaalt hij aan de cameraar van de preposituur kamer de meeropbrengst. Uit de pachten van de grote kamer houdt hij over 1646 netto 225 gld. over, terwijl de lootcedulen van de pachten van de kleine kamer in 1649 partijen van 400 à 700 gld. bevatten. In die periode ontvangt iedere kanunnik nog eens 397 gld. aan restanten. In die periode ontvangt Willem 150 gld. uit de *requisieten van Zelandt*. Rekening houdend met tienden en pachten uit de niet genoemde kamers, met de rantsoenen en capoenen, met de uitkeringen uit het *fons* en de extra-ordinaris rekening, moeten Willem en de andere kanunniken ten minste 1000 gld. per jaar als prebende ontvangen (104).

100) Ibidem, nr. 21-21, resol. 27 jan. 1651, nr. 21-22, resol. 10 aug. 1655.

101) Ibidem, nr. 261, overzicht van inkomsten over 1660, opgemaakt 23 mei 1680, nr. 21-24, resol. 29 dec. 1660.

102) Ibidem, nr. 21-24, resol. 19 sept. 1662.

103) Ibidem, nr. 21-21, resol. 8 mei 1650, nr. 21-23, resol. 8 mei 1656, 8 mei 1657, nr. 21-25, resol. 8 mei 1667.

104) Ibidem, nr. 510, nr. 541 (1644), nr. 511 (1645), nr. 541 (1646), nr. 494 (1647, 1649, 1651), nr. 21-21, resol. 4 okt. 1653, nr. 254, liquidatie van Willem Ploos van Amstel met secretaris Strick.

Sinds 1660, danwel iets eerder, moeten de cameraars zelf voor het innen van pachten en tienden zorgen en na het goedkeuren van hun jaarrekening de kannuniken uitbetalen. Op 12 oktober 1660 wordt een nieuwe *instructie nopen de het invorderen van deses capittels incomen* aangenomen omdat de voorgaande regelingen *niet nae behooren sijn naegecomen*. Willem is zowel onder het oude, wat rommelige regiem cameraar geweest, als onder de nieuwe instructie.

Al met al heeft Oudmunster Willem direct en indirect een interessant extra inkomen verschaft, want naast zijn prebende ontvangt hij omstreeks 100 gld. per jaar presentiegeld, een tractement voor zijn cameraarschappen dat tot 325 gld. per jaar kan oplopen, en een onkostenvergoeding voor zijn commissies van ruim 200 gld. per jaar (105). Zijn heemraadschap levert hem nog eens 250 à 400 gld. per jaar op en ook zijn drostambt is goed voor 1000 à 1500 gld. per jaar.

Buiten dat heeft hij nog indirecte inkomsten doordat hij ruim 100 morgen bouw- en weiland van Oudmunster huurt, dat hij 20 à 30 procent duurder doorverhuurt en waarvoor hij tevens grotere rantsoenen en dikkere capoenen in rekening brengt; tevens pacht hij tienden van het kapittel. Hieraan houdt hij nog eens ruim 500 gld. per jaar over en omstreeks 80 vette capoenen (106).

De werkzaamheden die hij voor Oudmunster met veel inzet en veel plezier lijkt te hebben vervuld, kosten hem een belangrijk deel van zijn tijd. Anderzijds levert het hem een extra jaarinkomen op van gemiddeld 2500 gld. En dat is vele malen meer dan de 400 gld. die Oudmunster jaarlijks aan hun predikanten uitkeert.

De Hagesteinse periode

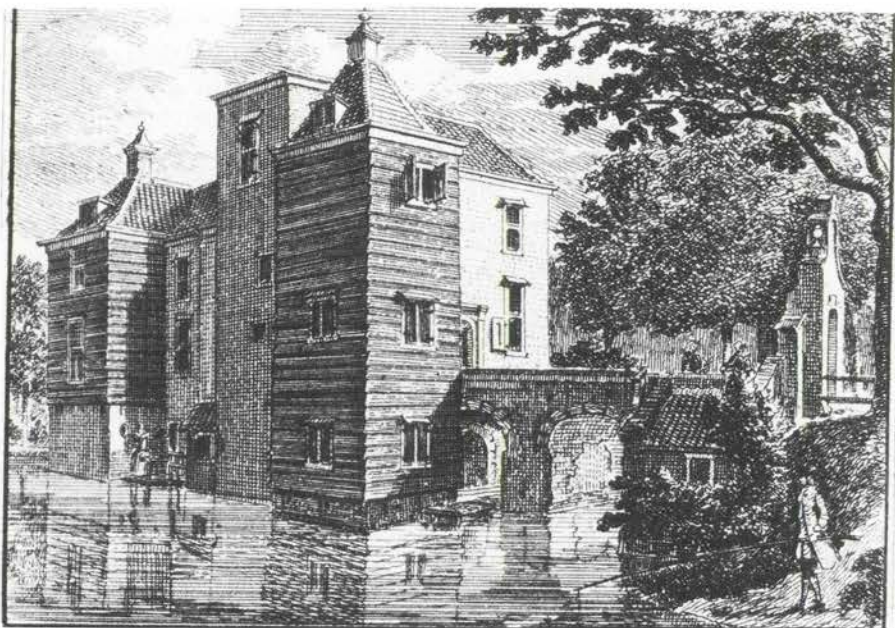
In 1510 is de hoge heerlijkheid van Hagestein in gezamenlijk bezit gekomen van de kapittels van de Dom en van Oudmunster. In die hoedanigheid benoemen de beide kapittels Willem per 1 oktober 1647 voor een periode van acht jaar tot drost, schout en dijkgraaf van Hagestein.

Bij de aanvaarding van zijn ambten geven de Dom en Oudmunster als heren van Hagestein een open brief uit. *Doen kont allen luyden dat wij ons verlaeten op de getrouheyt ende discretie van de Ed. Heere Jor. Willem Ploos van Amstel, heer van Langesteyn enz.* en hem gegeven hebben *het drostampt, dijkgraefschap ende schoutampt onses voornoemde hooge heerlijkheys van Hagesteyn* en roepen *alle onderdanen ende ingesetenen op Willem in zijn functies te erkennen, obedieren ende respecteeren naer behooren* (107).

105) Ibidem, nr. 21-25, resol. 8 mei 1668, 1 mrt. 1669, nr. 261

106) Ibidem, nr. 21-18, resol. 19 juni 1637, 25 nov. 1639, 31 jan. 1642, nr. 21-19, resol. 7 nov. 1642, 15 febr. 1643, Ploos II, huuracten van gronden 1 febr. 1640, 31 jan. 1640, 2 nov. 1640 (2 stuks), 11 nov. 1640, looptijden 4 x 7 jaar ofwel 28 jaar. Acten voor doorverhuren van deze gronden 1 jan. 1644, 11 febr. 1644, 25 okt. 1645, 5 jan. 1645, 6 jan. 1655. Lijst van kapoenen te leveren aan Oudmunster, overzicht van landen die Willem Ploos van Amstel in huur heeft. Oudmunster, nr. 494 geeft aan dat hij in 1649 alleen al aan de kleine kamer 556 gld. aan pacht heeft betaald.

107) A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, V (Gorinchem, 1844), 89-93; *Tegenwoordige staat*, XII, 430-431. RAU, Dom, nr. 1-31, resol. 27 sept. 1647; Ploos charters, bevat zijn benoemingsacte.

Afb. 8. Het kasteel van Hagestein. Het kasteel is van 1647-1655 de ambtswoning van Willem Ploos van Amstel als drost, schout en dijkgraaf van Hagestein. Zijn broer Nicolaes woont er permanent, Willem slechts incidenteel. *Het verheerlijkt Nederland, kabinet Nederlandse gezichten, 30-D-47.*

Door deze benoeming is Willem de belangrijkste vertegenwoordiger van de kannunniken, hetgeen tot uitdrukking komt in de bijbehorende ambtswoning: het kasteel van Hagestein 108).

Niet alleen doordat hij aan de kapittels steeds een dubbel aantal geschikte kandidaten moet voordragen voor de meeste andere bestuursfuncties heeft Willem invloed op de samenstelling van de bestuursorganen, maar ook doordat hij één van de twee kanunniken van Oudmunster is aan wie de keuze van de officianten wordt gedelegeerd 109). Willem draagt tevens zorg voor de betaling van hun salarissen en overige kosten, die hij uit eigen middelen voorschiet en aan het einde van elk jaar omslaat over de 1000 belastingplichtige morgens en 46 hoeven die Hagestein groot is 110). Om ervoor te zorgen dat hij voldoende aandacht aan zijn nieuwe functies zal schenken wordt Willem verplicht met zijn gezin op het kasteel van Hagestein te gaan wonen en moet hij deze functies zelf vervullen. In tegenstelling tot hetgeen vaker voorkomt, mag hij dus geen plaatsvervanger aanwijzen die in Willems naam en tegen een bescheiden vergoeding de genoemde functies daadwerkelijk uitoefent 111).

Door deze voorwaarden lijken zijn Hagesteinse functies qua tijdsbeslag niet

108) RAU, Oudmunster, nr. 21-20, resol. 27 sept. 1647, fol. 21v.

109) Ibidem, nr. 21-20, resol. 27 sept. 1647, fol. 18r, 20r, nr. 21-21, resol. 12 dec. 1651.

110) Ibidem, nr. 21-20, resol. 27 sept. 1647, fol. 18v, 19r, n.: 640, jaarrekening 1649.

111) Ibidem, nr. 21-20, resol. 27 sept. 1647.

verenigbaar met zijn raadsheerschap, waarvoor hij met uitzondering van zondag, woensdag en zaterdagmiddag op de verplichte vergadering van het Hof in Utrecht aanwezig dient te zijn 112). Willem ziet dat ook wel in en spreekt daarom met zijn broer Nicolaes af dat deze voor hem in Hagestein hand- en spandiensten zal verrichten en reeds voor zijn officiële benoeming verkrijgt Willem toestemming van Oudmunster ook Nicolaes op het kasteel van Hagestein te laten wonen 113). Nicolaes zal dit wel aangesproken hebben omdat de vooruitzichten op een verdere militaire carrière - Nicolaes is dan vaandrig of luitenant - bij het aflopen van de oorlog met Spanje niet groot zijn 114).

De extra tijd die Hagestein Willem gaat kosten vindt hij door Arend van Drakenborch aan te stellen als zijn persoonlijk secretaris en rentmeester over zijn goederen. Omdat Willem geen volle dagtaak voor hem heeft, zal het hem goed zijn uitgekomen dat de secretaris van Hagestein al snel overlijdt en hij Arend van Drakenborch in januari 1648 in het opengevallen officie benoemd kan krijgen 115). Alras volgt ook diens benoeming tot hoogheemraad van Hagestein en aanstelling tot beheerder en administrateur van de Hagesteinse goederen van Oudmunster. Willem heeft vast ook de hand gehad in het voorstel Arend een vrijgevallen vicarij van Oudmunster toe te kennen, alsmede in zijn benoeming tot cameraar van de gezamenlijke vicarissen van Oudmunster 116).

Het secretarisschap van Hagestein heeft Arend van Drakenborch alleen aanvaard om Willem te helpen, want nadat Willems ambtsperiode verstreken is stapt ook Arend op als secretaris van de hoge heerlijkheid 117). Hij geniet het volle vertrouwen van Willem en blijft levenslang diens persoonlijke belangen behartigen.

Voordat Willem en Nicolaes het kasteel van Hagestein kunnen betrekken moet het eerst worden opgeknapt. Een speciale deputatie kanunniken komt opnemen in welke staat de vorige drost het achter heeft gelaten, maakt een lijst van noodzakelijke reparaties en probeert de kosten ervan zoveel mogelijk door de vorige drost te laten betalen 118). Het kasteel is dan omstreeks een eeuw oud, maar kent wel twee voorgangers die in respectievelijk 1331 en 1405 na belegeringen zijn geslecht.

Het kasteel is voorzien van een voorburg, een hof, boomgaarden, duiventil

112) *Utrechts Placcaatboek*, II, 984.

113) RAU, Oudmunster, nr. 21-20, resol. 16 aug. 1647.

114) Nicolaes heeft bij zijn militaire loopbaan steun gehad van zijn neef mr Adriaen Ploos van Amstel. Als er in 1636 in het Brandenburgse regiment, waar Nicolaes dan vaandrig is, een promotiekans is, stuurt mr Adriaen een briefje naar Huygens. *Mijne neve Nicolaes is vendrich vande selve compagnie ende hoewel met dese ende andere compagnes van gelijken nature op een eynde loopt, soo sage ick evenwel met hem gerne dat hij tot het lieutenant schap mochte werden geavanceert*. Hij vraagt Huygens *sijn persoon bij sijne f.d. (= de prins) sulx te willen voorstellen dat hij mochte erlangen 't effect van sijne sollicitatie*. UB Amsterdam, Hss., nr. 17Ct2, brief van A. Ploos aan Huygens, 2 sept. 1636.

115) RAU, Oudmunster, nr. 21-20, resol. 5 jan. 1648; GAU, Not. Arch., nr. U 022a019 (Houtman), 18 febr. 1648, 20 aug. 1648.

116) RAU, Oudmunster, nr. 21-22, resol. 19 jan. 1655, 28 febr. 1655, nr. 21-23, resol. 18 dec. 1657, nr. 21-24, resol. 19 sept. 1662.

117) Ibidem, nr. 21-22, resol. 30 mei 1656.

118) RAU, Dom, nr. 1-31, resol. 19 juli 1647, 9 en 16 aug. 1647; Oudmunster, nr. 21-20, resol. 2 en 16 aug. 1647, 27 sept. 1647, fol. 22r.

enzovoort en is omgeven door brede grachten. Aan het kasteel is ruim vier morgen land verbonden 119). Dit alles staat Willem als drost gratis ter beschikking. Wel moet hij het kasteel wandgaaf, dak-, glas- en vensterdicht houden. Het normale onderhoud en verbouwingen om het wooncomfort te verbeteren moet hij zelf betalen.

Het lijkt overigens erg onwaarschijnlijk dat Willem zich met zijn vrouw Maria en dochter Isabella Clara permanent op het kasteel gevestigd heeft.

Niet alleen omdat het dan praktisch uitgesloten is de verplichtingen van het Hof na te komen, maar ook omdat hij vlak voor het ingaan van zijn Hagesteinse functies het riant woonhuis aan de Romerborgerstraat in Utrecht huurt 120).

De gezamenlijke kapittels zijn van oordeel dat Willems eerste zorg moet zijn dat de pachten en tienden die de Dom en Oudmunster in Hagestein toekomen, op tijd worden betaald. Hij is verplicht iemand die niet op tijd betaalt eenmaal te waarschuwen en vervolgens binnen twee weken beslag op diens bezit te leggen. Ook moet hij erop toezien dat er bij het verkopen van de tienden niet wordt samengespannen om de prijzen ongunstig te beïnvloeden. Om hem niet in verleiding te brengen zelf een spelletje bij deze zaken te spelen, is het hem uitdrukkelijk verboden direct of indirect tienden te kopen of landen te pachten in zijn ambtsgebied.

Vrijgevallen landerijen moet Willem zo snel mogelijk en tegen de hoogste prijs weer verhuren. Hij mag ook geen stuk grond laten transporteren als niet duidelijk kan worden aangetoond dat het recht van nakoop, dat de beide kapittels gezamenlijk hebben, is gerespecteerd 121).

Naar hedendaagse normen lijkt hier sprake van 'detournement de pouvoir' omdat het beschermen van de zakelijke belangen die de kapittels in Hagestein hebben, zo nadrukkelijk worden meegegeven als een taak voor de drost, die toch in eerste instantie voor de openbare orde en een goede rechtsgang zorg zou moeten dragen.

De sanctie op het onvoldoende bewaken van de zakelijke belangen is erg duidelijk. Willem draait dan op voor alle geleden schade en wordt uit zijn functies ontheven 122).

Omdat de jacht en visserij in Hagestein aan de gezamenlijke kapittels toekomt, moet Willem ook daar toezicht op houden. Maar deze taak als houtvester is tevens in zijn eigen belang, want één van de emolumenten van het drostambt is het genot van de jacht en de visserij, zij het dat de andere kunniken en hun gezinsleden ook mogen jagen en vissen.

Als Willem in Hagestein verschijnt, treft hij de wildstand echter in een zeer deplorabele toestand aan, hetgeen hij toeschrijft aan het overmatig stropen door de inwoners. Wellicht meer om financiële dan om ideële motieven, wil hij graag streng optreden, waartoe zijn officiële bevoegdheden onvoldoende armslag bieden. Met succes verzoekt hij zijn lastgevers een aanvullend plac-

119) Van der Aa, V, 93.

120) GAU, Not. Arch., nr. U 022a018 (Houtman), 24 jan. 1647; RAU, Ploos II, huurcontracten 18 jan. 1648 en 15 jan. 1651.

121) RAU, Oudmunster, nr. 21-20, resol. 27 sept. 1647, fol. 14r-15v.

122) Ibidem, resol. 27 sept. 1647, fol. 17r, 22r.

caat op de jacht dat hem uitgebreide bevoegdheden verschaft. Omdat *de jacht niet alleen misbruyckt maer oock . . . de wiltbane t'eenemaal soude worden te niere gebracht* gaat een algeheel jachtverbod in. Wie dat overtreedt verliest zijn buit, geweer, net of ander jachtwerktuig en krijgt een boete van 30 gld. Zelfs wanneer iemand met enig jachtgerei in het veld wordt gezien, is hij dat jachtgerei en 30 gld. kwijt. Jachthonden zijn door Willem geheel verboden en aangeliijnde waakhonden mogen alleen met zijn toestemming worden gehouden. Bij overtreding neemt Willem de jachthond in beslag en bedraagt de boete 25 gld. Bij de opstelling van het placcaat heeft Willem ook aan de veerman gedacht, want die mag niemand met jachthonden of jachtgerei vanaf de Stichtse zijde over de Lek zetten.

De boetes zijn erg hoog en betekenen dat een klandestien gevangen haas of fazant de doorsnee bewoner vele maanden inkomen kan kosten. Het is zeer wel mogelijk dat aldus de opbrengst van de jacht voor Willem groter is dan onder normale omstandigheden, want de helft van de boetes is voor hem. Door het algehele jachtverbod vormen ook de kanunniken en hun familieleden geen potentiële bedreiging van de inkomsten die de jacht voor Willem kan opbrengen 123).

De visserij in de Lek verhuurt hij voor bijna 100 gld. per jaar, het genot van de visserij in de slotgracht behoudt hij zelf 124).

Voor het uitoefenen van zijn justitiële taken krijgt Willem de nodige instructies mee. Zo mag hij pas iemand in hechtenis nemen nadat zijn Utrechtse chefs daarmee instemmen, tenzij het gaat om zwervers of om iemand die op heterdaad wordt betrapt. Wanneer de gevangene weet te ontsnappen wordt dat beschouwd als door Willems nalatigheid te zijn geschied. Binnen drie dagen moet de gevangene voor het gerecht worden gebracht. Wordt de gevangene schuldig bevonden, dan moet deze alle gerechtskosten betalen, inclusief de kosten van zijn hechtenis. Uiteraard moet Willem zelf op de zitting van rechtbank aanwezig zijn. Dat moet hij ook zijn op zitting van de civiele rechtbank, die iedere twee weken plaatsvindt in de gerstkamer van kerk 125).

Als dijkgraaf inspecteert Willem regelmatig de toestand van de dijken, waarvoor hij een apart daggeld van 3 gld. krijgt. Maar ook de staat van onderhoud van molens, bruggen, sluizen, wegen enzovoort moet hij controleren.

Reparaties beneden 6 gld. mag hij op eigen gezag laten uitvoeren, voor omvangrijker herstellingen moeten eerst de heemraden en geërfden toestemming geven. Hout is kennelijk duur in die tijd, want het oude, bruikbare hout moet hij bij reparaties weer laten gebruiken 126). Omdat de heren van Hagestein ook nieuw aangewassen land toekomt, moet Willem van dergelijke situaties direct melding doen 127). Dat doet zich in elk geval éénmaal voor en wel in 1654. Opmerkelijk is dat de Dom daarop Nicolaes Ploos van Amstel machtigt om namens het kapittel deze aanwas in ogeschouw te nemen 128).

123) Ibidem, resol. 10 jan. 1648.

124) RAU, Ploos II, huurcontracten 21 okt. 1647, 24 jan. 1650, 31 dec. 1651.

125) RAU, Oudmunster, nr. 21-20, resol. 27 sept. 1647, fol. 16r-17v.

126) Ibidem, resol. 27 sept. 1647, fol. 19v.

127) Ibidem, resol. 27 sept. 1647, fol. 21r.

128) RAU, Dom, nr. 1-32, resol. 11 mrt. 1650, 20 apr. 1650, 22 mei 1654.

Als belangrijkste vertegenwoordiger van de heren van Hagestein draagt Willem ook de verantwoordelijkheid voor het innen van allerlei omslagen en belastingen zoals het *hoeffgelt*, *outschiltgelt*, *huysgelt*, *quotisatie*, *consumptiegelt*, *logisgelt* en andere algemene en bijzondere lasten. In tegenstelling tot de huidige belastinginners is hij persoonlijk aansprakelijk als er door zijn toedoen niet het maximale kan worden geïnd (129). Van de jaarrekeningen van de diverse Hagesteinse omslagen die Willem aan de beide kapittels ter goedkeuring heeft overgelegd, zijn er een aantal bewaard gebleven (130). Ook bevat de administratie van Hagestein nog zeer vele kwitanties uit Willems periode, waarvan de tekst altijd door hem zelf is geschreven. Uit één en ander blijkt dat de inwoners van Hagestein omstreeks 10.000 gld. per jaar moeten opbrengen aan de diverse omslagen en belastingen. Hiervan komt 3.000 gld. weer ten goede van de inwoners zelf, het merendeel is voor het Sticht en de Generaliteit bestemd.

Uit deze 3.000 gld. betaalt Willem een deel van de kosten van de kerk en de schoolmeester die tevens koster is, de kerkklok luidt en het uurwerk onderhoudt en voor al deze werkzaamheden 108 gld. per jaar verdient. De gerechtsbode is tevens schutter en ontvangt van Willem voor zijn laatstgenoemde functie, het toezicht houden op de openbare orde, 50 gld. per jaar. Voor bijzondere werkzaamheden ontvangt hij separaat een onkostenvergoeding. Daartoe moet ook de twee gulden gerekend worden die Willem hem betaalt voor het opvissen en visiteren van een verdronken man. In beperkte mate zorgt Willem ook voor medische hulp door een vroedvrouw aan te stellen die voor haar werkzaamheden 10 gld. per jaar krijgt. Verder staan de secretaris, heemraden en hijzelf ook op de betalingslijst. Ook al hetgeen Willem betaalt voor het onderhoud van wegen, sloten, vlieten, dijken enzovoort, staat in de jaarrekening verantwoord. Een omvangrijke post vormt het dijkleger, dat 's winters vaak paraat is. Pas nadat de jaarrekening van het *gemeene landt van Hagesteyn* en van het *hoeffgelt* door de Dom en Oudmunster zijn goedgekeurd, mag hij overgaan tot het innen van deze belastingen die per morgen en per hoeve worden omslagen (131).

Als het op geld aankomt is Willem geen gemakkelijk heer en ook over de belastingen van Hagestein krijgt hij onenigheid met zijn lastgevers. Hij pretendeert tijdens zijn ambtsperiode recht te hebben op het *hoeffgelt* van twee uiterwaarden. Om deze onenigheid binnen eigen huis te houden treft Oudmunster een regeling met de Dom. Voor een éénmalige betaling van 150 gld. zal Oudmunster de Dom van alle aanspraken van Willem in deze vrijwaren. Daarmee is Oudmunster iets te vlug geweest, want Willem weet ze te overtuigen van zijn gelijk, waardoor ze naast de 150 gld. van de Dom zelf nog eens 500 gld. aan hem kwijt zijn (132).

De opbouw van de inkomsten die aan zijn Hagesteinse ambten vast zit is zo gecompliceerd, dat het niet lukt na te gaan wat hij er precies aan verdiende.

129) RAU, Oudmunster, nr. 21-20, resol. 27 sept. 1647, fol. 18v, 19, nr. 643, acte 9 dec. 1650.

130) Ibidem, nr. 640, nr. 638; RAU, Dom, nr. 4025-4.

131) RAU, Oudmunster, nr. 640, jaarrekening over 1650.

132) Ibidem, nr. 21-22, resol. 27 mei 1653, 2 juni 1654, nr. 21-20, resol. 27 sept. 1647, fol. 23v.

Naast de opbrengsten van de visserij en jacht, waarvan de visserij ca. 100 gld. per jaar opbrengt, ontvangt hij ook 250 gld. aan jaarlijkse pacht van de boomgaard van het kasteel en behoudt hij zelf de *Wijngaert* 133).

Tevens krijgt hij voor allerlei verplichte bijeenkomsten een daggeld van 3 gld. en een onkostenvergoeding. Voor het belastinginnen geniet hij weer een separate gage en andere voordelen. Verder heeft hij recht op alle opbrengsten van *keuren ende breucken* en de helft van de boetes voor *neder off dootslag*. Ook leges en andere *profeiten* van het recht van nakoop van de kapittels komen hem toe. Wanneer de kapittels geen gebruik maken van hun recht na nakoop, dan vervalt dat aan Willem 134).

Al met al zal Willem er een bedrag van 1000 à 1500 gld. per jaar aan over kunnen houden, waarvan Nicolaes zeker een deel zal hebben gekregen voor al zijn hulp. Arend van Drakenborch wordt uiteraard uit de algemene middelen van Hagestein betaald.

Daarboven heeft Willem ook nog de vrije beschikking over het kasteel van Hagestein, waar tegenover staat dat hij wel het normale onderhoud zelf moest betalen. Dat was in die tijd al een dure aangelegenheid. Evenwel weet hij jaarlijks toch nog een rekening van rond de 100 gld. door Oudmunster te laten betalen, o.a. voor gesneuvelde ruiten 135). Desalniettemin bedraagt de opknapbeurt aan het einde van zijn ambtsperiode toch weer bijna 400 gld. Hij is zelf één van de kanunniken die op 5 oktober 1655 worden gecommiteerd om na te gaan wat de omvang van de reparaties aan het kasteel zal zijn. Willem's huisknecht is er goed mee, want die krijgt de reparatieopdracht 136).

In de grote en de kleine salet, de beide keukens, diverse kamers, zolders, gangen, de bakkerij, het duivenhok, het kippenhok, de stal en de schuur moeten vensters, deuren, dorpels, vloeren en ander houtwerk hersteld worden. Ook de stijger, de *heymelijckheid*, de schoorsteen, brug en diverse hekken zijn aan reparatie toe; zelfs het bankje voor het kasteel wordt niet vergeten. Ook Nicolaes' verblijf laat zijn sporen na: *Op de camer van den Domheer aen alle drie raempt een stick van 3 voet 3 duymen viercant . . . inde slaepcamer vande Domheer aen een raempt een stuck wagenschot 4 voet lanck* 137).

Halverwege zijn ambtstermijn speelt nog even de vraag of zijn Hagesteinse ambten wel verenigbaar zijn met zijn raadsheerschap. Formeel bleek het wel te kunnen, qua tijdsbeslag was het moeilijker 138).

Met de hulp van zijn broer Nicolaes die permanent in Hagestein een oogje in het zeil houdt en de toegenegenheid van Arend van Drakenborch in zijn dubelfuncties, lukt het Willem aanvankelijk datgene te doen wat een goed en getrouw drost, schout en dijkgraaf van Hagestein behoort te doen. Zelf zal hij niet meer dan één à tweemaal per week in Hagestein zijn geweest, misschien zelfs minder. Minimaal eens per twee weken moet hij de vierschaar spannen 139). Willem lijkt echt in tijdnood te komen nadat hij de heerlijkheid van Wil-

133) RAU, Ploos II, verhuurcontract 20 juni 1648.

134) RAU, Oudmunster, nr. 21-20, resol. 27 sept. 1647, fol. 22r-24r.

135) Ibidem, resol. 12 jan. 1648.

136) Ibidem, nr. 21-22, resol. 25 mei 1655, 5 okt. 1655.

137) Ibidem, nr. 641.

138) GAU, Stad, II, nr. 121, vroedsch. resol. 20 juli 1652.

139) RAU, Oudmunster, nr. 21-20, resol. 27 sept. 1647, fol. 15r.

lescop en Cort-Heeswijk aankoopt en dan zelf bestuursfunctionarissen en officianten moet aanstellen en daar toezicht op houden. Zijn collega-kanunniken hebben daar begrip voor en op 8 april 1650 verlenen zij op Willems verzoek een versoepeling van zijn instructie. Met als argument dat hij door zijn raadsheerschap vaak verhinderd was om als drost de *rechtsdaegen* waar te nemen, staat Oudmunster toe dat zijn broer Nicolaes hem bij zijn afwezigheid als drost mag vervangen. In voorkomende gevallen mag hij Nicolaes machtigen al zijn ambten in Hagestein in zijn naam waar te nemen 140).

Het financiële beheer heeft Willem, hem eigen, niet uit handen gegeven.

Terecht wordt Willem na de acht jaar door Oudmunster als hun Hagestein-expert gezien. Zijn eerste taak is dan een nieuwe instructie te helpen opstellen voor zijn opvolger. De functies blijven in de familie, want zijn opvolger is Hendrik van Westrenen, kanunnik van de Dom en echtgenoot van Aletta Ploos van Amstel, een dochter van zijn neef mr. Adriaen en Agnes van Bijler. Voor de hand zou hebben gelegen dat Nicolaes Ploos van Amstel, ook kanunnik van de Dom, zijn broer zou hebben opgevolgd 141). Kennelijk is Nicolaes uitgekeken op het kleine Hagestein en heeft zijn schoonvader een politieke functie voor hem in petto in Wijk bij Duurstede, want vrijwel direct na het aflopen van Willems ambten, duikt Nicolaes al op in Wijk bij Duurstede, waar hij raad in de vroedschap, schepen en burgemeester wordt 142).

Als eind 1663 ook voor Hendrik van Westrenen zijn ambtsperiode in Hagestein ten einde loopt, is Willem één der samenstellers van een instructie voor de nieuwe functionaris. Hij selecteert ook de kandidaten, hetgeen nog zorgvuldiger dan anders geschiedt, omdat de drost voortaan een benoeming voor het leven krijgt 143).

Heer van Langesteyn, Willemscop en Cort-Heeswijk

Na het overlijden van zijn vader in 1646 erft Willem de ridderhofstad Langesteyn. Hij gaat in eigen persoon naar de Hollandse leenkamer in Den Haag om er op 12 januari 1647 mee te worden beleend, waarmee hij de titel heer van Langesteyn verwerft. De leenacte vermeldt: *Jor. Willem Ploos van Amstel als hem aengecomen ende bestorven bij doode ende overlijden van Jor. Adriaen Ploos van Amstel zijn vader, dat huys ende hoffstadt van Langesteyn met vyerentwintich mergen landts, die gelegen zijn in Langerack* 144). Bij de ridderhofstad behoort verder een huis, enkele bergingen en schuren, die Willem tezamen met de grond voor 350 gld. per jaar verhuurt. Van het kasteel van Langesteyn zelf is niet meer dan een ruïne over 145). Aan Langesteyn is eveneens een leenkamer verbonden, waarin Willem de familienotariss Gerrit Houtman uit Utrecht als griffier benoemt. Uit het register van de Langesteynse lenen blijkt

140) Ibidem, nr. 21-21, resol. 8 apr. 1650.

141) Ibidem, nr. 21-22, resol. 17 mei 1655.

142) H. W. van Sandick, 'Zestien kwartieren der kinderen van Jacob van Sandick (1644-1694) en Jkvr Agnes Ploos van Amstel en hunne afstammelingen', *Maandblad van het genealogisch-heraldiek genootschap De Nederlandsche Leeuw*, XXVII (1909) k. 75 e.v.

143) RAU, Oudmunster, nr. 21-24, resol. 23 okt. 1663, 6 nov. 1663.

144) ARA, Leen- en registerkamer van Holland, nr. 150-Sticht, fol. 14v, 12 jan. 1647.

145) RAU, Ploos I, 14 sept. 1650.

dat de eerdergenoemde mr. Johan Strick op 27 februari 1660 met 10 morgen land, met daarop een huisje, wordt beleend tegen een heergewaad van twee witte ganzen, waarna hij Willem als leenheer *hulde eedt ende manschap* heeft gedaan 146).

De erkenning van Langesteyn als ridderhofstad wordt klaarblijkelijk niet als een volkomen vaststaand feit beschouwd, want alhoewel Willems vader deze erkenning in 1642 van de Stichtse Ridderschap had verkregen, dient Willem weer een request van dezelfde strekking in, met een zelfde resultaat. Een veertig jaar later is de erkenning echter weer teniet gedaan 147).

Rond 1650 verzoekt Willem de Ridderschap toestemming in hun *Ed. Mo. Lith te compareren sonder vorder beschrijvinge daer toe nodich te wesen* zodra hij afstand zal hebben gedaan van zijn prebende. Dit verzoek heeft veeleer een principiële achtergrond, dan dat Willem echt van plan is zijn prebende eraan te geven 148). In 1642 was Gerard Ploos van Amstel, zoon van mr Adriaen en Agnes van Bijler, na een langdurig verzet tegen de adelserkenning door Frederik Hendrik, ten slotte toch in de Ridderschap geadmitteerd op voorwaarde dat hij zowel zijn prebende als zijn militaire charge zou verlaten. Tot een echte admisie is Gerard niet gekomen omdat hij beide niet wilde opgeven, maar het betekende wel een erkenning van de adeldom van mr. Adriaen en diens nazaten door de Ridderschap 149).

Ook al werden Willem en zijn vader met Jonker aangesproken en verkreeg Willem in 1641 een verklaring dat hij gerechtigd was tot de jacht en andere adellijke vrijheden 150), lijkt het erop dat hij de Ridderschap wilde dwingen uit te spreken dat de verklaring van Frederik Hendrik niet alleen gevolgen had voor mr. Adriaen en diens nakomelingen, maar ook voor de Ploos van Amstels uit andere takken van de familie. Doordat de resoluties van de Ridderschap uit die tijd ontbreken, is het besluit op zijn verzoek niet te vinden. Ook het archief van ingekomen en uitgaande brieven en requesten geeft geen uitkomst, want alles wat betrekking heeft gehad op de requesten van Gerard en Willem is verwijderd 151).

Hoe het antwoord ook is geweest, de deur naar de Ridderschap houdt Willem graag open. Dat blijkt ook uit een enigszins vreemd verzoek van hem uit 1653, als hij van plan is een luxueus buiten te laten bouwen. Aan de Ridderschap schrijft hij dat hij *wel genegen soude sijn het oude ende vervallen huys van de voorz. ridderhoffstadt Langesteyn weder op te timmeren tot een ridderwoninge gelijk het selve van outs is geweest*. Het ligt echter in Langerak aan de Lek en *alsulcx wel vier uyren vande stadt Utrecht ende daer door bij quaet weder ende wynter tijden seer moeylijck is van daer naer de stadt Utrecht ende weder van Utrecht derwaerts te rysen*. Hij heeft in het gerecht Vreeswijk aan de Vaert een *bequame hoffstede waerop hij de timmeringe liever soude doen*. Hij verzoekt of de *naem, qualificatien ende wapen vande voorz. ridderhoffstadt Langesteyn op sijn*

146) ARA, Langestein, nr. 4, Leenregister 27 jan. 1660, 27 febr. 1660.

147) Ibidem, nr. 3, request ca. 1645.

148) RAU, Ploos II, concept-request; Staten, nr. 735, korte notulen ridderschap 6 mrt. 1650, nr. 737-2, index op resol. riddersch. 6 mrt. 1650.

149) RAU, Staten, nr. 734-1, resol. riddersch. 26 juni 1642.

150) J. Kok, *Vaderlandsch Woordenboek*, III (Amsterdam, 1786) 351.

151) RAU, Staten, nr. 742-1 en 744.

voorz. hofstede onder de gerechte van Vreeswijck mochte werden getransporteert 152). De bedoeling is duidelijk: hij wil de erkenning als ridderhofstad overdragen van Langesteyn op een nieuw te bouwen *ridderwoning* bij Vreeswijk. De Ridderschap laat het oude beginsel dat de erkenning als ridderhofstad gebonden is aan de grond, niet vallen voor Willems pragmatische argumenten. De korte notulen van de Ridderschap vermelden: 7 september 1653, *Verzoek van raedsheer Ploos van Amstel om 't huys Langesteyn te mogen herbouwen op een hofstede onder de Vaert. Afgeslagen* 153).

Deze afwijzing heeft hem kennelijk niet van zijn bouwplannen doen afzien, want omstreeks 1654 verrijst het landhuis 'De Wiers' op de plaats waar Willems bewuste hofstede heeft gelegen. Het ontwerp van 'De Wiers' is van de bekende architecten Gijsbert Teunisz. van Vianen en Pieter Jansz. van Coten 154). De bouw heeft de ondernemende Willem zeker in eigen beheer uitgevoerd. Wellicht is er een verband tussen de bouw van 'De Wiers', waarvoor ophoogzand nodig zal zijn geweest en het gerechtelijk bevel van september 1655 aan Willem om zijn arbeiders onmiddellijk te laten stoppen met het afgraven van de schans op de Vaert 155). Later, als 'De Wiers' eigendom is van Willems kleinkinderen, spreekt men van *dat huys ende hofstad en ses en veertig mergen lands met sijn grachten, benmuert voorburgh, stallingen met het vorder getimmer* 156).

Deze grond aan de oostzijde van de Vaert heeft Willem in 1637 overgenomen van zijn aangetrouwde neef Peter van Dam. Aanvankelijk is het in vele kavels onderverdeeld en verhuurd. Het grootste stuk is, inclusief het er op staande huis, voor 410 gulden per jaar verhuurd aan Hendrik Willem van Rijn. Aan hem verhuurt Willem tevens 10½ morgen die hij van het Bartholomeusgasthuis heeft gepacht, alsmede 25 morgen en de grove en smalle tienden van twee Vaertse blokken die hij van Van der Does heeft gehuurd. In totaal ontvangt hij hiervoor 1500 gulden per jaar van Van Rijn.

Willem en zijn familieleden vertoeven regelmatig op dit huis aan de Vaert. Hierover staat in het huurcontract dat *den verhuyrder behoudt mede noch aen hem int gehele de opcamer deses huyses ende de solder daer boven mitsgaders 't gebruyck vande keucken ende kelder soo wanneer hij off sijn familie haer verblijff daer neemen off houden*. Verder behoudt hij al het houtgewas en de visserij en bedingt dat hij de opbrengst krijgt van de vruchten van enkele door hem aan te wijzen appel- en perenbomen 157).

Het ligt niet voor de hand dat Willem en zijn gezin zich na 1647, als hij over het kasteel van Hagestein beschikt, nog tijdens de zomer op het huis aan de Vaert hebben opgehouden. Het ligt wél voor de hand dat het verblijf op Hagestein bij hem de behoefte heeft gewekt om ook na het aflopen van zijn Hagesteinse ambtsperiode in 1655 over een representatief buitenverblijf te kunnen beschikken, resulterend in zijn wens om Langesteyn in de Wiers aan de Vaert te herbouwen.

152) Ibidem, nr. 737-1, 7 sept. 1653.

153) Ibidem, nr. 735, 7 sept. 1653.

154) J. D. M. Bardet, *Kastelenboek provincie Utrecht* (Bussum, 1975) 321.

155) RAU, Ploos II, 12 sept. 1655.

156) RAU, Recht. Arch., nr. 188-27, 15 mrt. 1695.

157) RAU, Ploos II, huurcontracten 15 jan. 1640, 10 dec. 1643, 1 jan. 1651.

De andere kavels aan de Vaert bestaan uit een *akker boulandt*, een *half landt* die als houtplaats wordt gebruikt, een scheepstimmerwerf, een tweetal stukken *hoecklant*, waarvan de huurder moet toestaan dat er te zijner tijd een wagenweg naar Vreeswijk over wordt aangelegd, een tweetal taluds langs de Vaert die als moestuin en boomgaard zijn ingericht (bij een van die twee heeft Willem een toepacht bedongen van 12 koppen aardbeien en 25 pond hars), een erf met een huisje erop enzovoort 158).

Tezelfder tijd bezit hij nog landerijen in onder andere Kattenbroek, Wijk bij Duurstede, Loosdrecht, Tienhoven, Breukelervelt, Linschoten, Westbroek 159). Verder heeft hij nog uitgestrekte landerijen in huur, die voor een hoger bedrag worden doorverhuurd. Ook deze liggen zeer verspreid door het Sticht, zoals in Harmelen, Kapijnen, Westbroek, Oostveen. In de Wiers heeft hij van de Dom nog 15 morgen in huur. Van de Dom heeft hij ook grove en smalle tienden bij Vreeswijk in pacht, hetgeen hem omstreeks 150 gulden per jaar kost en 350 oplevert 160). De pacht aan de Dom blijft soms echter in de familie als zijn broer Nicolaes als kanunnik van de Dom daarop heeft geloot 161). Maar ook van Oudmunster, waarvan Willem zelf kanunnik is, heeft hij meer dan 100 morgen bouw- en weiland gepacht en tegen een hogere prijs doorverhuurd. Van Oudmunster heeft hij eveneens de opbrengsten van vele grove- en smalle tiendblokken gepacht 162).

In 1649 verwerft Willem de titel heer van Willescop en Cort-Heeswijk. Samen met zijn vriend en mede-kanunnik en deken van Oudmunster, Anthonis Charles Parmentier, koopt hij enkele heerlijke rechten van Ferdinand Philips, vrijbaanderheer van Merode en markies van Westerlo. Parmentier koopt de heerlijkheid van Heeswijk en Achthoven, Willem *de heerlickheyd ende jurisdictie en thins van Willescop ende Cort Heeswijck, gelegen inde landen van Montfoort, streckende uyt de Issele tot vierd halve voet over den Blockland-schen Dijk, daer de steede Montfoort Oostwaerts naestgelegen zijn, met de thins ende thinsgerechticheden, het recht van naesting ende nacoop vande landen onder de selve heerlickheyd gelegen, swaenendrift ende voorts alle jurisdictie, gerechticheden, appendentien ende dependentien* zoals die ook markies toekwamen. Parmentier en Willem kopen tezamen van de markies tevens 8 morgen bouwland, Liefbogen genaamd, waarvan Willem later universeel eigenaar wordt 163).

Om zeker te zijn van zijn nieuwe rechten heeft Willem, evenals Parmentier, bedongen dat de markies een willig decreet van het Hof van Utrecht zal ver-

158) Ibidem, huurcontracten 10 jan. 1640, 21 okt. 1641, 23 mei 1642, 12 sept. 1643, 18 juni 1650, 1 jan. 1652 (2 stuks).

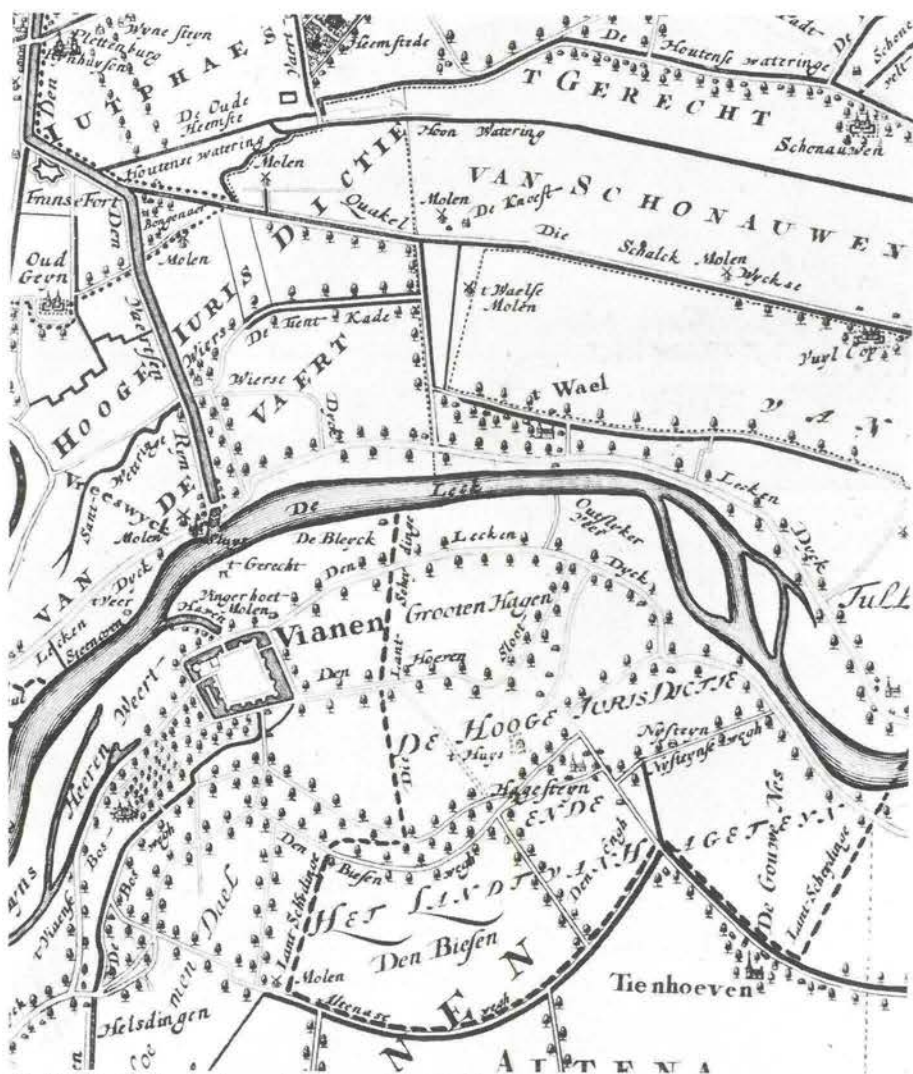
159) RAU, Ploos I, koopacte 18 juni 1649, huuracten 1 jan. 1657, 31 mei 1635, betalingsbewijzen 1642, kwitanties 40^e penning 1647, 26 jan. 1651, 1 jan. 1651; Ploos II, huur/verhuurcontracten 8 juni 1638, 4 dec. 1642, 17 jan. 1643, 7 mrt. 1644, 27 dec. 1644, 7 jan. 1649, 1 jan. 1650, 16 jan. 1652, 15 juli 1653, 1 jan. 1655, 11 okt. 1656, 1 jan. 1657, 1 jan. 1664. Ploos II bevat een door Willem Ploos van Amstel opgesteld overzicht van zijn landerijen in de Wiers met een gezamenlijke oppervlakte van 36½ morgen.

160) RAU, Ploos II, 4 jan. 1646.

161) Ibidem, 5 jan. 1645, 4 juli 1646.

162) Zie n. 106.

163) RAU, Heerlijkheid Heeswijk en Achthoven, gecorrigeerde leenbrief van 31 juli 1650; Recht. Arch., nr. 1867-7, 10 aug. 1650 (Stichts leenreg.); Ploos II, 18 juni 1649, 6 apr. 1650.

Afb. 9. Het land van Hagstein en omgeving. Midden in Hagstein ligt het kasteel (tHuys), Willem Ploos van Amstels ambtswoning als drost, schout en dijkgraaf van Hagstein. Ten noorden van Vreeswijk, aan de oostzijde van de Vaertse Rijn ligt het huis 'De Wiers' dat omstreeks 1654 voor Willem Ploos van Amstel is gebouwd. Iets hoger, aan de westzijde van de Rijn ligt de ridderhofstad 'Oude Geyn', dat eigendom is van Willems neef mr Adriaen Ploos van Amstel. In de linkerbovenhoek ligt de ridderhofstad Rijnhuizen, die Willems vader Adriaen Willemsz. Ploos van Amstel in huur heeft; in de rechter bovenhoek ligt de ridderhofstad en het gerecht van Schonauwen, eigendom van Willems neef Berend Willem Ploos van Amstel. RAU, Top. atlas.

zorgen. Als gevolg daarvan verschijnt op 13 januari 1650 de pander van het hof in de kerk van Montfoort. *Naer dat de predicatie geyndicht ende de laetste psalm gesongen was* maakt deze de transactie bekend en nodigt degenen die er gegronde bezwaren tegen hebben, deze aan hem of in het Hof bekend te maken, of voor eeuwig te zwijgen. Dinsdag daarop herhaalt de pander zijn boodschap voor het stadhuis van Montfoort *nae voorgaende klockluydinghe*. Op de

kerkdeur, het stadhuis en de poorten van de stad plakt hij biljetten met dezelfde boodschap. Nog twee maal herhaalt hij al deze handelingen, waarna op 11 maart op de hiertoe vastgestelde zitting van het Hof een tweetal afgevaardigden verschijnt van de gezamenlijke inwoners van Willescop en Cort-Heeswijk. Zij verklaren dat de markies nooit het recht van naasting en de thinsgerechtigheid heeft gehad en die dus ook niet kan verkopen en dat er ook geen sprake is van echte thinsen; derhalve verzetten alle inwoners zich tegen het willig decreet. Nadat beide partijen uitvoerig aan het woord zijn geweest, verzoekt het Hof alle bewijsstukken te overleggen 164).

De inwoners van de heerlijkheid zoeken nog steun bij het kapittel van de Dom, dat grond in Willescop en Cort-Heeswijk heeft. Hoewel het kapittel aanvankelijk toezegt *hen in dese mede parthie te maecken . . . en . . . neffens d'andere geerfden mede sullen opponeren* lijkt het er toch niet van te zijn gekomen. Willem zal direct door zijn broer Nicolaes, die op de bewuste kapittelvergadering aanwezig is, zijn ingelicht over de toegezegde steun en zal deze hebben weten te voorkomen 165).

Ook de rechten die Parmentier heeft verworven, worden aangevallen. Desalniettemin worden beiden op 10 augustus 1650 door de Staten met hun nieuwe rechten beleend. Omdat Willem bij de koop heeft bedongen dat hij de benoeming van alle officianten kan beëindigen, regelt hij opnieuw het bestuur. Aan de secretaris van de heerlijkheid, die tevens secretaris van Montfoort is, schrijft Willem op 31 augustus dat, indien hij zijn ambt zou willen voortzetten, *daer over met mij (moet) comen spreken* 166).

Pas op 19 december 1654 doet het Hof uitspraak en stelt de inwoners verregaand in het gelijk. In die tussentijd had de vroedschap zich nog met de zaak bemoeid en hadden zowel Willem als Parmentier hun leenacte laten aanpassen, waardoor bij Willem alleen de thinsen overbleven. Een echte financiële strop hoeft de uitspraak voor Willem niet te betekenen, want op een kladpapiertje rekent hij uit dat de thinsen alleen gemiddeld 866 gld. opbrengen en de kosten 196 gld. per jaar bedragen, hetgeen volgens hem met een rentevoet van 4% een waarde vertegenwoordigt van 16.700 gld., terwijl hij voor het gehele pakket aan heerlijke rechten slechts 5.500 gld. hoefde neer te tellen.

Hij legt zich echter niet neer bij de uitspraak en start een nieuw proces, dat pas op 19 december 1665 zijn afsluiting vindt. De oorspronkelijke koopacte blijft van kracht, met de toevoeging dat de gronden in de heerlijkheid *subject blijven van thins ende soodanighe redemptie van naekoop* als de markies en zijn voorzaten voorheen toekwam, maar dat terecht geopponeerd is tegen de thinsgerechtigheid en het recht van naasting 167).

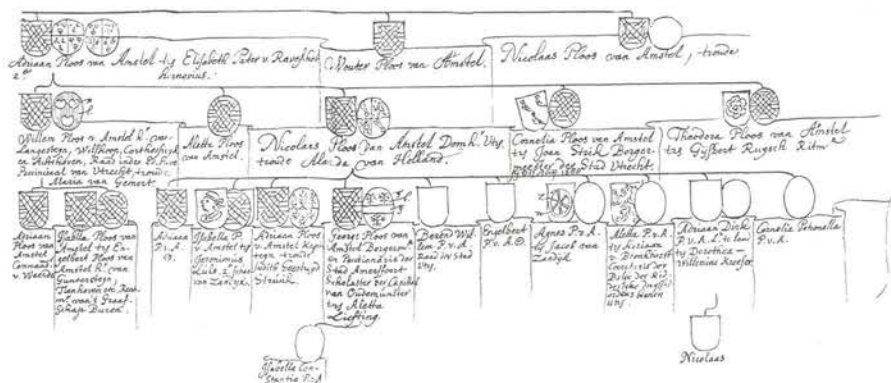
Vreemd genoeg laat Willem het leenregister, waarin alleen sprake is van de

164) RAU, Ploos charters, 19 dec. 1665.

165) RAU, Dom, nr. 1-32, resol. 18 mrt. 1650.

166) RAU, Ploos II, copie van brief van 31 aug. 1650 aan de secr. van Montfoort; Staten, nr. 264-59, resol. G.S. 26 apr. 1654.

167) RAU, Ploos II, overzicht van opbrengsten en kosten van tienden van Willescop en Cort-Heeswijk 1643-1655; koopcontract 6 apr. 1650, tweede overzicht tienden zie tevens n. 164; GAU, Stad, II, nr. 121, vroedsch. resol. 22 apr. 1653.

Afb. 10. Fragment van de stamboom Ploos van Amstel. Dit deel van een 17e eeuwse schetsontwerp bevat Willem Ploos van Amstel en zijn naaste familieleden (de zgn. Langesteynse tak). Het schetsontwerp bevat enkele fouten! RAU, Atteveld, nr. 283.

thins, niet uitbreiden met al zijn andere rechten die zonder meer van kracht zijn gebleven sinds de aankoop in 1649 168).

Naast de heerlijke rechten heeft Willem ook andere banden met dit gebied. Als in 1657 voor Willescop en Blokland een nieuwe watermolen nodig is, leent hij aan de gezamenlijke inwoners een derde van de benodigde gelden 169). Reeds jaren daarvoor en ook daarna houdt hij toezicht op de financiële exploitatie van de molen 170).

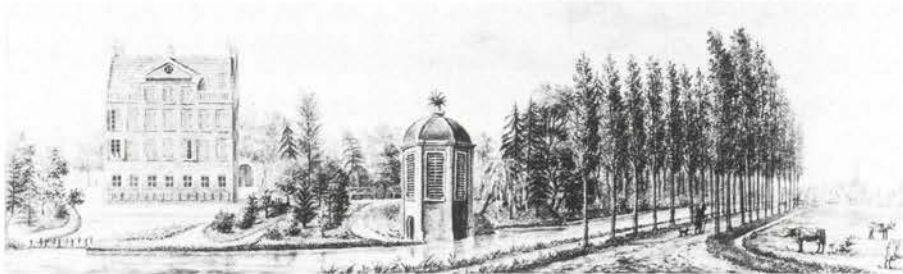
Willem moet er niet alleen op toezien dat hem werkelijk geleverd wordt wat hij denkt gekocht te hebben, hij moet ook voortdurend alert zijn dat zijn bezit niet door anderen wordt verkocht. Zo'n geval doet zich voor als in 1654 Frederik Hendrik van de Boetselaar, heer van Langerak, zijn schulden niet meer kan betalen en diens crediteuren zijn bezit bij executie mogen gaan verkopen. Daarbij wordt ook de Langesteynse kade en bijbehorende erfpachten te koop aangeboden, die echter een onderdeel vormt van Willems ridderhofstad Langesteyn en bijbehorende gronden en rechten.

Nadat door de pander in de kerk en voor het gemeentehuis van Langerak driemaal de voorgenomen openbare verkoop wordt afgekondigd, kan Willem zich scharen naast meerdere opposanten in het Hof van Utrecht. Hij syde dat de Langesteynse kade ende den erffpacht vandien hem competeerde ende niet den heere van Langerack. Hij wordt op zijn woord geloofd. Als het op 10 augustus 1659 eindelijk tot de openbare verkoop van de goederen van Van de Boetselaar komt, koopt Willem de thienden soo grove, smalle als hennip ende kreytende thiende in seven blocken voor 11.500 gld., waarbij hij zijn broer Nicolaes en Jacob van Berck, griffier van het Hof van Utrecht, als zijn borgen opgeeft. De helft van de kooppennigen moet hij op 1 januari 1660 betalen, de rest met pa-

168) Als Willem in 1659 de heerlijkheid van Willescop en Cort-Heeswijk laat opmeten en in kaart brengen, blijkt het gebied 977 morgen en 30 roeden groot te zijn. Voor deze werkzaamheden vraagt de landmeter 196 gld. en nog eens 22 gld. als Willem in 1662 een extra kaart laat maken. RAU, Ploos II, rekening uit 1662.

169) RAU, Oudmunster, nr. 261, nov. 1661.

170) RAU, Ploos II, rekeningen van de molen van Willescop van 1657-1667.

Afb. 11. Het huis 'De Wiers' bij Vreeswijk. Omstreeks 1654 voor Willem Ploos gebouwd, die het als buitenhuis gebruikt.

sen, en wel aan de griffier Van Berck, die het vervolgens onder de crediteuren van Van de Boetselaar moet verdelen 171).

Bij de betaling is er echter een vergissing gemaakt in zijn voordeel, zoals blijkt uit een memo van Willem uit 1661. *Alhoewel de griffier Berck mij het extract heeft gegeven dat ick hem in hande heb geconsigneert de som van 11500 gld cooppenningen van thienden tot Langerack en daer boven noch 575 gld stuyvergelt off rantsoen en 15 gld treckgelt . . . soo bekenne ick dat ick evenwell niet meer heb geconsigneert als de cooppenningen tot 11500 gld.* Een week later betaalt hij de rest en is de zaak de wereld uit. Voortaan krijgt Willem in het voorjaar een *thient bloc cedula* van Langerak toegestuurd waaruit hij op kan maken welke percelen zijn ingezaaid en wat er *jegenwoordich te velde staende* is. Onder door Willem opgestelde voorwaarden verzorgt de drost van Langerak voor hem de verpachting van de tienden.

Wat later legt hij voor 2400 gld. de hand op tienden in de omgeving van Vreeswijk en het Geyn, waarmee hij door de Staten van Utrecht wordt beleend 172). De tienden in Langerak zijn leenroerig aan de heerlijkheid van Willige-Langerak.

Niet alleen met het verhuren van bouw- en weiland verdient Willem geld, ook weet hij op een gunstig tijdstip als tussenpersoon in de verkoop van grond op te treden. Met zijn vriend Parmentier koopt hij bijvoorbeeld in 1650 grond van de Staten van Utrecht, en verkoopt die door aan de huurders van die grond. Voor deze bemiddeling betalen de huurders aan hen een *vereringe* van 750 gulden 173).

Ook verdient hij aan het afgraven van grond. Zo heeft hij bij Montfoort een stuk hooggelegen kleigrond, dat als bouwland wordt gebruikt, maar dat na afgraving als weiland verder gebruikt wordt. De afgegraven klei verkoopt hij aan de steenfabrikant Willem van Schoonhoven uit Swammerdam. In 1656 staan Gedeputeerde Staten toe dat de klei de provincie uitgevoerd mag worden, mits aan hen 300 rijksdaalders als recognitie wordt betaald 174). Als in 1662 echt met het afgraven wordt begonnen, blijkt dat Willem dit maal met

171) RAU, Ploos charters, 3 okt. 1659.

172) RAU, Ploos II, 13 juni 1659, 20 juli 1661, brief van D. Ooms aan Willem Ploos van Amstel van 27 juni 1666, 5 okt. 1663, 20 mrt. 1664; Recht. Arch. nr. 1876, 9 mrt. 1664.

173) RAU, Ploos I, liquidatie met Parmentier, 2 dec. 1650.

174) GAU, Stad, II, nr. 3519, 104; RAU, Ploos I, 12 en 22 febr. 1656, nov. 1661.

een commercieel minder begaafde steenbakker in zee is gegaan, en menige brief met verzoek tot uitstel van betaling bereikt Willem en menigmaal komt de steenbakker hem opzoeken om zijn problemen uit te leggen 175). Opmerkelijk is dat Willem hem niet hard aanpakt, wat hij wel deed toen hij nog wat jonger was. Bekend is dat hij toen rustig het hooi en de granen van het land liet halen als de betalingen niet vlot verliepen. Getuige de diverse rechtszaken die hij heeft lopen in Naarden, Wijk bij Duurstede, Buren en andere plaatsen, stapt hij ook snel naar de rechter 176).

Om tijdig geïnformeerd te worden als zijn belangen als grondeigenaar in gevaar dreigen te komen, zorgt Willem ervoor op goede voet te staan met de schouten en andere officianten van de dorpen waar hij zijn landerijen heeft liggen. Zo een geval doet zich voor in 1663 als Andries Jansz. Benschopper, één van Willems huurders in Gravensloot, van plan is zijn vee in Linschoten te verkopen om daarna te vertrekken *sonder dat hij d'ongelden tot desen dag toe daer hij u verschuldigt is, wil affdoen*. De tipgever is een mijnheer Groenevelt uit Woerden, die Willem adviseert het vee en de goederen van Benschopper op zijn hofstede te laten vast houden totdat alle ongelden en achterstallige pacht zijn voldaan. Van Benschopper zelf heeft de tipgever gehoord dat hij meent in zijn recht te staan omdat Willem hem 18 jaar lang over 26 morgen pacht heeft berekend, terwijl hij volgens eigen meting slechts 25 morgen in gebruik heeft en dus 450 gld. te veel heeft betaald. Destemee reden, volgens Groenevelt, om beslag op de goederen te laten leggen. Hij heeft er al vast met de schout over gesproken, die gemakshalve op de brief van Groenevelt zijn aanbeveling bijschrijft. De schout Frank van Loenersloot, die zich Willems *dienaer ende vrint* noemt, noteert: *Mijn dunckt geraeden beste dat ghij procureur Gerrit van Goreloon procuracie over sent om 't goet te areesteren ende op u lant te houden met all dat daer is en sall ter eerste provicie toegewesen worden . . . donckt cooipie vande huyrcedull well bij te voechen. Sal U.E. antwoord verwachten 177).*

Zonder dit soort tipgevers, die ongetwijfeld op een vergoeding voor hun informatie zullen rekenen, is het ook uiterst moeilijk bij het zeer verspreid gelegen bezit op andere wijze op de hoogte te blijven.

Uit de bewaard gebleven fragmenten van zijn administratie blijkt dat Willem omstreeks 125 ha bouw- en weiland bezit en een vrijwel even groot stuk pacht en weer doorverhuurt tegen een hogere prijs. Tezamen met de tienden in de Wiers en Langerak en de thinsen van Willescop en Cort-Heeswijk bedragen de inkomsten uit dit onroerend goed ruim 7.000 gld. per jaar en de lasten 3.000 gld. Daarnaast bezitten Willem en Maria nog voor tienduizenden gulden aan obligaties en lijfrenten en aan juwelen, zoals enkele parelcolliers, een gouden heupband bezet met diamanten, gouden ringen met diamanten enzovoort. Het gezamenlijk vermogen moet omstreeks 1665 op minstens

175) RAU, Ploos I, brieven van Van Schoonhoven aan Willem Ploos van Amstel, 13 nov. 1663, 2 dec. 1663, 22 apr. 1664, 9 en 26 juli 1664, 4 sept. 1664, 14 nov. 1664, 16 apr. 1665, 2 en 7 mei 1665, 9 febr. 1666.

176) RAU, Recht. Arch., nr. 203; GAU, Not. Arch., nr. U 022a009 (Houtman), 15 okt. 1636, nr. U 022a011 (Houtman), 8 febr. 1639, nr. U 022a015 (Houtman), 5 febr. 1643, nr. U 022a018 (Houtman), 24 juli 1647.

177) RAU, Ploos II, brief van Groenevelt aan Willem Ploos van Amstel van 23 mrt. 1663.

Afb. 12. Zegel van Willem Ploos van Amstel. Dit zegel hangt aan het charter met huwelijksvoorwaarden van 21 mei 1633 met Maria van Gemert. RAU, Rech. Arch., nr. 196 charters Ploos van Amstel.

125.000 gld. worden geschat. De erfenissen van hun wederzijdse ouders hebben hiervoor de basis gelegd, maar het merendeel heeft Willem door hard werken, zakelijk inzicht en verstandig investeren weten te verwerven 178).

Het beheer van het onroerend goed heeft Willem voor een deel opgedragen aan secretaris-rentmeester Arend van Drakenborch, zijn toegewijde rechterhand sinds de Hagesteinse periode. Belangrijke zaken handelt Willem zelf af. Zijn huisknecht Adriaen van de Horst, die al sinds 1634 bij hem in dienst is,

178) Uit Willems administratie blijkt dat hij uit het bezit van Maria van Gemert het volgende heeft verkocht: $7\frac{1}{2}$ morgen bouwland en $3\frac{1}{2}$ hont boomgaard voor 2.300 gld.; een huis, erf, hof en boomgaard in Wijk bij Duurstede; een huis, berging, hofstede, schuren en 15 morgen grond buiten Wijk bij Duurstede; een kwart van een stuk bouwland van onbekende afmeting. RAU, Ploos I, 13 juli 1643, voorwaarden openbare verkoop van ca. 1634; GAU, Not. Arch., nr. U 022a009 (Houtman), 3 juni 1636, nr. U 022a010 (Houtman), 25 mei 1638, nr. U 022a014 (Houtman), 23 apr. 1642.

Afb. 13. Engelbert Ploos van Amstel. Cornelis Jonson van Ceulen, 1659. Engelbert trouwt in 1659 met Isabella Clara Ploos van Amstel, dochter van Willem en Maria van Gemert. Hij is heer van Gunterstein, Tienhoven, Langesteyn, Willescop en Cort-Heeswijk, rentmeester van de domeinen, geestelijke goederen en het gemene land van het graafschap Buren, ontvanger van de 20e en 40e penning.

speelt ook een bescheiden rol bij het beheer van Willems bezit; regelmatig treedt hij als getuige op bij het afsluiten en tekenen van de vele contracten 179).

Naast het inkomen als raadsheer van omstreeks 1.000 gld. en later 1.500 gld. per jaar zal vooral de 2.500 gld. die hij jaarlijks direct en indirect door zijn kannunikaat heeft genoten, een belangrijke bijdrage aan de groei van zijn vermogen hebben geleverd. Aangezien deze 2.500 gld. ook het resultaat is van zijn beheer over onroerend goed, maar dan van Oudmunster, moet Willem zeker zoveel aandacht hebben geschonken aan de handel in en de exploitatie van landerijen als aan de rechtspraak.

Een ongewenste schoonzoon

Op 11 november 1656 stellen Willem en Maria van Gemert hun testament op. Het begint met de woorden: *Overdenckende datter niet sekerder is als de doot ende niet onsekerder als de uyre van dien*, waarbij ze hun enige dochter Isabella Clara tot universeel erfgenaam benoemen van *onse tijtelijcke goederen, heerlycke, eygen, meubile ende immeubile, actien, credieten, geene uytgesondert, in wat landen ofte provincien ende van wat nature des selve souden mogen wesen ofte bevonden worden*. Er zit echter wel een addertje onder het gras. *Indien onse voorz. dochter (dat God verhoeden wil) haer t'eeniger tijt ten houwelijck quame te begeven met Jor. Engelbert Ploos van Amstel, heere van Gunterstein enz. ofte oock buyten onser beider . . . consent ende bewillinge met iemant anders dan krijgt zij slechts het legitieme deel, terwijl het merendeel van de erfenis in eerste in-*

179) Volgt uit RAU, Ploos I en II. Naar de relevantste stukken is reeds verwezen.

stantie aan haar eventuele kinderen zal toevallen. Zelfs *de lijffrenten t'haren lijffe aengecoft als mede de juwelen ende silverwerck bij haer gebruyckt wordende, mitsgaders den vorderen huysraet ende imboedel* vallen dan onder deze regeling. Het beheer van hun na te laten boedel vertrouwen ze in dat geval toe aan hun secretaris-rentmeester Arend van Drakenborch, die dan jaarlijks verantwoording zal moeten afleggen aan Willems broer Nicolaas, zijn zwager (de latere colonel) Gijsbert Ruysch en aan Willems neef Nicolaes Hamel, raad, schepen en burgemeester van Utrecht 180).

Waarom zetten Willem en Maria van Gemert zich zo af tegen Engelbert, de zoon van mr. Adriaen en Agnes van Bijler, waarover Willem zelfs geruime tijd voogd is geweest?

Engelbert moet begaafd zijn, want reeds op 13-jarige leeftijd gaat hij in Leiden letteren studeren 181). In 1640 volgt zijn benoeming tot rentmeester van Buren, een ambt dat ter vergeving staat aan prins Frederik Hendrik als graaf van Buren. Deze functie werd door Engelberts oudere broer Henric bekleed, maar nadat deze in 1639 in Parijs is overleden, zal zijn moeder er wel voor hebben gezorgd dat het rentmeesterschap op Engelbert overgaat. Zelf is hij te jong om het uit te oefenen en zijn moeder benoemt Julius Saechman als substituut, die deze functie waarneemt tot 1656 182).

Na zijn studie heeft Engelbert even aan het krijgsbedrijf geroken. *Mijn soon van Liefdael heeft al soldaet geweest in zijn jonckheyt onder zijn hoocheyts compagne die opgerecht worden en altoos doe wel bekend geweest bij zijn hoocheyt* 183). Dit verblijf in de speciale compagnie van de prins moet veeleer als een stuk van de opvoeding worden gezien, want Engelbert houdt meer van het reizen door Europa. Als hij, in mei 1649, net terug is van een langdurig verblijf in Frankrijk smeedt hij met een zoon van Huygens al weer nieuwe plannen voor een tocht naar Italië. Agnes vindt het maar niets om *soo schielijck te vertrecken, want in Vranckrijck is zijn E. anderhalff jaer geweest*. Zij ziet hem liever in Utrecht blijven, maar is er zich terdege van bewust dat hij zich niets van haar wensen zal aantrekken. *Ick hadt liever soo 't Godt toe laet dat mijn soon hier int landt bleef* maar ze gelooft er niet in *dan de jonge luyden staet het hoofd al op de loep*. Maar ze ziet een mogelijke oplossing. *Den Godt de heer sal ick bidden dat hem een ander een zal verlieven, ist ons zalich dat ick hem eens vast mocht stellen* 184).

Deze wens komt later uit, tot tevredenheid van Agnes van Bijler, maar zeker tot grote ergernis van de ouders van het meisje: Willem Ploos van Amstel en Maria van Gemert. Zou deze ergernis verklaard kunnen worden door het grote verschil in aard en karakter tussen Willem en zijn jonge achterneef Engelbert? Duidelijk is dat Willem altijd zeer hard werkt, graag geld verdient,

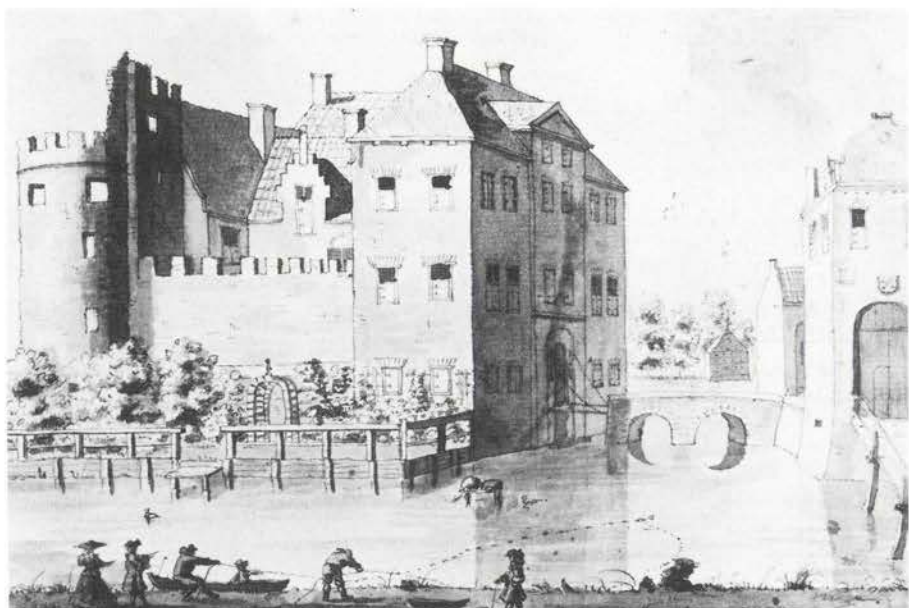
180) GAU, Not. Arch., nr. U 022a028 (Houtman), 17 mrt. 1658. Het testament, op 11 aug. 1656 bij Portengen gepasseerd, is ingebonden bij de protocollen van Houtman.

181) *Album Studiosorum acad. Lugd. Bat.*, 301.

182) ARA, Nassause domeinraad, nr. I-175, 201; RA Gelderland, Rentmeester Nassause domeinen in Gelderland, nr. 80-94; RA Gelderland, Graafschap Buren, nr. 1.

183) UB Leiden, Hug. 37-13, 6 mei 1649, brief van Agnes van Bijler aan Huygens.

184) UB Leiden, Hug. 37-14, 1 juli 1649, brief van Agnes van Bijler aan Huygens; GAU, Not. Arch., nr. U 022a022 (Houtman), 16 apr. 1651.

Afb. 14. De ridderhofstad Schonauwen bij Houten. Berend Willem Ploos van Amstel, burgemeester en hoofdschout van Utrecht, is heer van de ridderhofstad en het gerecht van Schonauwen. RAU, Top. atlas 1824.

secur toezicht houdt op zijn bezit en alle financiën goed vastlegt, geen geld over de balk smijt, zich in het openbare leven niet op de voorgrond dringt en zich met het handelen in en exploiteren van onroerend goed zakelijk en hard heeft opgesteld.

Engelbert heeft tot dan toe alleen van het leven genoten en rondgezworven door Europa. Weliswaar heeft hij enkele maanden voor het bewuste testament zelf het rentmeesterschap van Buren op zich genomen, maar dat zal Willem wel opgevat hebben als een poging een goede beurt bij hem te maken (185). Willem zal hem hebben beschouwd als iemand die alleen van het leven wil genieten en die niet in staat is een arbeidzame bijdrage aan de samenleving te geven. En aan zo iemand wil hij zijn enige dochter en zijn zorgvuldig opgebouwde vermogen niet toevertrouwen.

Duidelijk is dat Isabella Clare wel iets in haar achterneef Engelbert ziet en dat daarover ongetwijfeld reeds menig woord in de huiselijke kring zal zijn gevallen. Met het testament zelf doen Willem en Maria nogal geheimzinnig, want hoewel het in het handschrift van hun secretaris Arend van Drakenborch is geschreven, laten ze het niet passeren bij de familienotariss Gerrit Houtman, maar als verzegeld pakketje bij Cornelis Portengen. In november 1657, een jaar na het passeren van het testament, overlijdt Maria van Gemert. Het kapittel van Oudmunster leeft met Willem mee en heeft de heren Manmaker en Van de Nijpoort verzocht en gecommitteerd om *aende heer Ploos van Amstel haeren medebroeder te gaen beklagen den rouw over de dood van zijn*

185) Zie n. 182.

huysvrouw za. 186). Op 9 november luidt voor Maria's gedachtenis de grote klok van de Domkerk. De begrafenis vindt 's nachts plaats. Ze wordt bijgezet in een graf midden in de Dom, dat Willem al jaren daarvoor had gekocht (187).

Enkele maanden later verzoekt Willem notaris Houtman bij hem thuis te komen om het testament officieel te openen. Nadat *'t selve gans gave ende onge-rafelt bij ons bevonden was is 't selve ten presentie van Jof. Isabella Clara* geopend, waarbij verder nog Willems aanstaande zwager mr Johan Strick aanwezig is. Voor Isabella Clara zal de inhoud natuurlijk niet geheel onverwacht zijn geweest, maar ze wordt nu toch onmiskenbaar met de feiten geconfronteerd. Met vaste hand zet ze echter haar handtekening onder de acte die Houtman van de opening heeft gemaakt (188).

Het testament vormt voor haar geen beletsel toch met Engelbert te trouwen. Het huwelijk vindt kort na haar 25e verjaardag plaats, de leeftijd waarop via het gerecht toestemming van ouders tot een huwelijk kan worden afgedwongen. Willem is realist genoeg op dat moment zijn verzet formeel op te geven. Dat wil niet zeggen dat hij het er mee eens is. Wellicht uit kiesheid vindt de sluiting niet in Utrecht, maar in Cothen plaats. Twee goede bekenden van Willem treden als getuigen op: mr. Johan Strick als getuige van de bruidegom, burgemeester Nicolaes Hamel als die van de bruid (189). Zou dit betekenen dat Willems omgeving zijn bezwaren tegen Engelbert niet deelt?

Vooruitlopend op zijn erfdeel krijgt Engelbert van zijn moeder het kasteel Gunterstein en een jaargeld van 600 gld. als huwelijkscadeau (190). Engelbert laat zich daarop in volle wapenrusting portretteren met het kasteel op de achtergrond (191). Tezelfdertijd zal zeker ook een portret van Isabella Clara zijn gemaakt.

Het jonge paar gaat in Buren wonen en zal evenals de drost een onderkomen hebben gevonden in de voorburch van het kasteel van Buren (192). Engelbert is zowel rentmeester van de domeinen van de graaf als van de geestelijke goederen en het gemene land van Buren. Na de drost is hij de belangrijkste man in het bestuur van het graafschap. Al spoedig raakt Engelbert in een knallende ruzie verwickeld met de rechtbanken van de stad Buren en van enkele dorpen. Het gaat over de rechten van de rentmeester en de bijbehorende inkomsten aangaande het transporteren van landerijen die tiynsplichtig zijn aan de graaf van Buren. Hierbij laat Engelbert zien dat hij toch uit hetzelfde hout

186) RAU, Oudmunster, nr. 21-23, resol. 6 nov. 1657.

187) RAU, Dom, nr. 702-12, 9 nov. 1657; M. J. Reynvaan, 'Het huis 'de Wiers' onder Vreeswijk', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1932, 148; GAU, Bibliotheek 1880xxx, G. G. Calkoen, *Aanteekeningen omtrent de Dom* (1922) 29.

188) GAU, Not. Arch., nr. U 022a028 (Houtman), 17 mrt. 1658.

189) RAU, DTB, collectie copieën, nr. 68, trouwboek Cothen, 10 juli 1659; GAU, DTB, nr. 97, trouwboek 10 juli 1659.

190) RAU, Oudegein, nr. 180, 48; St. Paulusabdij, nr. 505-11, 28 dec. 1659 (leenregister).

191) Het portret van Engelbert Ploos van Amstel is in 1659 geschilderd door Cornelis Jonson van Ceulen (zie afb. 13).

192) RA Gelderland, Fiches Knipscheer, Doop- en trouwboek Ned. Herv. Gem. Buren, 1638-1669, 12 aug. 1666 vermeldt dat Maria Elisabeth in Buren is gedoopt; getuige is Aletta Ploos van Amstel. RAU, Oudegein, nr. 180, 48 geeft aan dat Engelberts moeder Agnes van Bijler gedurende de vele maanden in Buren verbleef.

gesneden lijkt te zijn als zijn schoonvader 193).

Halverwege september 1667 wordt Willem ziek en kan de vergaderingen van het Hof van Utrecht, die Willem in die maand voorziet, en die van Oudmunster niet meer bijwonen 194). *Vermits de dispositie vande heere van Langesteyn* nemen in oktober enkele collega-kanunniken een aantal van Willems commissies over 195). In december is Willem nog steeds ziek en staat het kapittel omstandig stil bij een aantal zaken die Willem niet heeft kunnen afhandelen. Aanleiding daartoe vormt een klacht van de schout van Achttienhoven, Cornelis van Schayck. Hij vertelt dat hij in september 1667 bij Willem thuis is geweest om over het huren van 40 morgen land van het kapittel in Westbroek te spreken, waarvoor hij 260 gld. per jaar bood. Willem *seyde sijn best te sullen doen om hem aende pacht te helpen, wel verstaende nochtans bij aldien yemand anders hooger pacht quaem te presenteren dat hij Schayck dan daer booven moste comen*. De schout had de zaak in Willems handen gelegd, maar er nooit meer iets van gehoord. De secretaris moet navraag doen bij Willem en dient hem tevens *aen te seggen dat d' heeren versoecken voldoeninge van haere competentie de anno 1665*. Ze hebben van Willem als cameraar nog duizenden guldens te goed uit de pachten, tienden enzovoort. Willem moet ook nog steeds een overzicht inleveren van alle kapitalen die aan de vicarijen van het kapittel behoren. De vorige cameraar van de kleine kamer herinnert zich dat hij in 1662 of 1663 aan Willem een kapitaal van 1.000 gld. heeft afgelost, hetgeen Willem *sal believe te gedenken* snel in zijn boeken te verantwoorden. Arend van Drakenborch krijgt als cameraar van de gezamenlijke vicarissen opdracht aan Willem te vragen een stuk land in Kattenbroek dat hij in augustus 1663 aan de vicarissen heeft verkocht, eindelijk eens over te dragen en te transporteren 196).

Willems ziekte plaatst het kapittel voor nog meer problemen, want een groot deel van de administratie van de kleine, de grote en de preposituurkamer over de laatste periode dat Willem deze kamers beheerde, is in zijn bezit. Alle gegevens over de extra-ordinaris inkomsten van Oudmunster bevinden zich bij hem thuis. Uit de onder Willem berustende manualen blijkt wat later dat hij, mede door zijn langdurige ziekte, een flinke achterstand heeft in het innen van allerlei pachten en tienden. Over 1658 tot en met 1661 gaat het om 2.400 gld. aan restanten en over 1664 en 1665 zelfs om 13.600 gld. Met de jaarrekening over 1666, die in mei 1668 overgelegd moet worden aan het kapittel, is het al niet beter. In totaal gaat het om een bedrag van globaal 56.000 gld. 197).

Zelf zal Willem deze problemen niet meer oplossen. Eind december voelt hij zijn einde naderen en op de 22e ontbiedt hij notaris Gerrit Houtman aan zijn ziekbed. Willem heeft over zijn hart gestreken en laat een nieuw testament passeren dat Isabella Clara de mogelijkheid biedt om weer universeel erfge-

193) RA Gelderland, Civiele processen Buren, nr. 59'.

194) RAU, Rech. Arch., nr. 247-3 en 257-2; Oudmunster, nr. 21-25, presentielijsten 1667.

195) RAU, Oudmunster, nr. 21-25, resol. 14 okt. 1667.

196) Ibidem, resol. 23 dec. 1667.

197) Ibidem, resol. 10 febr. 1668, 4 mrt. 1668, 11 mrt. 1668, 18 en 29 apr. 1668, 7 en 28 sept., 1668, 19 okt. 1668, 15 febr. 1669; nr. 261 bevat stukken betreffende de afhandeling van Willems achterstand door het kapittel. Namens Willems erven treedt Arend van Drakenborch op.

naam te worden. Willem herroept *om goede redenen* zijn oude testament, waardoor Isabella Clara en Engelbert na zijn overlijden over zijn vermogen van 125.000 gld. kunnen beschikken. Maar ook aan dit tweede testament zit een voorwaarde verbonden. Zij moeten Arend van Drakenborch, Willems secretaris-rentmeester, eerst alle schulden die op de boedel mochten drukken laten aflossen. Daartoe moeten ze hem Willems volledige administratie ter hand stellen. Pas nadat de boedel schuldvrij is, mogen Isabella Clara en Engelbert er vrijelijk over beschikken.

Ingevalle mijne dochter ofte haeren man de voornoemde clausule niet willen naecomen, approberen ende voldoen, soo verclare ick den testamente bij mij ende mijn za. huisvrouw gemaect van weerde te houden.

Willem heeft nog een hartewens in dit tweede testament vastgelegd. *Verclare vorders mijne expresse wille ende begeeren te sijn dat de plaetse ofte gront der oude huysinghe Langesteyn ende de ridderhoffstadt Langesteyn met de qualificatie vandien . . . altijd ende ten eeuwigen dagen sullen moeten blijven aen mijns huysinghe hoffstede ende landen staende ende gelegen inde Wiers, sonder daer van immermeer gescheyden ofte separaet vercoft te mogen werden* 198).

Aansluitend aan dit nieuwe testament laat Willem door Houtman vastleggen dat hij mr. Johan Strick aanwijst als zijn opvolger als momber over de onmondige nagelaten kinderen van zijn overleden broer Nicolaes. De volgende dag denkt Willem aan een legaat voor zijn trouwe huishoudster, waarvoor Houtman weer speciaal terug moet komen. *Sieckelijck te bedde leggende sijn verstant, spraecke, sinnen ende memorie wel hebbende* verklaart Willem dat hij aan zijn dienstmaecht Maria van der Beecke vanwege haar lange diensten ende moeyelijckheden in desen sijne sieckte gehadt 400 gld. na wil laten danwel haar leven lang 30 gld. per jaar. Ze krijgt het alleen als ze op zijn overlijden noch bij hem woont ende anders niet. Met bevende hand ondertekent Willem ook deze acte 199).

Op 29 januari 1668 overlijdt Willem. Het kapittel reageert snel op het overlijden van hun actieve kanunnik en op 3 februari worden *versocht ende gecommitteert die heeren Mamuchet van Houdringen ende Junius om int sterffhuys van de heer van Langesteyn te gaen beclaegen den rouw over desselfs doodlijcken afgangh* 200). Willem vindt zijn laatste rustplaats bij Maria van Gemert in hun graf midden in de Domkerk. Evenals voor Maria luidt ook voor hem de grote klok van de Domtoren en in de kerk hangt een memorietafel met zijn wapen. In het register van de momboirkamer staat: *10 februari 1668. Mr. Willem Ploos van Amstel, heer van Langesteyn, Willescop, Cortheeswijck, raedt ordinaris inde Ed. Hove van Utrecht, naerlatende een mundige dochter; geschonken den armen 500 gulden; Dom groot 3 uyr; een wapen* 201).

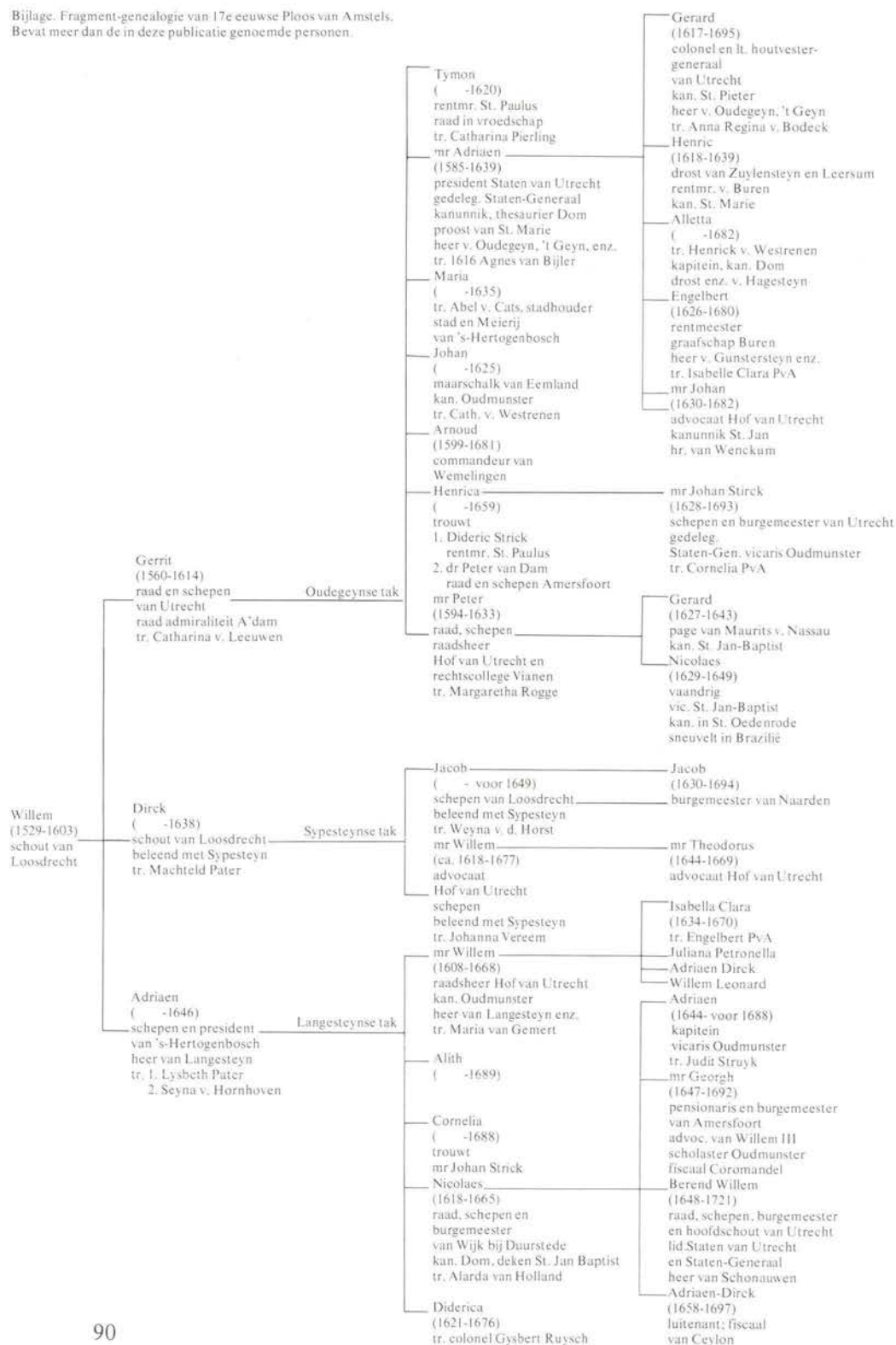
198) GAU, Not. Arch., nr. U 060a016 (Van Doorn), 24 febr. 1679, fol. 24r-26v bevat een copie van het tweede testament. Het wordt voorafgegaan door een copie van het eerste testament van Willem en Maria gezamenlijk uit 1656.

199) GAU, Not. Arch., nr. U 022a036 (Houtman), 22 en 23 dec. 1667.

200) RAU, Oudmunster, nr. 21-25, resol. 3 febr. 1668; nr. 50, lijst van prelaten. Het Hof van Utrecht committeert raadshier Ewijck om Willems nagelaten stukken van het Hof te inventariseren en op te halen. De negen pakken waarin Willems stukken zijn opgeborgen, bevinden zich in RAU, Recht. Arch., nr. 252-t; nr. 247-3, commissie op Ewijck.

201) M. J. Reynvaan, 148; GAU, DTB, nr. 125, 10 febr. 1668.

Bijlage. Fragment-genealogie van 17e eeuwse Ploos van Amstels.
Bevat meer dan de in deze publicatie genoemde personen.

Reinier van Reede van Ginckel en Frederik Willem van Reede van Athlone

Kanttekeningen bij de levenssfeer van een adellijke familie, voornamelijk gedurende de jaren 1722-1742

J. Aalbers

De 2e mei 1742 werd te Voorschoten, als een mooi voorbeeld van de intergewestelijke parentage van de adel in de Republiek der Verenigde Nederlanden, het huwelijk ingezegend van Frederik Willem van Reede en Agrim, vierde graaf van Athlone, vrijheer van Amerongen, Ginckel, Elst en Lieveendaal met Louisa Isabella Hermelina baronesse van Wassenauer van Duyvenvoorde. Een huwelijk in de kringen van families als de Van Reede's van Athlone en de Van Wassenauers van Duyvenvoorde had eerder het karakter van een alliantie tussen twee mogendheden dan van een verbintenis tussen twee particulieren.

Frederik Willem van Reede (1717-1747), geschilderd door J. P. Lambert in 1737, afm. 81,5 x 64,5 cm, zich bevindende in collectie Van Aldenburg Bentinck in kasteel Amerongen.

Foto: Iconografisch Bureau.

De na langdurige en moeizame onderhandelingen tenslotte overeengekomen huwelijkse voorwaarden met tal van minutieuze bepalingen werden dan ook niet alleen door de jonge graaf van Athlone en het baronesje Van Wassenaer van Duyvenvoorde getekend 1). Het document werd van de kant van de bruid medeondertekend door haar moeder Anna Margaretha Bentinck douairière van Wassenaer van Duyvenvoorde, haar neef Frederik Hendrik van Wassenaer van Catwyck, haar zwager Frederik Willem Torck van Heerjansdam en haar ooms Carel Lodewijk van Wassenaer van Doeveren, Willem Bentinck van Rhoon en Charles Bentinck van Nienhuijs. Van de kant van de bruidegom tekenden ook zijn moeder Henriëtte van Nassau douairière van Athlone en zijn zwager Jan Maximiliaan van Tuyll van Serooskerken. Uiteindelijk zou zijn oom Reinier van Reede van Ginckel, gezant van de Staten-Generaal aan het Pruisische hof, na terugkeer in patria eveneens het document ondertekenen. Deze oom had ondanks zijn afwezigheid een belangrijke rol bij de totstandkoming van het huwelijk gespeeld. Men kan zelfs stellen dat zonder zijn medewerking van deze verbintenis geen sprake had kunnen zijn. Tussen oom en neef bestond trouwens een in meer dan één opzicht goede relatie. In dit artikel zullen de positie en achtergronden van Reinier van Reede van Ginckel en van Frederik Willem van Reede van Athlone, en de voorgeschiedenis van het desbetreffende huwelijk worden besproken. Het is de bedoeling op deze wijze een bijdrage te leveren tot de bestudering van de levenssfeer van een belangrijke adellijke familie in de Republiek.

De Van Reede's

In 1557 kocht Goert van Reede, telg van een oorspronkelijk uit de omgeving van Munster afkomstig en in de veertiende eeuw in Overijssel gevestigd geslacht, het slot Amerongen. In hetzelfde jaar werd hij opgenomen in de Utrechtse ridderschap. Sindsdien hebben de Van Reede's in deze provincie een aanzienlijke rol gespeeld. Zij zaten twee eeuwen lang als heren van Amerongen in de Statenvergadering van het gewest en bekleedden meermalen ook ambten in de stad. Behalve de tak der Van Reede's van Amerongen bestonden er nog andere takken waarvan die van de Van Reede's van Renswoude eveneens belangrijk was.

Godard Adriaan van Reede, de bekende Staatse diplomaat, liet samen met zijn vrouw Margaretha Turnor het door de Fransen in 1673 in brand gestoken slot Amerongen in strakke stijl herbouwen. Vanwege zijn bijzondere verdiensten ontving hij de hoge heerlijkheid van Amerongen, die sinds 1629 aan de Staten van Utrecht was verpand, in volle eigendom 2). Zijn zoon Godard van Reede, heer van Ginckel, een verdienstelijk militair, die tot de hoogste rangen van het Staatse leger zou opklimmen, stak in 1688 met Willem III over naar Engeland. In 1692 keerde hij na grote militaire successen in Ierland behaald te hebben naar patria terug. De stadhouder-koning verhef hem toen tot graaf van Athlone en baron van Agrim. Veel inkomsten heeft de heer van

1) Het document met de huwelijkse voorwaarden is te vinden in het Rijksarchief Utrecht te Utrecht (RAU), Archief Huize Amerongen (AHAm), II, nr. 302.

2) A. W. J. Mulder, *Het kasteel Amerongen en zijn bewoners* (Maastricht, 1949) 32-96.

Kasteel Amerongen.

Foto (augustus 1961): Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Ginckel overigens niet uit zijn Ierse goederen getrokken aangezien reeds in 1699 alle uitgegeven landerijen door het Engelse Parlement werden teruggenomen. Zijn nazaten zouden zich ook pas tegen het eind van de achttiende eeuw in Groot-Brittannië vestigen. Wel voerden zij voortaan volgens het Engelse eerstgeboorterecht de titels van graaf en gravin van Athlone.

De eerste graaf van Athlone was gehuwd met Ursula Philipotta van Raesfelt, een beeldschone vrouw met grote, zachte, donkere en toch vurige ogen 3). Zij had van haar vader Reinier van Raesfelt het slot Middachten, de havezathe Herreveld en het huis Roenberg in de omgeving van Gronau en Eepe met bijbehorende goederen geërfd. Gravin Athlone overleefde haar in 1703 aan een beroerte overleden man ruim achttien jaar. Gedurende die tijd had de douairière volgens een door het echtpaar in 1701 opgesteld testament het recht van vruchtgebruik van alle goederen, op voorwaarde dat zij de uit het huwelijk geboren kinderen *nae behooren ende staetsgelegentheyt* onderhield en hen zou doteren zoals tussen man en vrouw was overeengekomen 4). Dit laatste hield dan onder andere in dat na de dood van de langstlevende van het echtpaar de vrije heerlijkheid Amerongen, met alle bijbehorende goederen, rechten, gerechtigheden, hoge en lage jurisdicties, zou overgaan op de oudste zoon Frederik Christiaan. Deze tweede graaf van Athlone overleed echter reeds in

3) G. Brom, ed., *Archivalia in Italië, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*, II, Rijks Geschiedk. Publ., kl. serie IX ('s-Gravenhage, 1911) nr. 168b.

4) Testament 11-4-1701. RAU, AHAm, II, nr. 205.

Kasteel Middachten.

Foto (1949): Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

1719 na een vierjarig huwelijk met Henriëtte gravin van Nassau van Zuylestein. De rechten van Frederik Christiaan gingen toen volgens het testament van zijn ouders over op zijn drie inmiddels geboren wettige kinderen.

In Engeland en een aantal andere landen hield men zich in aristocratische kringen in toenemende mate aan het systeem van 'strict settlement' of 'fides commiss'. Bij dit systeem werd het te erven grondbezit steeds grotendeels of zelfs geheel vastgezet op de oudste zoon teneinde op deze wijze de handhaving van de positie en het prestige van de familie van generatie tot generatie te kunnen waarborgen⁵⁾. De andere zoons en dochters moesten dan genoegen nemen met financiële legaten die bovendien in jaarlijkse rentebetalingen konden worden omgezet. De eerste graaf en gravin van Athlone handelden in hun testament van 1701 echter gedeeltelijk anders. Zij reserveerden de heerlijke goederen van Middachten, met alle rechten en gerechtigheden daaraan verbonden, en andere bezittingen in het ambt van de Veluwezoom onder Rheden en van dat dorp afhankelijke kerspelen en nabuurschappen voor hun tweede zoon Godard Adriaan of diens wettige nakomelingen. De vrije adellijke havezathe Herreveldt, het goed Obeling of Oebeldinck in het

5) A. Goodwin, ed., *European Nobility in the Eighteenth Century* (Londen, 1953) passim. G. E. Mingay, *English Landed Society in the Eighteenth Century*, 2e dr. (Londen, 1964) 32 e.v. G. E. Mingay, *The Gentry* (Londen-New York, 1976) 68, 109-110. R. Forster, *The Nobility of Toulouse in the Eighteenth Century*, 2e dr. (Baltimore, 1971) 120-151. H. Reif, *Westfälischer Adel 1770-1860* (Göttingen, 1979) 80 e.v.

richterambt van Zelhem te Halle en het aan het graafschap Bentheim leenroerig goed Schouwing werden met de bijbehorende erven, rechten en gerechtigheden bestemd voor de derde zoon Reinier of diens nageslacht.

De volgende jongere zoons of hun wettige kinderen kregen ieder tegen afstand van alle verdere rechten op de nalatenschap een legaat van f 40.000 toegekend. Voor de dochters zou dit op dezelfde voorwaarde f 25.000 zijn. In 1721 bij het overlijden van de moeder zou het in dit verband alleen nog maar gaan om de vierde zoon Jacob en de dochters Margaretha, Anna Ursula, Reinira, Agnes, Hester en Dorothea. Dit dan met dien verstande dat Margaretha van Reede douairière van Isendoorn à Blois van de Cannenburgh toen reeds het volledig legaat en Anna Ursula van Reede douairière van Lynden van Hemmen en Blitterswyck f 4.000 van de f 25.000 hadden ontvangen. Het testament van 1701 liet de mogelijkheid van dergelijke eerdere uitbetalingen open. De resterende financiële legaten moesten binnen het jaar na het overlijden van de langstlevende van de ouders worden uitbetaald. Zij waren eventueel met wederzijdse toestemming in jaarlijkse renten om te zetten. De financiële legaten behoorden echter volgens het testament uitsluitend door de erfgenamen van Amerongen en Middachten te worden opgebracht, *sonder dat onsen derden soon wegens de Herveltse goederen ende aenleven van dien yets te laste sal hebben*. Hetzelfde gold voor alle schulden die het echtpaar zou nalaten. De twee oudste zoons zouden daarentegen de drie huizen van de Van Reede's in 's-Gravenhage in gezamenlijk eigendom krijgen. Zij zouden tevens mogen beschikken over al het roerend goed, contante penningen, zilver, goud, juwelen, obligaties, achterstallige renten en pachten en dergelijke, uitgezonderd hetgeen de ouders uit de hand aan de andere kinderen hadden gegeven. Duidelijkheidshalve was vastgesteld dat daar waar werd gesproken van nakomelingen de zonen op de dochters en de oudere op de jongere kinderen voorrang zouden hebben. Het testament bepaalde tevens dat de in het stift Munster gelegen goederen gemeenschappelijk bezit van de erfgenamen zouden zijn 6). Aangezien gravin Athlone echter over de Munsterse goederen vele ingewikkelde processen had te voeren, stond zij deze bezittingen in 1719 af aan haar zoon Reinier, mits hij de te maken onkosten geheel en al voor eigen rekening nam. De andere erfgenamen hebben hier later geen bezwaar tegen gemaakt 7).

Gravin Athlone was waarschijnlijk wel altijd katholiek geweest en liet op de havezathe Herreveldt de katholieke eredienst en zielzorg uitoefenen 8). Zij gaf in haar codicil van 1715 de wens te kennen begraven te worden met het kerkelijk ceremonieel dat verzorgd moest worden door haar katholieke dochters Margaretha, Hester en Dorothea. De douairière liet echter in hetzelfde en een volgend codicil van 1718 tevens een aantal veranderingen opnemen in hetgeen zij in 1701 met haar man was overeengekomen. Hierbij moet men weten dat zij nooit goed met haar schoonmoeder had kunnen opschieten, waarbij het verschil in geloof een niet geringe rol had gespeeld. Margaretha

6) Testament 11-4-1701. RAU, AHAm, II, nr. 205.

7) Acte 15-11-1719. RAU, AHAm, II, nr. 271.

8) Th. A. M. Thielen, *Bijdragen tot de geschiedenis van de katholieke enclave Groenlo-Lichten-voorde* (Zutphen, 1966) 61-62, 168-169.

Turnor had bovendien de drie kleindochters Anna Ursula, Reinira en Agnes, die haar op Amerongen trouw hadden verzorgd, niet alleen met roerende goederen maar ook met legaten van respectievelijk *f* 4.000, *f* 3.000 en *f* 3.800 bedacht. Deze legaten zouden overigens twintig jaren na haar dood nog steeds niet uitbetaald zijn zodat daar aan achterstallige rentebedragen nog bijkwamen respectievelijk *f* 3.200, *f* 2.400 en *f* 3.040. Wijlen de vrouwe van Amerongen had tevens Frederik Christiaan het zilver van Amerongen en Margaretha van Reede douairière van Isendoorn à Blois van de Cannenburgh en Godard Adriaan ringen met een diamant geschonken. Gravin Athlone wenste nu de *egaliteit* tussen de kinderen te herstellen door niet alleen in strijd met het testament van 1701 een verdeling van roerende goederen en zelfs van het vee voor te schrijven, maar door tevens te bepalen dat er extra-legaten zouden moeten worden uitgekeerd boven hetgeen zij en haar man reeds hadden vastgesteld. Deze aanvullende legaten bedroegen voor Reinier *f* 20.000, Jacob *f* 3.000, Reinira *f* 1.000, Agnes *f* 4.000, Hester en Dorothea ieder *f* 10.000. Gravin Athlone schonk thans ook legaten aan een aantal kleinkinderen, voor een gezamenlijke waarde van *f* 12.500. Tenslotte bedacht ze nog met *f* 2.000 de armen, voor wie Margaretha Turnor hetzelfde bedrag had uitgetrokken 9).

De eerste gravin van Athlone overleed 30 september 1721 op 78-jarige leeftijd en werd begraven te Ellecom. De schuldenlast op de goederen van Amerongen, Middachten en Herreveldt was toen inmiddels opgelopen tot ruim *f* 110.000. Dit betekende dat de erfgenamen van respectievelijk Amerongen en Middachten thans tezamen *f* 350.500 aan legaten, schulden en pretenties van dezen en genen voor hun rekening hadden te nemen. Godard Adriaan van Reede weigerde daar echter in te berusten. De door hem op te brengen *f* 175.250 waren ongetwijfeld in jaarlijkse rentebetalingen om te zetten. Hij had dan echter ieder jaar *f* 7.000 uit te keren. Ja, zelfs *f* 10.950 indien men tevens rekening hield met de jaarlijkse bedragen voor de verponding en andere belastingen, het onderhoud van boerenhuizen en kribben, de hovenier, de rentmeester en de aan het huis Middachten te verrichten reparaties. Aangezien de totale inkomsten uit de Middachter goederen ongeveer *f* 8.300 per jaar bedroegen zou Godard Adriaan jaarlijks dus omtrent *f* 2.650 te kort komen 10). Hij was weliswaar als lid van de ridderschap van de Veluwe richter te Arnhem en in de Veluwezoom en luitenantjagermeester, maar de inkomsten uit die functies dienden voor het levensonderhoud en dergelijke van hemzelf, zijn vrouw Maria van Nassau van Zuylestein en zijn vier kinderen. Godard Adriaan maakte onverkwikkelijke scenes met zijn broer Jacob en zijn katholieke zusters mee toen hij verklaarde bij het testament van 1701 te willen blijven en zelfs met gerechtelijke stappen dreigde 11). Vreesde onze baron aan de ene kant de ruïne van zijn gezin wanneer de bepalingen van de codicils van zijn moeder uitgevoerd werden, aan de andere kant was hij echter beducht dat het aanzien van de familie zou lijden indien de onenigheid tussen de

9) Codicils 24-3-1715, 3-11-1718. RAU, AHAm, II, nr. 209.

10) Zie stukken in RAU, AHAm, II, nr. 219.

11) Zie bijvoorbeeld de *insinuaties* van mr. Z. van Arnhem, scholtis van het ambt Rheden. RAU, AHAm, II, nr. 219.

broers en zusters in de openbaarheid kwam. Hij durfde zich zelfs een tijdlang niet te Arnhem te vertonen omdat men hem daar lastige vragen over de ware stand van zaken kon stellen. In alarmerende brieven aan zijn bemiddelende broer Reinier gaf hij te kennen het gevoel te hebben tussen twee kwaden te moeten kiezen 12). Godard Adriaan verzocht deze broer, die als vrijgezel voor lagere persoonlijke uitgaven stond dan hijzelf, de goederen van Middachten en het halve part in de drie huizen te 's-Gravenhage tegen de bezittingen van Herrevelt te ruilen. Reinier wees dit verzoek aanvankelijk van de hand, maar gaf uiteindelijk toch toe 13). Op 8 december 1721 werd tussen de twee broers een overeenkomst van gemelde strekking gesloten, met dien verstande echter dat de hofsteden Schuttenweert en de Cluijs met de bijbehorende houtgewassen, schaapsdriften en velden, die tot dan toe tot de Middachter goederen hadden behoord, eveneens aan de heer van Herrevelt zouden komen 14). De buitenwereld die de inhoud van de codicils niet kende en ook niet precies op de hoogte was van de totale op de erfenis drukkende schuldenlast, oordeelde dat de ruil in het voordeel van Reinier was 15). Deze had nu echter op zijn beurt met het probleem van de legaten en schulden te worstelen.

De nieuwe heer van Middachten wist evenwel na veel moeite voor zichzelf en de erfgenamen van Amerongen een niet geringe slag te slaan door zijn broer Jacob en zijn zusters te bewegen de codicils slechts gedeeltelijk te laten uitvoeren. Bij een *vast, vrintelik en onverbreekelik accoord* werd 18 februari 1722 bepaald dat aan de ene kant de erfgenamen van Amerongen en Middachten afstand zouden doen van hetgeen de overleden gravin van Athlone tijdens haar leven aan sommige van haar kinderen had geschonken en zich ook zouden neerleggen bij de in de codicils verlangde verdeling van het meubilair en dergelijke, en dat aan de andere kant de extra-legaten slechts voor een kwart zouden worden uitgekeerd. De zusters Dorothea en Hester hadden zich evenwel alleen maar bij het accoord willen neerleggen nadat zij de toezegging hadden gekregen ieder niet *f* 2.500 maar *f* 3.500 aan aanvullende legaten te zullen ontvangen 16). De erfgenamen van Amerongen en Middachten hadden zodoende tezamen niet *f* 350.500 maar *f* 317.465 aan legaten, schulden en pretenties van dezen en genen voor hun rekening te nemen, waarvoor al spoedig een *subdivisie* tussen hen werd opgesteld 17).

In 1724 vielen als gevolg van het kinderloos overlijden van Jacob van Reede *f* 40.750 aan legaten weg. Bovendien werd toen diens persoonlijke nalatenschap verdeeld, waarbij Reinier juridisch advies moest inwinnen teneinde zijn broer en zusters erin te doen berusten dat daaruit eerst de *f* 10.000 aan hem

12) G. A. van Reede van Herrevelt aan R. van Reede van Ginckel, 5, 12-11-1721. RAU, AHAm, II, nr. 219, 282.

13) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 9-12-1721. RAU, AHAm, II, nr. 258.

14) Accoord 8-12-1721. RAU, AHAm, II, nr. 220.

15) G. A. van Reede van Herrevelt aan R. van Reede van Ginckel, 10-1-1722. RAU, AHAm, II, nr. 282.

16) Accoord 18-2-1722 (RAU, AHAm, II, nr. 223). Zie tevens het *magescheyt* van 6-2-1722 (RAU, AHAm, II, nr. 222).

17) Subdivisie 18-6-1722. RAU, AHAm, II, nr. 226.

werden terugbetaald die hij een tijd geleden aan de overledene had geleend 18). Inmiddels was Agnes, juffrouw van Elst, met de Overijsselse edelman Johan Philip Christoffel van Keppel, heer van Stoevelaar, gehuwd. Hester, juffrouw van Ginckel, en Dorothea, juffrouw van Middachten, vertrokken naar Westfalen toen de eerstgenoemde freule trouwde met Herman Otto von Asbeck. Zij bestookten van daaruit hun schoonzuster Henriëtte van Nassau douairière van Athlone met klaagbrieven over de onregelmatige betaling van hun in jaarlijkse renten geconverteerde legaten. Reinira, juffrouw van Lievendaal, verbleef het meest bij haar broer en schoonzuster Van Reede van Herrevelt.

Godard Adriaan van Reede van Herrevelt was maar wat blij dat hij zich nog alleen maar indirect met het gekrakeel over de jaarlijkse rentebetalingen vanwege de erfenis van zijn ouders had te bemoeien. Zijn cursus honorum verliep inmiddels naar wens. Na eerst als gedeputeerde ter Generaliteit het blijvend respect van griffier Fagel verworven te hebben 19), vervulde hij thans op verdienstelijke wijze zijn plichten als richter en luitenant-jagermeester en weldra die als landdrost van de Veluwe. Van Reede van Herrevelt had vroeger het kasteel de Doorwerth in huur bewoond, maar vestigde zich in 1722 definitief te Arnhem en op het dicht bij die stad gelegen buiten de Clingelbeek. Hij besprak daar in hetzelfde jaar met zijn broer Reinier de pogingen die er in Gelderland en elders door Johan van Welderen en anderen in samenwerking met het hof te Leeuwarden werden ondernomen om tot herstel van het stadhouderschap te komen 20). Men behoefde in Gelderland niet meer bevreesd te zijn voor de tijdens de Plooiertijd naar voren gekomen burgeronrust 21). De heren waren weer onder elkaar. Het leek echter niet ongewenst een stadhouder te benoemen teneinde voor het bemiddelen tussen de drie kwartieren van het gewest niet langer afhankelijk te zijn van personen van buitenaf. Willem IV werd in het najaar van 1722 inderdaad, op overigens beperkende voorwaarden, tot het stadhouderschap van Gelderland verheven. Van Reede van Herrevelt nodigde hem bij deze gelegenheid voor een feestelijk diner uit 22). De 'prinsgezindheid' van de gebroeders Van Reede was overigens gematigd van aard. Het wilde geïntreger van Van Welderen om mede uit eigenbelang ook in Holland, Zeeland, Utrecht en Overijssel een stadhouderlijke restauratie door te zetten zagen zij hoofdschuddend aan. Hun cousijn Frederik Adriaan van Reede van Renswoude kante zich in Utrecht tegen een dergelijke restauratie 23). Diens aangetrouwde neef Wigbold van der Does van Noortwyck deed in Holland samen met de burgemeesters van Amsterdam

18) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 8-1-1725. RAU, AHAm, II, nr. 258.

19) Zie de brieven van F. Fagel aan R. van Reede van Ginckel in het Rijksarchief Gelderland te Arnhem (RAG), Bentinck-archief (BA), nr. 609.

20) G. A. van Reede van Herrevelt aan R. van Reede van Ginckel, 11-3-1722. RAU, AHAm, II, nr. 382.

21) A. H. Wertheim-Gijse Weenink, 'Gelderland van 1672-1795', in: J. J. Poelhekke e.a., eds., *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*, II (Zutphen, 1975) 278.

22) W. Buys aan burgemeesters van Amsterdam, 24-10-1722. Gemeente Archief Amsterdam (GAAs), Oud Archief van de burgemeesters (OAB), nr. 23.

23) W. Buys aan burgemeesters van Amsterdam, 20-10-1722 (GAAs, OAB, nr. 23). De Fénelon aan Louis XV, 27-4-1725 (Archives des Affaires Étrangères te Parijs (AAE), Cor. de Hol., t. 356).

hetzelfde 24). Het is in dit verband interessant dat Reinier van Reede met medeweten van zijn broer een tijdlang naar de hand van de dochter van Van der Does van Noortwyck heeft gedongen 25). Hun zwager Van Keppel van Stoevelaar sloot zich in Overijssel aan bij de factie van Adolf Hendrik van Rechteren tot Almelo 26), die zich gedurende deze jaren eveneens tegen een herstel van het stadhouderschap keerde en daarbij in contact stond met de Hollandse matadors 27). Van Reede van Herreveld begreep mede op grond van deze relaties dat het alleen maar averrechts zou werken en de desintegratie in de Republiek zou doen toenemen indien men de machthebbers in Holland een stadhouder probeerde op te dringen. Hij noemde Van Welderen al spoedig *une peste dans la Republique par ses interests particuliers* en zal er wel niet rouwig om geweest zijn toen deze overleed 28). De vriendschappelijke verhouding die er inmiddels tussen de gebroeders Van Reede en Lubbert Torck van Rosendael was ontstaan, sloot hier goed bij aan. Het was namelijk het *kabaal* van deze heer van Rosendael dat na enige tijd de aanvankelijk dominerende factie van Adriaan van Lynden, de gewezen gouverneur van Willem IV, in evenwicht zou houden en zich gereserveerder ten aanzien van te ver gaande stadhouderlijke pretenties zou opstellen 29). Van Reede van Herreveld overleed in 1730 op 56-jarige leeftijd. Zijn dood werd door velen betreurd. Reinier was toen de enige nog in leven zijnde zoon van de eerste graaf en gravin van Athlone.

Reinier van Reede, heer van Ginckel, Middachten, Zuylenburg en het Roenberg

Reinier van Reede van Ginckel (1678-1747) had bij het overlijden van zijn broer Godard Adriaan reeds een lange militaire loopbaan achter de rug. Hij had nog samen met zijn vader tegen de Fransen gestreden en daarna evenals zijn oudste broer Frederik Christiaan de glorieuze jaren met Marlborough meegemaakt. Van Reede van Ginckel was geleidelijk aan bij de cavallerie

24) Chambéry aan Dubois, 18-11, 12-12-1721, 28-4, 9-10-1722 (AAE, Cor. de Hol., t. 346, 349, 350). J. Aalbers, 'Factieuze tegenstellingen binnen het college van de ridderschap van Holland na de vrede van Utrecht', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCIII (1978) 443.

25) A. C. van der Duyn aan een dochter van G. A. van Reede van Herreveld, 6-1-1722. G. A. van Reede van Herreveld aan R. van Reede van Ginckel, 25-3-1722. RAU, AHAm, II, nr. 282.

26) J. A. Sloet tot Warmelo aan A. H. van Rechteren tot Almelo, 9-9, 14, 16, 19-12-1718 (Rijksarchief Overijssel te Zwolle (RAO), Van Rechteren tot Almelo-archief (RA1A) nr. 444). A. van Keppel van Stoevelaar geb. van Reede aan R. van Reede van Ginckel, 3-2-1724 (RAU, AHAm, II, nr. 282).

27) Zie bijvoorbeeld de correspondentie van W. Buys en I. van Hoornbeeck met A. H. van Rechteren tot Almelo. RAO, RA1A, nr. 206, 311.

28) G. A. van Reede van Herreveld aan R. van Reede van Ginckel, 26-3-1724. RAU, AHAm, II, nr. 382.

29) De Fénelon aan Morville, 8-11-1725, 26-2-1726 (AAE, Cor. de Hol., t. 359, 360). 'Mémoire instructif pour monsieur De la Baune', 4-4-1728 (AAE, Cor. de Hol., t. 366). De la Baune aan Chauvelin, 25-12-1728 (AAE, Cor. de Hol., t. 375). Van Reede van Herreveld en Torck van Rosendael gaven in het kwartier van de Veluwe leiding aan de *correspondentie* tussen twintig leden van de ridderschap voor de *begeevinge van alle ampten en commissiën*. Het was door toedoen van deze correspondentie dat Van Reede van Herreveld in 1728 het aanzienlijk ambt van landdrost van de Veluwe verwierf. Zie de 'Acte van correspondentie opgerecht tusschen 20 leden van de ridderschap op den 20 october 1727' en de aantekeningen en resoluties van de correspondentie (RAG, Archief Rosendael (ARo), nr. 602, 603).

*Reinier van Reede
van Ginckel
(1678-1747),
geschilderd door
onbekende meester,
afm. 155,5 x 125,5 cm,
zich bevindende in
collectie
Van Aldenburg
Bentinck in
kasteel Middachten.*

opgeklommen tot de rang van majoor-generaal. Hij was daarnaast gouverneur van Venlo en werd juist in 1730 tevens kwartiermeester-generaal 30). Deze militaire functies legden hem geen windeieren. Naast de tractementen waren in dit verband ook de emolumenten van belang. Die van een gouverneur van Venlo alleen al bedroegen gemiddeld f 4.000 per jaar 31). Van Reede van Ginckel onderhield in deze Maasstad goede relaties met de plaatselijke notabelen. Zijn contacten met de bisschop van Roermond waren eveneens op wederzijdse hoffelijkheid gebaseerd. Men kon onder de boeken van de zelf tot de Nederduitsgereformeerde kerk behorende edelman een geschiedenis van het concilie van Trente naast de Institutio van Calvijn aantreffen. In die zin toonde hij respect voor de nagedachtenis van zijn moeder. Zijn belangstelling ging overigens eerder uit naar boeken over historische en militaire onderwerpen 32).

30) Van Reede van Ginckel werd later gouverneur van Bergen op Zoom en tenslotte van 's Hertogenbosch.

31) H. van Nellensteyn aan R. van Reede van Ginckel, 7-7-1733 (RAU, AHAm, I, nr. 459). Memories van J. Klinck, 17-3-1737, 21-3-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 463, 465).

32) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 25-4-1725 (RAU, AHAm, II, nr. 258). Zie de lijst van de door Van Reede van Ginckel nagelaten boeken (RAU, AHAm, II, nr. 320).

De goederen van Middachten vormden afgezien van de daarop rustende lasten voor Van Reede van Ginckel ongetwijfeld een mooi bezit. Daar was allereerst het slot Middachten zelf. De eerste graaf en gravin van Athlone hadden de Amsterdamse architect Steven Vennecool ontwerpen laten maken voor een volledige restauratie van het in 1672 verwoeste slot. Jacob Roman, ontwerper van het Loo, het slot van Zeist en het barokjuweeltje de Voorst bij Eefde, was eveneens aangetrokken. Het nieuwe slot te Middachten was zowel van binnen als van buiten veel weelderiger dan dat te Amerongen. Men trof in de met goudleer, damast en tapijten behangen zalen en kamers vele schilderijen, prachtig meubilair, kasten, spiegels, kandelaars, zilverwerk en dergelijke aan. Dan waren er de grachten, waarover Van Reede van Ginckel een nieuwe toegangsbrug zou laten maken, de tuinen met in Franse stijl geschoorenen heggen, broderieën, vijvers, terrassen, tuinvazen en beelden, de hof, de 3 morgen grote boomgaard, de singels rond de weide- en bouwlanden, de alleëen en de beplante wegen. In die vanaf de Clarenbeek bij Arnhem via Rosendaal, Biljoen en Rhederoord tot het hof te Dieren zich uitstrekkende reeks van fraaie buitenplaatsen was het *magnificq, aengenaem en weergaloos Middachten* zeker niet de minst betekende 33).

Van Reede van Ginckel bezat als heer van Middachten het collatierecht van de kerk te Ellecom. Toen de boeren van Spankeren, die met de gemeente te Ellecom de predikant gemeen hadden, zich niet wilden neerleggen bij de door hem gewenste beroeping van dominee Kesselaer en zelfs bij het Hof van Gelderland hiertegen protest meenden te moeten aantekenen, nam de collator dit hoog op. Hij weigerde resoluut dominee Van Uchelen, de kandidaat van de Spankerse boeren, voor Ellecom te accepteren, *hoe dol de zaaken ook mogten lopen* 34). Het was hem een 'point d' honneur' om eenmaal verworven

33) G. Boudaen aan R. van Reede van Ginckel, 6-9-1732 (RAU, AHAM, I, nr. 458). Zie tevens: Inventarissen van de boedel en goederen van Amerongen en Middachten (RAU, AHAM, II, nr. 221, 230). E. V. de Wilde aan R. van Reede van Ginckel, 2-7-1733 (RAU, AHAM, I, nr. 459).

34) R. van Reede van Ginckel aan L. A. Torck van Rosendaal, 2-9-1732 (RAU, AHAM, I, nr. 426). Van Reede van Ginckel bleef des te meer bij zijn weigering omdat de boeren van Spankeren tot hun houding werden aangezet door de hem vijandiggezinde edelman W. J. van Dedem van den Berg. Hij gaf er tenslotte de voorkeur aan dat de gemeente te Spankeren dan maar van die in Ellecom gescheiden werd. Het Hof van Gelderland besloot daar in 1733 inderdaad toe. Inmiddels had Kesselaer, het wachten moe, elders een beroeping aanvaard. Zo moest Van Reede van Ginckel naar een nieuwe kandidaat uitzien. Zijn keus viel uiteindelijk op de bekwame proponent Van de Vyver, die de gemeente te Ellecom decennialang zou weten te stichten. In Spankeren kon men een predikant slechts een gering tractement toeleggen. De boeren aldaar zagen Van Uchelen dan ook al spoedig vertrekken. Van Reede van Ginckel wilde onder de gegeven omstandigheden niet zelf stappen ondernemen om de scheiding van de gemeenten ongedaan te maken. Hij genoot liever zonder enige *contradictie* van zijn collatierecht. R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 12-1-1729, 26-10-1734, 1-1-1735 (RAU, AHAM, II, nr. 258). R. van Reede van Ginckel aan G. A. van Reede van Herreveldt, 21-1-1730 (RAU, AHAM, I, nr. 568). R. van Reede van Ginckel aan advocaat Lamswerdt, 25-1-1730 (RAU, AHAM, I, nr. 568). R. van Reede van Ginckel aan Z. van Arnhem, 16-11-1737 (RAU, AHAM, I, nr. 428). L. A. Torck van Rosendaal aan R. van Reede van Ginckel, 4-1-1729, 13-2, 12-4-1731, 6, 22-2, 23-4, 8, 22-10, 10, 26-11, 3-12-1733, 15-7-1735, 1, 30-11, 28-12-1737, 12-5-1738, 16-6-1739 (RAU, AHAM, I, nr. 457, 459, 461, 463, 464, 568). G. A. van Reede van Herreveldt aan R. van Reede van Ginckel, 6-5-1729, 12, 17, 24-1-1730 (RAU, AHAM, I, nr. 568). R. van Reede van Lievendael aan R. van Reede van Ginckel, 23-12-1732, 10-4, 4-11-1733, 12-3, 30-12-1734, 1-4-1738 (RAU, AHAM, I, nr. 459, 460, 464). Z. van Arnhem aan R. van Reede van Ginckel, 20-1-1730, 13-4-1731, 4-11-1737, 4-4-1738, 18-1-1740 (RAU, AHAM, I, nr. 457, 463-465, 568). L. van Eck aan R. van Reede van Ginckel, 31-3-1733 (RAU, AHAM, I, nr. 459). G. van de Vyver

rechten met kracht te handhaven. De collator heeft overigens een van zijn huizen dichtbij de kerk te Ellecom voor ongeveer *f* 900 tot een nieuw *predikants huys* laten verbouwen 35).

In zakelijk opzicht waren vooral de bossen, hofsteden, huizen, weide- en bouwlanden, molen en tienden van de heer van Middachten van belang. Van Reede van Ginckel voelde zich ten eerste bij het beheer van zijn landgoederen betrokken. Hij was stellig met een behoorlijke dosis zakelijk inzicht begaafd. Het Middachterbos op de berg, de Tasselt en de Elst waren voor hem dan ook in de eerste plaats exploitatiebossen. Regelmatig verschenen in couranten advertenties waarin Van Reede van Ginckel de verkoop van hakhout liet aankondigen. Het ging hierbij om zowel beuken-, eiken-, elzen- als akkermaalshout. Zo leverde Van Reede van Ginckel in 1726 voor *f* 2.550 beukenhout aan een groep participanten in een *fabriecq* te Amsterdam 36). Het merendeel van het hakhout werd verkocht aan opkopers uit de eigen regio. Dit had het voordeel dat men dan niet voor hoge transportkosten stond 37). Slechts een klein gedeelte van het hakhout werd voor eigen gebruik bestemd. Van Reede van Ginckel liet tevens in zijn bossen gekweekte stekken en heesters op de markt brengen. Hierbij waren onder anderen Van Eck drost van de Doorwerth voor de graaf van Aldenburg, Van Spaen van Biljoen, burgemeester Brantsen uit Arnhem op Rhederoord en Willem IV voor het hof te Dieren en het Loo zijn afnemers. De heesters werden meestal tegen 4 stuivers het stuk verkocht. De eigenaar van de Gelderse Toren bij Dieren en anderen waren echter geduchte concurrenten zodat Van Reede van Ginckel in 1735 met 3½ en in 1736 zelfs met 3 stuivers per heester genoeg moest nemen. Het ging hierbij overigens om vrij grote hoeveelheden 38). Verkoop van stekken en heesters was mede in verband met de noodzakelijke uitdunning van de bossen gewenst. Alleen de beste heesters werden voor de eigen aanplant bestemd 39). Van Reede van Ginckel gaf zinnige aanwijzingen voor de door zijn hovenier en dagloners in de bossen te verrichten werkzaamheden. Gerooid land behoorde eerst wat te blijven liggen voordat men daarin ging poten. Werd het akkermaalshout gekapt dan diende de grond diep te worden omgespit aangezien anders de heide de overhand kreeg en tevens het nieuwe hout niet goed kon groeien. Er moest regelmatig worden aangeplant en ingepoot.

aan R. van Reede van Ginckel, 8-12-1733 (RAU, AHAm, I, nr. 459). J. van der Kiel aan R. van Reede van Ginckel, 20-5-1738 (RAU, AHAm, I, nr. 464).

35) R. van Reede van Lievendaal aan R. van Reede van Ginckel, 12-3, 30-12-1734, 23-9-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 460, 461). L. A. Torck van Rosendaal aan R. van Reede van Ginckel, 15-7, 13-9, 24-10-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 461). J. van der Kiel aan R. van Reede van Ginckel, (?) -9, 14-10, 18-11, 12, 23-12-1735, 6, 27-1, 21-2, 27-3, 24-4, 15-5, 20-7-1736 (RAU, AHAm, I, nr. 461, 462, AHAm, II, nr. 270).

36) A. Lamsel aan R. van Reede van Ginckel, 24-6-1723 (RAU, AHAm, I, nr. 568). J. de Bruyn aan R. van Reede van Ginckel, 21-12-1725, 1-2-1726 (RAG, BA, nr. 608). Zie tevens de brieven van W. R. Schaep en J. van der Kiel, respectievelijk in RAG, BA, en RAU, AHAm, *passim*.

37) W. R. Schaep aan R. van Reede van Ginckel, 18-1-1726. RAG, BA, nr. 608.

38) J. van der Kiel aan R. van Reede van Ginckel, 9, 30-1, 10-3-1733, 10-12-1734, 18-11, 2, 23-12-1735, 27-1, 27-3, 31-10-1736, 3, 29-11-1737, 18-4-1738, 21-7, 1-9-1739, 6-5-1740, 14-11-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 459, 460, 462-466, AHAm, II, nr. 270). R. van Reede van Ginckel aan J. van der Kiel, 22-10, 9, 12-11-1737, 26-9-1739 (RAU, AHAm, I, nr. 428, 429). L. van Eck aan R. van Reede van Ginckel, 13-2-1733, 31-10-1736 (RAU, AHAm, I, nr. 459, 462).

39) R. van Reede van Ginckel aan J. van der Kiel, 9-11-1737. RAU, AHAm, I, nr. 428.

Het jonge hout mocht niet te dicht op elkaar staan. Jonge bomen behoorde men daarentegen niet te veel te snoeien aangezien zij anders in kwaliteit achteruitgingen 40). Het resultaat van dergelijke aanwijzingen waren *de schoone boomen op Middachten* 41). Hierbij mocht men overigens ook wel denken aan de vruchtbomen in de boomgaard die soms van verre en eenmaal zelfs vanuit het Doornikse waren overgeplant 42). Deze bomen werden tijdens de strenge winter van 1739-1740 evenals *de persiken, abricosen en wijnstokken* zwaar beproefd 43). De vruchten uit de boomgaard werden evenals het fruit en de groente uit de hof vaak verkocht, bijvoorbeeld aan de prins van Oranje wanneer die met zijn gevolg te Dieren of op het Loo verbleef.

Enige weide- en bouwlanden waren eveneens in eigen gebruik. Bij het slot Middachten stond een *bouwwhuis*, waar de bouw knecht een wagen, gereedschap en dergelijke had staan. Voor reparaties en andere incidentele werkzaamheden werden huurarbeiders aangetrokken. In het slot zelf trof men een huishoudster en een aantal domestieken aan. Tenslotte waren er een jongen voor de paardenstal, een melkmeid voor de koeien en jagers voor het wild en voor het toezicht in de bossen. Vertoefde Van Reede van Ginckel te Middachten dan was de paardenstal geheel bezet. Engelse paarden genoten zijn voorkeur. Hij was in het bezit van een koets, drie calèches en twee legerwagens. Voor de paarden waren er vele met goud en zilver bewerkte zadels, tuigen, dekken en sjabrakken. Het rundvee werd tegen de winter deels verkocht of geslacht en deels op stal gezet. Dit laatste was afhankelijk van de hoeveelheid voer en hooi waarover men kon beschikken. Het grashooi werd gemaaid in de *rijsweert*. Hoogwater zorgde hierbij echter vaak voor de nodige problemen. Herstelwerkzaamheden aan de dijk werden bij afslag uitbesteed. Vanuit Middachten werd op de IJssel gevist. De rivier was ook een hele uitkomst voor het transporteren van hout en andere zaken 44).

Het overgrote deel van de bij het slot Middachten behorende weide- en bouwlanden werd samen met de hofsteden, huizen en molen verpacht of verhuurd. Van Reede van Ginckel had in 1722 rond Middachten 35 pachtboeren 45). Sommige pachters waren tevens zelf eigenaar van een stuk grond. De verpachting geschiedde publiekelijk bij opbod of uit de hand. Een erva-

40) Zie de brieven van R. van Reede van Ginckel aan J. van der Kiel in RAU, AHAm, I, nr. 428, 429, passim.

41) E. V. de Wilde aan R. van Reede van Ginckel, 14-12-1724. RAG, BA, nr. 608.

42) R. van Reede van Ginckel aan J. van der Kiel, 22-10, 12-11-1737. RAU, AHAm, I, nr. 428.

43) J. van der Kiel aan R. van Reede van Ginckel, 29-3-1740. RAU, AHAm, I, nr. 429.

44) W. R. Schaep aan R. van Reede van Ginckel, 13-11-1725, 4, 18-1, 5-2-1726 (RAG, BA, nr. 608). J. van der Kiel aan R. van Reede van Ginckel, 10-3, 3-4, 17, 29-9, 10-11, 4-12-1733, 8-1, 16-2-1734, 24-5, 1, 26-7, 18-11, 12-12-1735, 29-6, 20-7, 31-10-1736, 13, 27-8, 15-10, 29-11, 24-12-1737, 4-4-1738, (?) 6, 21-7, 14-8, 1-9, 2-10, 20-11, 1-12-1739, 15-1, 4-3, 6-5-1740, 20-1, 14-2, 21-4, 24-11-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 445, 459-466). A. Palmers aan R. van Reede van Ginckel, 10-9-1737, 29-3, 17-5-1740, 31-10-1741, 30-3, 8-6-1742 (RAU, AHAm, I, nr. 429, 463, 465-467). G. Pronk aan R. van Reede van Ginckel, 13-8-1737 (RAU, AHAm, I, nr. 463). A. D. Spaen van Billoen aan R. van Reede van Ginckel, 16-7-1737 (RAU, AHAm, I, nr. 463). R. van Reede van Ginckel aan J. van der Kiel, 30-5, 25-7, 26-9, 10-10-1739, 23-1, 12-3, 14-5-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 429). Inventarissen van de boedel en goederen van Amerongen en Middachten (RAU, AHAm, II, nr. 221, 320).

45) Inventaris van de boedel en goederen van Amerongen en Middachten. RAU, AHAm, II, nr. 221.

ren, vlijtige en trouwe boer genoot hierbij volgens Van Reede van Ginckel de voorkeur 46). De pacht moest in geld worden betaald. Er waren echter tevens aanvullende pachten in natura, bijvoorbeeld boter. De molenaar had boven zijn pachtsom ieder jaar 50 *grote eentvogelen* te geven 47). De heer van Middachten ontving tevens tienden 48).

De Middachter goederen vormden dus ongetwijfeld een mooi bezit. Dit kon echter niet gezegd worden van het bij Gronau en Eepe gelegen goed het Roenberg met zijn zeven pachters. Het oude huis was vervallen. Er waren daar bovendien voortdurend moeilijkheden met de voornaamste pachter Herman Eldering die soms zelfs het hout van zijn meester ten eigen bate verkocht. Had men voor de teelt van heesters bij Middachten een tekort aan eikels dan werden deze van het Roenberg betrokken 49).

Van Reede van Ginckel had reeds vóór het aanvaarden van zijn deel in de ouderlijke erfenis zelf de Utrechtse ridderhofstad Zuylenburg gekocht. Het in Overlangbroek gelegen Zuylenburg met zijn grachten, singels, bouwhuis, daghuurdershuisje en boomgaard was ruim 4 morgen groot. Hierbij kwamen dan nog 9 morgen land vanaf de Langbroeker- tot de Amerongerwetering en ruim 21 morgen grond vanaf de boomgaard van Zuylenburg noordwaarts tot de Goijerwetering. Deze ruim 34 morgen grond bestond aanvankelijk uit een tweede boomgaard en bouwland 50).

Een gedeelte van het bouwland was echter *slegte* grond waarvoor men vrijwel geen pachters kon krijgen. Van Reede van Ginckel besloot dan ook de *slegte* grond met elzen te laten bepoten, in de hoop dat men daardoor op den duur bij Zuylenburg goede bossen zou krijgen. Hij liet toen trouwens eveneens de wegen langs de Goijer- en Amerongerwetering bepoten. De hiervoor benodigde heesters werden vanuit de bossen van Middachten aangevoerd 51). De heer van Zuylenburg had tevens het recht van eigendom op de bij de ridderhofstad gelegen kapel met *plantagie*.

In de stad Utrecht bezat van Reede van Ginckel achter de wal tussen de Wittevrouwenpoort en het Meulensteegje een woning, een koetshuis en een stal voor acht paarden. De stal was in feite een in opdracht van de eerste graaf van

46) Zie bijvoorbeeld R. van Reede van Ginckel aan J. van der Kiel, 7-12-1737. RAU, AHAm, I, nr. 428.

47) J. van der Kiel aan R. van Reede van Ginckel, (?) -9, 23-12-1735, 1-9-1739 (RAU, AHAm, I, nr. 464, AHAm, II, nr. 270). R. van Reede van Ginckel aan J. van der Kiel, 16-11-1737, 19-12-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 428, 429).

48) De Middachter tienden brachten meestal ruim f 400 per jaar op. In 1731 en 1740 deed zich echter een verdubbeling voor. J. van der Kiel aan R. van Reede van Ginckel, 19-6, 24-7-1731, 7, 24-7-1733, 1-7-1735, 29-6, 20-7-1736, 16-7, 13-8-1737, 21-7-1739 (RAU, AHAm, I, nr. 457, 459, 461-464). Z. van Arnhem aan R. van Reede van Ginckel, 1, 8-7-1735, 5-8-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 461, 465, AHAm, II, nr. 270). A. Palmers aan R. van Reede van Ginckel, 16-8-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 465). R. van Reede van Ginckel aan J. van der Kiel, 25-7-1739 (RAU, AHAm, I, nr. 429).

49) Voor de situatie op het Roenberg zie p. 107-108.

50) Inventaris van de boedel en goederen van Amerongen en Middachten. RAU, AHAm, II, nr. 320.

51) R. van Wessel aan R. van Reede van Ginckel, 27-3-1731, 3-6-1735, 24-4-1736, 1-11-1737, (?) -11-1739, 31-1-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 457, 461-464, 466). J. van der Kiel aan R. van Reede van Ginckel, 2-12-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 466). R. van Reede van Ginckel aan R. van Wessel, (?) -11-1737, 24-10-1739 (RAU, AHAm, I, nr. 428, 429).

Athlone verbouwde ruïne van het voormalige Wittevrouwenklooster 52). Van Reede van Ginckel was tenslotte voor de helft en sinds 1738 volledig eigenaar van drie huizen in 's-Gravenhage die oorspronkelijk in het bezit van Margaretha Turnor waren geweest. Het ging hier om een groot en een klein huis aan de Kneuterdijk en een woning in een zijstraatje. Bij het grote huis behoorden tevens een stal en een koetshuis aan het Nagtegaalspad. Deze drie huizen werden niet door de familie van Reede zelf bewoond maar verhuurd. Zij brachten rond 1730 na aftrek van hetgeen jaarlijks aan reparaties en voor de verponding moest worden betaald tezamen ongeveer *f* 1.200 per jaar op. Na een verbouwing in 1738 stegen de huren tot *f* 1.990 53).

Het zal duidelijk zijn dat van de in deze paragraaf vermelde onroerende goederen die van Middachten de belangrijkste waren. Inmiddels drukten op deze goederen minder zware kapitaallasten dan voorheen aangezien Van Reede van Ginckel zijn aandeel in de legaten voor drie van zijn vijf zusters geheel had weten uit te keren. Na 1730 ontvingen alleen nog mevrouw Van Keppel van Stoevelaar en juffrouw van Middachten een jaarlijkse rente van ieder *f* 500 54). Van Reede van Ginckel streefde er tevens naar zijn andere schulden te converteren in leningen tegen lagere rente om ze vervolgens stuk voor stuk af te lossen. De inkomsten uit zijn militaire functies en dergelijke stelden hem daartoe inderdaad in staat. Van Reede van Ginckel was dan ook van mening dat het thans mogelijk moest zijn van de inkomsten uit de Middachter goederen na aftrek van de resterende rentebetalingen, de nodige reparatiekosten, de op te brengen belastingen, lonen en andere noodzakelijke uitgaven nog geld over te houden voor het aankopen van nieuwe landerijen. Hij achtte dit namelijk zeer gewenst omdat dan de inkomsten van het goed zouden kunnen toenemen. Van Reede van Ginckel vervulde gedurende de jaren 1730-1743 op verdienstelijke wijze diplomatieke missies aan het hof van de koning van Pruisen. Hij was tijdens die jaren slechts zo nu en dan zelf te Middachten aanwezig. Aangezien een Staatse gezant in Berlijn vergeleken met de andere diplomaten van Haar Hoog Mogenden redelijk van zijn tractement en bijkomende vergoedingen kon rondkomen, behoefde Van Reede van Ginckel gedurende zijn missies geen beroep te doen op de inkomsten uit de Middachter goederen. Hij was hierdoor des te meer overtuigd van de juistheid van zijn standpunt dat het thans mogelijk moest zijn uit die inkomsten wat over te houden voor het aankopen van landerijen 55).

52) Inventaris van de boedel en goederen van Amerongen en Middachten (RAU, AHAm, II, nr. 320). Richard aan R. van Reede van Ginckel, 21-10-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 461). Memorie en specificatie van Richard (RAU, AHAm, II, nr. 277).

53) Inventarissen van de boedel en goederen van Amerongen en Middachten (RAU, AHAm, II, nr. 221, 320). R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 16-10-1731 (RAU, AHAm, II, nr. 258). R. van Reede van Ginckel aan Th. Hanneman, 15-2-1738 (RAU, AHAm, I, nr. 428).

54) A. U. van Reede douairière van Lynden van Hemmen en Blitterswyck aan R. van Reede van Ginckel, 3-12-1723 (RAU, AHAm, I, nr. 568). R. van Reede van Lievendaal aan R. van Reede van Ginckel, 1-12-1730 (RAU, AHAm, I, nr. 457). W. R. Schaep aan R. van Reede van Ginckel, 11-5-1731 (RAU, AHAm, I, nr. 457). J. van der Kiel aan R. van Reede van Ginckel, (?) -9, 14-10-1735, 7-1, 28-2, 18-4-1738, 13-11-1739, 2-2-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 464, 465, AHAm, II, nr. 270). R. van Reede van Ginckel aan J. van der Kiel, 15-2-1738, 30-5-1739 (RAU, AHAm, I, nr. 428, 429).

55) R. van Reede van Ginckel aan J. van der Kiel, 7-12-1737, 15-2-1738, 12-3-1740. RAU, AHAm, I, nr. 428, 429.

Van Reede van Ginckel heeft inderdaad zijn bezittingen rond Middachten op aanzienlijke wijze weten uit te breiden. Gedurende onze periode liet hij voor f 32.076 aan bouw- en weideland, rijswaarden, bos- en heidegrond en andere onroerende goederen kopen, een bedrag van f 800 voor een bouwland te Halle inbegrepen. Onder normale omstandigheden kon men na aftrek van de vaste lasten rekenen op een profijt van 4% 56). De heer van Middachten was bereid de gebruikelijke prijs volgens de waarde van de grond te betalen, maar ging daar niet gemakkelijk bovenuit. Zijn zakelijk inzicht liet hem ook nu niet in de steek. Hij had *wel lust van meer landereijen bij Middagten te koopen* ten-einde zo de inkomsten van het goed te doen toenemen, doch niet om *exhorbitante preisen* te betalen. Lag het te kopen stuk land echter ten aanzien van zijn andere bezittingen gunstig dan verhoogde hij zijn bod 57). Het gekochte land werd vaak aan de vroegere eigenaar in pacht gelaten. Van Reede van Ginckel liet na de koop soms van bouwland weiland maken aangezien hij in de loop der jaren ondervonden had dat weilanden een hoger rendement opleverden 58).

Jan van der Kiel, de hovenier van Middachten, die na het overlijden van rentmeester W.R. Schaep voor zijn meester tijdens diens afwezigheid de zaken waarnam, kwam door de landaankopen echter toch wel degelijk in financiële moeilijkheden. Voor reparaties en verbouwingen was vaak meer materiaal nodig dan men aanvankelijk had gedacht. Ook de benodigde arbeidstijd kon anders uitvallen dan eerst was begroot 59). Hier kwamen dan naast het geld voor de resterende rentebetalingen, de belastingen en andere vaste en incidentele uitgaven de niet geringe bedragen voor het gekochte land nog bij. De eigenlijke oorzaak van de financiële problemen van Jan van der Kiel was echter dat hij niet in staat was de boeren tot regelmatige betaling van de pacht te bewegen. De boeren raakten zodoende meer en meer met hun pachtbetalingen ten achter. Wanneer meester Jan hen tot betaling aanmaande klaagden en kermden zij over de slechte tijden en lage prijzen van de landbouw- en vee-teeltprodukten 60).

Het klagen en kermen van de pachters maakte op Van Reede van Ginckel weinig indruk. *Dit is haar ordinarisse taal, en heb haar noit niet soo lang ik in de werelt ben anders hooren spreken als van slegte tyt en dat hoog in noot sitten, maar hetselfde meriteert geen reflexie dewijle haar gebruik altoos is van te kermen en sig armelijk te houden om minder pagt te geeven* 61). Dit laatste was volgens hem onaanvaardbaar, *want landgoederen hebben en niet van te trecken soude slegte effecte worden* 62). Hij wilde soms wel geloven dat de boeren een

56) Inventarissen van de boedel en goederen van Amerongen en Middachten (RAU, AHAm, II, nr. 221, 320). Zie tevens de correspondentie van J. van der Kiel met R. van Reede van Ginckel in RAU, AHAm, passim.

57) R. van Reede van Ginckel aan J. van der Kiel, 16-11, 7-12-1737, 30-5, 25-7-1739, 23-1, 15-10, 19-12-1740. RAU, AHAm, I, nr. 428, 429.

58) R. van Reede van Ginckel aan J. van der Kiel, 15-2-1738. RAU, AHAm, I, nr. 428.

59) J. van der Kiel aan R. van Reede van Ginckel, (?) 7-1735, 4-4, 5-5-1738. RAU, AHAm, I, nr. 428, 461, 464.

60) Zie de vele brieven van J. van der Kiel over deze materie in RAU, AHAm, I, nr. 459-465, AHAm, II, nr. 270.

61) R. van Reede van Ginckel aan J. van der Kiel, 8-3-1738. RAU, AHAm, I, nr. 428.

62) R. van Reede van Ginckel aan J. van der Kiel, 23-1-1740. RAU, AHAm, I, nr. 429.

moeilijk jaar hadden meegemaakt, maar was dan al spoedig en niet altijd terecht van mening dat een vruchtbaar jaar voor hen weleens een *dubbelt* jaar zou kunnen zijn, waardoor zij wel degelijk in staat mochten worden geacht wat van hun achterstallige pacht af te lossen. Meester Jan moest de boeren dus maar *vlijtig* blijven aanmanen en hen *soo kort als moogelijk* was tot betaling houden 63). Van Reede van Ginckel had overigens met zijn scepticisme ten aanzien van de klachten van de pachtboeren zeker niet altijd ongelijk. Zijn houding ten aanzien van de mensen rond Middachten was soms hard, maar rekening houdend met de opvattingen en omstandigheden van die tijd niet onrechtvaardig. Van Reede van Ginckel verdedigde mede hun belangen toen hij de rentmeester van Willem IV erop liet wijzen dat die van Dieren niet het recht van plaggen steken en de schaapsdriften van zijn mensen mochten schaden door in de heide graafwerkzaamheden voor het aanleggen van een bos te verrichten 64). Hij liet 's winters *het armlaaken* aan de behoeftigen uitdelen opdat zij zich tegen de koude konden kleden 65). De heer van Middachten was tevens tijdens de strenge en langdurige winter van 1739-1740 uiteindelijk toch wel bereid toe te geven dat de armoede toen zo algemeen was dat hij wat betreft de betaling der pachten *patiëntie* had te betrachten 66). Het kostte Van Reede van Ginckel echter grotere moeite om geduldig te blijven tegenover zijn voornaamste pachter op het Roenberg. Herman Eldering had het daar dan ook wel naar gemaakt. De man dreigde de opzichter van het goed te zullen doodslaan, verkocht clandestien het hout van zijn meester en was op de betaling van zijn jaarlijkse pacht van *f* 450 in 1736 ruim *f* 700 en in 1739 al *f* 900 ten achter 67). Van Reede van Ginckel nam enige keren het besluit Eldering de pacht op te zeggen en beslag op diens vee en andere roerende goederen te laten leggen 68), maar kon dit dan uiteindelijk toch niet metterdaad doorzetten. De reden hiervan was dat de gewelddadige en desperate man vermoedelijk ook nadat hij van het goed zou zijn weggestuurd in de omgeving zou blijven rondhangen, waardoor niemand hem als pachter zou durven opvolgen 69). De andere pachters op het Roenberg waren wel minder

63) R. van Reede van Ginckel aan J. van der Kiel, 9-11, 7-12-1737, 8-3-1738, 30-5-1739, 12, 21-3, 5-4, 19-12-1740. RAU, AHAm, I, nr. 428, 429.

64) R. van Reede van Ginckel aan J. van der Kiel, 15-10-1740. RAU, AHAm, I, nr. 429.

65) Het *armlaaken* werd uit Doesburg aangevoerd. In 1740 ging het om 66 stuks. W. R. Schaepe aan R. van Reede van Ginckel, 18-1, 5-2-1726 (RAG, BA, nr. 608). J. van der Kiel aan R. van Reede van Ginckel, 30-1-1733, 25-1-1735, 9-4-1737 (RAU, AHAm, I, nr. 428, 459, 460). A. Palmers aan R. van Reede van Ginckel, 30-1-1742 (RAU, AHAm, I, nr. 467). R. van Reede van Ginckel aan J. van der Kiel, 12-11-1737, 23-1-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 428, 429).

66) R. van Reede van Ginckel aan J. van der Kiel, 14-5-1740. RAU, AHAm, I, nr. 429.

67) R. van Reede van Ginckel aan H. Volbier, 20-9-1732, 7-1-1735, 8-4-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 428, 429, 458). H. Volbier aan R. van Reede van Ginckel, 2-9-1732, 7-1-1734, 16-7, 23-12-1735, 4-3-1740, 29-3-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 258, 429, 460, 465, AHAm, II, nr. 282). A. Palmers aan R. van Reede van Ginckel, 10-9-1737, 20-11-1739, 31-10, 15-12-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 463, 464, 466). A. van Keppel van Stoevelaar geb. van Reede aan R. van Reede van Ginckel, 9-8-1735, 4-1-1736, 8-8-1737, (?) 4-1738, 17-8-1739 (AHAm, I, nr. 461-464).

68) R. van Reede van Ginckel aan H. Volbier, 20-9-1732, 15-1, 19-3, 23-7, 27-8-1735, 4-12-1739, 19-3, 16-7-1740, 8-4-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 428, 429, 458, AHAm, II, nr. 282). R. van Reede van Ginckel aan Meijnders, 4-12-1739, 19-3-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 429). H. O. von Asbeck aan R. van Reede van Ginckel, 24-11, 24-12-1732 (RAU, AHAm, I, nr. 459). H. Volbier aan R. van Reede van Ginckel, 12-8-1735 (RAU, AHAm, II, nr. 282).

69) H. Volbier aan R. van Reede van Ginckel, 8-3-1735, 13-5, 8-7-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 429, 461, 465). R. van Reede van Ginckel aan H. Volbier, 2-6-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 429).

lastig, maar er eveneens op uit zich aan regelmatige betaling van de pacht te onttrekken. Bovendien waren er enige personen die allerlei pretenties op het goed meenden te hebben. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Van Reede van Ginckel geprobeerd heeft zijn Munsterse bezittingen te verkopen. Dit mislukte echter evenzeer als zijn poging de graaf te Burgsteinfurt te bewegen diens achter het slot Middachten in de Havikerwaard gelegen hofsteden tegen het Roenberg te verruilen 70).

Vergeleken met de situatie op het Munsterse goed waren de moeilijkheden met de pachters rond Middachten van veel minder ernstige aard. De achterstand in pachtbetalingen was echter ook daar wel zo groot dat meester Jan het niet klaar speelde om uit de inkomsten van de Middachter goederen voldoende geld voor de nieuw aangekochte landerijen over te houden. Zo moest Van Reede van Ginckel dan met het inkomen uit zijn militaire functies de tekorten opvangen. Gelukkig verbeterde de pachtbetaling echter na de winter van 1739-1740 enigermate aangezien toen niet alleen het koren maar ook de tabak een behoorlijke prijs maakte 71). Van Reede van Ginckel kreeg bovendien in Arnoldus Palmers een nieuwe en nauwgezette rentmeester. Desalniettemin waren de pachters rond Middachten nog in 1747 tezamen voor ongeveer f 11.700 op hun betaling ten achter 72).

Een prudent heer belegde zijn geld niet alleen in landbezit. Het was zaak het risico wat te spreiden. Van Reede van Ginckel leende dan ook tevens geld tegen rente aan particulieren. Deze particuliere leningen bedroegen bij zijn overlijden f 20.100 73). Tegen diezelfde tijd had hij voor f 7.200 in binnenlandse, voornamelijk Utrechtse en Hollandse overheidsschuld geïnvesteerd. Hij schreef verder regelmatig in op de Utrechtse- en Generaliteitsloterijen 74). Buitenlandse overheidsleningen waren vaak aantrekkelijk van wege hun hoge rentevoet. Zo nam Van Reede van Ginckel deel aan een aantal keizerlijke leningen: in 1733 voor f 15.000 aan 6% losrenten op Silezië, in 1735 voor f 5.000 aan lijfrenten tegen 9% en voor eveneens f 5.000 en later nogmaals f 3.000 aan losrenten tegen 5% op het kwikzilver te Idria en tenslotte voor f 10.000 aan losrenten tegen 8% op Bohemen. Hij bezat een tijdlang ook Britse obligaties, maar die effecten deed hij weer van de hand 75).

70) A. van Keppel van Stoevelaar geb. van Reede aan R. van Reede van Ginckel, 3-2-1724, 19-12-1725, 8-1, 6-2-1726 (RAG, BA, nr. 608, RAU, AHAm, II, nr. 282). H. Beckerinck aan R. van Reede van Ginckel, 29-12-1725 (RAG, BA, nr. 608). H. Volbier aan R. van Reede van Ginckel, 21-12-1734, 23-12-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 460, AHAm, II, nr. 282). R. van Reede van Ginckel aan H. Volbier, 15-1, 23-7-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 428, AHAm, II, nr. 282). R. van Reede van Ginckel aan Hoffmann, (?) 5-1739 (RAU, AHAm, I, nr. 429).

71) A. Palmers aan R. van Reede van Ginckel, 20-9, 4-10, 16-12-1740, 30-6, 31-10-1741, 30-1-1742 (RAU, AHAm, I, nr. 465-467). J. van der Kiel aan R. van Reede van Ginckel, 21-4-1741, 30-1, 20-2-1742 (RAU, AHAm, I, nr. 466, 467). Z. van Arnhem aan R. van Reede van Ginckel, 26-2-1742 (RAU, AHAm, I, nr. 467).

72) Inventaris van de boedel en goederen van Amerongen en Middachten. RAU, AHAm, II, nr. 320.

73) Inventaris van de boedel en goederen van Amerongen en Middachten. RAU, AHAm, II, nr. 320.

74) Het lot was hem hierbij overigens zelden gunstig gezind. Zie bijvoorbeeld Th. Hanneman aan R. van Reede van Ginckel, 28-10-1735, 22-4-1738 (RAU, AHAm, I, nr. 428, AHAm, II, nr. 282). R. van Reede van Ginckel aan Th. Hanneman, 12-4-1738 (RAU, AHAm, I, nr. 428).

75) J. de Bruyn aan R. van Reede van Ginckel, 8-4, 12-7, 25-11, 20-12-1735, 30-10-1736, 11-6, 19-7-1737 (RAU, AHAm, I, nr. 462, 463, AHAm, II, nr. 282). W. G. Deutz aan R. van Reede van

De handelscompagnieën trokken eveneens de belangstelling van onze edelman. Hij was zelfs een der hoofdparticipanten in de *Utrechtse provinciale compagnie*, maar dat stelde financieel niet veel voor 76). Van Reede van Ginckel wist in 1731 twee actiën in de W.I.C. voor f 10.815-15-0 met winst van de hand te doen 77). Een aantal jaren later kocht hij nogmaals twee actiën in dezelfde compagnie. De heer van Middachten investeerde in 1740-1741 voor ruim f 39.000 in drie actiën van de V.O.C. 78). Hij bezat tenslotte nog tien *berbiesjes* (actiën van de compagnie van Berbice) van ieder f 450, die in 1735 tezamen reeds f 5.200 waard waren en als gevolg van het toenemen van het aantal plantages in prijs bleven stijgen 79). Jan van de Bruin was zijn tussenspersoon met de Amsterdamse beurs. Deze en ook een aantal sollicitateurs-militair 80) verrichtten voor hem tevens allerlei betalingsopdrachten. De heer van Middachten zou in 1747 bij Jan van de Bruin en de Amsterdamse Wisselbank een tegoed hebben van f 46.722-11-0 81).

Van Reede van Ginckel was niet alleen een grootgrondbezitter en een rentenier die zelfs op de beurs liet speculeren, maar tevens participant in een aantal schepen. Zo bezat hij gedurende de jaren 1730-1731 eerst een 1/32 en vervolgens een 1/16 part in het te Vlissingen geëquipeerde schip *Middachten* waarmee handel werd gedreven op de Afrikaanse kust. De eerste reis van dit schip duurde weliswaar zeer lang, maar kon uiteindelijk met winst voor de participanten worden afgesloten. Van Reede van Ginckel had daar des te meer profijt van omdat hij zijn 1/32 part niet had laten verzekeren en dus van de winst geen assurantiepenningen behoefde af te trekken. Het was daarentegen maar goed dat hij voor de tweede reis van de *Middachten* zijn 1/16 part wel liet verzekeren want het schip leed 1 januari ter hoogte van Calais schipbreuk. Van Reede van Ginckel had toen inmiddels tevens een 1/32 part van het schip *Andries* voor zijn rekening genomen. De reis van de *Andries* werd evenwel zonder winst afgesloten 82). De in Zeeland een tijdlang levende hoop dat er grote mogelijkheden in de Afrikaanse handel zouden liggen, indien

Ginckel, 11-6-1737 (RAU, AHAm, I, nr. 463). H. Lijnslager aan R. van Reede van Ginckel, 1-11-1737, 1-12-1739 (RAU, AHAm, I, nr. 463, 465). R. van Reede van Ginckel aan J. de Bruyn, 2-7-1735 (RAU, AHAm, II, nr. 282). R. van Reede van Ginckel aan W. G. Deutz, 28, 31-7-1742 (RAU, AHAm, I, nr. 429). Inventaris van de boedel en goederen van Amerongen en Middachten (RAU, AHAm, II, nr. 320).

76) Zie bijvoorbeeld E. V. de Wilde aan R. van Reede van Ginckel, 15-5-1731. RAU, AHAm, II, nr. 282.

77) J. de Bruyn aan R. van Reede van Ginckel, 30-10-1725, 14-4, 27-6-1730, 5, 26-6-1731. RAG, BA, nr. 608. RAU, AHAm, II, nr. 282.

78) R. van Reede van Ginckel aan J. de Bruyn, 17-12-1740, 18-4-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 429). J. de Bruyn aan R. van Reede van Ginckel, 3-1, 10-3, 30-6-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 466). Inventaris van de boedel en goederen van Amerongen en Middachten (RAU, AHAm, II, nr. 320).

79) J. de Bruyn aan R. van Reede van Ginckel, 1-2-1726, 17-9, 17-10-1732, 7-9, 7-10-1735, 16-11-1736, 3-12-1737, 20-9-1740, 15-12-1741 (RAG, BA, nr. 608. RAU, AHAm, I, nr. 361, 462-466, AHAm, II, nr. 282). Inventaris van de boedel en goederen van Amerongen en Middachten (RAU, AHAm, II, nr. 320).

80) Hierbij valt vooral te denken aan de sollicitateur-militair P. Monck te Utrecht.

81) Inventaris van de boedel en goederen van Amerongen en Middachten. RAU, AHAm, II, nr. 320.

82) H. van Hoorn aan R. van Reede van Ginckel, 23-6-1730, 17-8-1731 (RAU, AHAm, I, nr. 456). N. J. van Hoorn aan R. van Reede van Ginckel, 2-3, 10-7, 20, 29-12-1730, 28-3, 29-5, 31-7, 6-8-1731, 9, 24-1, 30-12-1732, 23-6-1733 (RAU, AHAm, I, nr. 456, 457, 459).

men de vaart op die gebieden tegen betaling van een recognitiegeld aan de W.I.C. voor particulieren openstelde 83), was ten aanzien van althans deze equipages wat al te optimistisch gebleken. Deze teleurstelling zou Van Reede van Ginckel er evenwel niet van weerhouden tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog voor respectievelijk een 1/8 (f 1.961-6-12) en een 1/3 (f 7.139-17-10) part deel te nemen in de te Amsterdam voor de in tijd van oorlog lucratieve vaart op Frankrijk en de Straat geëquipeerde schepen *Vrouwe Constantia* en *Middachten*. Twee reizen van de *Vrouwe Constantia* zouden hem toen een winst van respectievelijk f 550 ($\pm 28\%$) en f 300 ($\pm 15\%$) opleveren 84).

De hele handelwijze van Van Reede van Ginckel wijkt duidelijk af van de traditionele, nogal simplistische voorstelling van een economisch ingedutte en verarmde adel in de oostelijke landgewesten van de Republiek 85). Een verstandig edelman zocht naar middelen om zich te verrijken. Dit wil echter geenszins zeggen dat we in Van Reede van Ginckel een soort 'gentilhomme bourgeois' hebben te zien. Hij was zich daarvoor te zeer bewust van zijn adellijke geboorte en afkomst. Het kostte hem geen moeite om in 1731 de vereiste bewijsstukken van minimaal zestien in alle kapittels en stichten erkende adellijke kwartieren onder zijn voorouders, waarvan acht aan vaders- en acht aan moederskant te overhandigen, teneinde door de grootmeester, markgraaf Albrecht Friedrich von Brandenburg, tot de Johanniter-orde te Sonnenburg te worden toegelaten 86). Van Reede van Ginckel was toen reeds Malthezer-ridder en als zodanig commandeur van Werden.

De typering 'gentilhomme bourgeois' paste trouwens ook daarom niet bij hem omdat hij ten eerste overtuigd was van het belang van een zwaardadel. De reactie van Van Reede van Ginckel op de uiteindelijke mislukking van zijn pogingen om tot het college van de Utrechtse ridderschap te worden toegelaten zal dit duidelijk maken.

De heer van Middachten heeft er na het overlijden van zijn broer Van Reede van Herreveldt niet naar gestreefd in het college van de ridderschap van de Veluwe te worden opgenomen, hoewel het grootste gedeelte van zijn onroerende goederen in dat kwartier lag en hij ambtsjonker van Rheden was 87). De maatschappelijk-politieke ambities van Van Reede van Ginckel waren veel eerder op Utrecht dan op Gelderland gericht. Hij was in het Sticht kanunnik in het Domkapittel, daarbij tevens proost van Elst en prebendaris van Ter Horst, met alle emolumenten en pachten van dien. De domdeken H. vanNellesteyn was een van zijn vrienden. Zij behoorden beiden tot de zoge-

83) J. de Bruyn aan R. van Reede van Ginckel, 14-4-1730. RAU, AHAm, II, nr. 282.

84) J. Beth aan R. van Reede van Ginckel, 19-8, 19-9-1744, 6-9, 24-11-1745, 27-12-1746, met rekeningen en andere stukken (RAU, AHAm, II, nr. 275). C. Post aan R. van Reede van Ginckel, 21-5-1744 (RAU, AHAm, II, nr. 264). J. Beth aan H. van Nassau douairière van Athlone, 28-1-1748 (RAU, AHAm, II, nr. 264).

85) Zie bijvoorbeeld Wertheim-Gijse Weenink, 'Gelderland van 1672-1795', 233.

86) C. W. H. B. van Pallandt aan R. van Reede van Ginckel, 14-6-1730 (RAU, AHAm, I, nr. 456). R. van Reede van Ginckel aan A. F. von Brandenburg, 17-6-1731 (RAG, BA, nr. 597), met andere stukken. C. von Finckenstein aan R. van Reede van Ginckel, 3-3-1732 (RAG, BA, nr. 597). H. van Hoorn aan R. van Reede van Ginckel, 26-6-1731 (RAU, AHAm, I, nr. 457).

87) Het was niet Van Reede van Ginckel zelf maar de zoon van zijn overleden broer Van Reede van Herreveldt, eveneens Godard Adriaan geheten, die vanaf 1734 de naam van het geslacht Van Reede in het college van de Veluwe ridderschap hooghield.

naamde *correspondentie*, dat wil zeggen tot de meerderheidsfactie onder de heren van het kapittel. Van Reede van Ginckel schoof regelmatig bij het overlijden van een van de vóór hem zittende kanunniken een plaats op de tourbeurt op. In 1733 verwierf hij op deze wijze door het sterven van Jacob van Dam het jus nominandi tot de eerste openvallende prebende van 't kapittel. Vier jaren later zou hij inderdaad een prebende tegen *f* 8.715 kunnen verkopen. Bij het sluiten van de rekeningen ontvingen de heren soms een aardig bedragje 88). Wanneer Van Reede van Ginckel in Utrecht vertoefde woonde hij de talrijke, langdurige en met veel wijn besproeide maaltijden van de kanunniken bij. Dit deed hij dan eveneens ten aanzien van de maaltijden van de regenten van de Leeuwenburghs- en Apostelgasthuizen. Onze edelman was regent van beide gasthuizen en sinds 1733 tevens tweede huismeester van het Leeuwenburgh 89).

Van Reede van Ginckel heeft tijdens het leven van zijn oudste broer Frederik Christiaan, die als heer van Amerongen in het Stichtse ridderschapscollege zat, de wens gehad onder de geëligeerden, het eerste lid van de Statenvergadering, te worden opgenomen. Na het overlijden van deze broer in 1719 streefde hij echter naar toelating tot het college van de ridderschap van Utrecht. Van Reede van Ginckel had met het oog hierop de ridderhofstad Zuylenburg met de bijbehorende grond gekocht. Een kandidaat moest namelijk vijf bewijsstukken kunnen indienen: 1e, dat hij een ridderhofstad bezat; 2e, dat zijn in het gewest zelf gelegen goederen meer dan *f* 25.000 waard waren; 3e, dat deze goederen niet met hypothecken en dergelijke belast en dus zijn volle eigendom waren; 4e, dat hij lid was van de Nederduitsgereformeerde kerk; 5e, dat hij de leeftijd van 25 jaar had bereikt.

Het kostte de nieuwe heer van Zuylenburg geen moeite de vereiste bewijsstukken op tafel te leggen. Het duurde echter tot 1730 alvorens hij een reële kans leek te krijgen om het door hem gestelde doel te bereiken. In dat jaar raakte namelijk zijn 71-jarige cousijn Van Reede van Renswoude in grote moeilijkheden. Frederik Adriaan baron van Reede, vrijheer van Renswoude, heer van Emmickhuysen en Borneval (1659-1738), president van het college van de ridderschap van Utrecht en gedeputeerde ter Generaliteit, was een zeer rijke man van de wereld, welwillend, vrijgevig, integer, begiftigd met een goed oordeel, die door een lange ervaring een grote kennis van zaken had,

88) H. van Nellesteyn aan R. van Reede van Ginckel, 11, 18-5, 12-12-1724, 9-1-1725, 9-1-1733, 14-1-1735, 28-3, 8-5-1736, 13-1-1741 (RAG, BA, nr. 608. RAU, AHAm, I, nr. 459, 460, 462, 466, 568). E. V. de Wilde aan R. van Reede van Ginckel, 9-1-1725, 2-7, 5-11-1726, 4-2, 2-11-1730, 15-5-1731, 16, 30-1, 2-6-1733, 14-1, 8, 15-2, 30-9, 25-10, 18-11-1735 (RAG, BA, nr. 608. RAU, AHAm, I, nr. 456, 459-461, 568, AHAm, II, nr. 282). M. Luls aan R. van Reede van Ginckel, 29-8-1730, 25-12-1733, 15-1-1734, 22-2-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 456, 460, 461). E. van Drakenborch aan R. van Reede van Ginckel, 16-1-1733, 8-2-1735, 17-4-1736 (RAU, AHAm, I, nr. 460, 462, AHAm, II, nr. 282). P. Monck aan R. van Reede van Ginckel, 6-5-1735, 6-7-1736, 19, 26-3-1737 (RAU, AHAm, I, nr. 461-463). Extract resoluties van domdeken en het kapittel ten Dom te Utrecht, 4-6-1725, 7-2-1729 (RAU, AHAm, I, nr. 568. RAG, Archief Huize Middachten (AHM), nr. 411). Rekeningen van goederen behorende aan de prebendarissen van Ter Horst (RAU, AHAm, II, nr. 269).

89) E. V. de Wilde aan R. van Reede van Ginckel, 2-2, (?)3-1725, 4-12-1730, 24-11-1733 (RAG, BA, nr. 608. RAU, AHAm, I, nr. 456, 459). De Ruever aan R. van Reede van Ginckel, 2-10-1739 (RAU, AHAm, I, nr. 464). W. C. van der Muelen aan R. van Reede van Ginckel, 2-11-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 465).

maar zich wat te veel overgaf aan een gemakkelijk en plezierig leven en de kracht miste om zijn standpunt door te zetten. Zijn krediet was jarenlang zeer groot geweest 90), maar geleidelijk aan minder geworden 91). Van Reede van Renswoude dreigde thans in de beruchte sodomitische affaire betrokken te geraken. Met ontzetting had men geconstateerd dat het land besmet was met *die gruwelyke sonde*. Het gewone volk was hierbij al spoedig verontwaardigd dat weliswaar werd overgegaan tot executies, maar dat de geëxecuteerden van eenvoudige afkomst waren en personen van aanzien de kans kregen te ontsnappen. Tal van *lyuden van rang* werden er namelijk van verdacht bij de sodomitische affaire betrokken te zijn. Zo viel het op dat Van Reede van Renswoude zijn stoel ter Generaliteit onbezet liet. De oorzaak hiervan was dat Van Reede van Renswoude dagelijks op zijn heerlijkheid exorbitante berichten uit 's-Gravenhage ontving waarin hij werd gewaarschuwd voor de *swaere bedreygingen van 't grauw* tegen zijn persoon. Hoewel vermoedelijk 'onschuldig' durfde hij toch niet meer naar 's-Gravenhage te gaan. Het duurde niet lang of Van Reede van Renswoude bood zijn ontslag aan als gedeputeerde ter Generaliteit en ging ondanks zijn hoge leeftijd en slechts vergezeld door zijn kamerknecht en een postiljon op reis. Dit deed zijn reputatie geen goed. Tegelijkertijd was een ander lid van de ridderschap van Utrecht, Lodewijk Adriaan van Nassau van Zeist, ernstig ziek en volgens velen zelfs stervende 92).

Van Reede van Ginckel achtte onder deze omstandigheden een uitbreiding van het aantal leden van het college van de ridderschap onvermijdelijk. Hij hoopte daarbij zelf met behoud van zijn militaire functies kandidaat te zullen zijn. Van de vier confraters van Van Reede van Renswoude en van Van Nassau van Zeist lieten Joost Taets van Amerongen van Natewisch, Vincent Maximiliaan van Lockhorst van Ter Meer en Johan Adolph van Renesse van Lockhorst zich inderdaad niet onwelwillend over een eventuele kandidatuur van de heer van Zuylenburg uit, terwijl Pieter Godard van Rossem van Hardenbroek zich aanvankelijk op de vlakte hield 93). Het liep echter toch anders dan Van Reede van Ginckel het zich had voorgesteld. Van Reede van Renswoude keerde een paar maanden later naar zijn heerlijkheid terug en verscheen, hoewel *civiliter mortuus*, op den duur zelfs weer in de vergadering van de ridderschap. Hij was daar voortaan geheel afhankelijk van de matador Taets van Amerongen van Natewisch, met wie de familie Van Reede overi-

90) Van Reede van Renswoude stond nog gedurende de jaren 1719-1722 aan het hoofd van de meerderheidsfactie onder de leden van de Utrechtse ridderschap. Zie de Acten van harmonie van 10-11-1719 en 4-3-1722 in RAU, Archief Slot Zuylen, nr. 908.

91) J. Aalbers, *De Republiek en de vrede van Europa. De buitenlandse politiek van de Republiek der Verenigde Nederlanden na de vrede van Utrecht (1713), voornamelijk gedurende de jaren 1720-1733*, I (Groningen, 1980) 220-222.

92) Zie de brieven van L. Feriet, E. V. de Wilde, M. Luls, J. Taets van Amerongen van Natewisch, H. van Nellesteyn, F. W. Torck en anderen in RAU, AHAm, I, nr. 445, 456, passim.

93) R. van Reede van Ginckel aan J. Taets van Amerongen van Natewisch, 22-7, 13-8-1730 (RAU, AHAm, I, nr. 426). J. Taets van Amerongen van Natewisch aan R. van Reede van Ginckel, 28-7, 4, 24-8-1730 (RAU, AHAm, I, nr. 456). V. M. van Lockhorst van Ter Meer aan R. van Reede van Ginckel, I, 25-8-1730 (RAU, AHAm, I, nr. 456). J. A. van Renesse van Lockhorst aan R. van Reede van Ginckel, 25-8-1730 (RAU, AHAm, I, nr. 456). P. G. van Rossem van Hardenbroek aan R. van Reede van Ginckel, 29-8-1730 (RAU, AHAm, I, nr. 456).

gens altijd vriendschappelijk was omgegaan. Daar kwam nog bij dat tot ieders verbazing Van Nassau van Zeist van zijn ziekte herstelde. Door de terugkeer van Van Reede van Renswoude en het herstel van Van Nassau van Zeist was een uitbreiding van het aantal leden van het college van de ridderschap voorlopig weer van de baan 94).

Het was inmiddels bovendien duidelijk geworden dat Van Rossem van Hardenbroek een resolutie uit 1667, waarbij edelen die militaire functies bekleedden de toegang tot het college werd ontzegd, tegen een eventuele kandidatuur van Van Reede van Ginckel zou uitspelen indien deze zoals bekend van die functies geen afstand wilde doen. Van Reede van Ginckel wist hem niet te overreden van dit voornemen af te zien 95). Van Rossem van Hardenbroek overleed weliswaar in 1732, maar het was nog de vraag of een aantal andere leden van de ridderschap het in hun hart niet met hem op dit punt eens waren geweest 96), ook al lieten de vijf nog in leven zijnde heren zich opnieuw niet onwelwillend over de kandidatuur van Van Reede van Ginckel uit 97). Een uitbreiding van het aantal leden van het college van de ridderschap was door de dood van Van Rossem van Hardenbroek noodzakelijk geworden. Het duurde overigens nog twee jaren alvorens het daar ook inderdaad toe kwam. Tegenstellingen tussen Taets van Amerongen van Natewisch en Van Reede van Renswoude enerzijds en Van Lockhorst van Ter Meer, Van Renesse van Lockhorst en Van Nassau van Zeist anderzijds speelden evenals hun gezamenlijk verlangen om zo lang mogelijk de emolumenten en ambten van de ridderschap niet met anderen te behoeven delen hierbij een grote rol 98). In oktober 1734 werden eindelijk tien nieuwe leden voor het college van de ridderschap genomineerd onder wie drie militairen, namelijk Van Reede van Ginckel, Willem Maurits van Nassau van Ouwerkerk en Hendrik Carel van Nassau van de Leek. Maar onmiddellijk werden onderhandse pogingen bij de geëligeerden en de stad Utrecht gedaan om militairen voor niet gekwalificeerd verklaard te krijgen 99). Van Reede van Ginckel doorzag dit spel. Hij

94) Zie n. 92.

95) J. Taets van Amerongen van Natewisch aan R. van Reede van Ginckel, 4-8-1730 (RAU, AHAm, I, nr. 456). R. van Reede van Ginckel aan J. Taets van Amerongen van Natewisch, 13-8-1730 (RAU, AHAm, I, nr. 426). F. W. Torck aan R. van Reede van Ginckel, 26-9-1730 (RAU, AHAm, I, nr. 445). U. W. van Wassenauer van Twickel aan R. van Reede van Ginckel, 7-11-1732 (RAU, AHAm, I, nr. 458). E. V. de Wilde aan R. van Reede van Ginckel, 11-11-1732, 27-1-1733 (RAU, AHAm, I, nr. 458, 459).

96) Zie bijvoorbeeld: G. A. van Reede van Herreveldt aan R. van Reede van Ginckel, 11-3-1732 (RAU, AHAm, II, nr. 282). U. W. van Wassenauer van Twickel aan R. van Reede van Ginckel, 7-11-1732 (RAU, AHAm, I, nr. 458).

97) J. Taets van Amerongen van Natewisch aan R. van Reede van Ginckel, 4-11-1732, 2-1-1733 (RAU, AHAm, I, nr. 459). V. M. van Lockhorst van Ter Meer aan R. van Reede van Ginckel, 6-11-1732 (RAU, AHAm, I, nr. 459). F. A. van Reede van Renswoude aan R. van Reede van Ginckel, 7-11-1732 (RAU, AHAm, I, nr. 459). J. A. van Renesse van Lockhorst aan R. van Reede van Ginckel, 12-11-1732 (RAU, AHAm, I, nr. 459). L. A. van Nassau van Zeist aan R. van Reede van Ginckel, 28-11-1732 (RAU, AHAm, I, nr. 459).

98) F. A. van Reede van Renswoude aan R. van Reede van Ginckel, 7-11-1732, 6-1, 4-12-1733 (RAU, AHAm, I, nr. 459). F. W. Torck aan R. van Reede van Ginckel, 2-12-1732 (RAU, AHAm, I, nr. 445). H. van Nellesteyn aan R. van Reede van Ginckel, 6-1, 10-3, 7-7, 18-8, 2-10-1733 (RAU, AHAm, I, nr. 459). E. V. de Wilde aan R. van Reede van Ginckel, 27-1-1733, 2-3-1734 (RAU, AHAm, I, nr. 459, 460). M. Luls aan R. van Reede van Ginckel, 10-1, 10, 21-4, 5-6, 4, 25-9, 10-11, 4-12-1733, 12-3-1734 (RAU, AHAm, I, nr. 459, 460).

99) E. V. de Wilde aan R. van Reede van Ginckel, 2-11-1734 (RAU, AHAm, I, nr. 460). M. Luls

handelde ook nu prudent. Terwijl Van Nassau van Ouwerkerk haastig retireerde en Van Nassau van de Leek zich tevergeefs tot de Staten van het gewest wendde, hield Van Reede van Ginckel de eer aan zichzelf door geen bewijsstukken voor zijn kwalificatie op tafel te leggen, zodat geen definitief besluit, noch in positieve noch in negatieve zin, ten aanzien van zijn kandidatuur kon worden genomen 100). Hij was echter wel degelijk verontwaardigd. Carel Lodewijk van Wassenauer van Doeveren, Van Reede van Ginckel's strijdmakker uit de tijd van de Spaanse Successieoorlog, was in 1727 met behoud van zijn functie van brigadier van de cavallerie tot de Hollandse ridderschap toegelaten. In de ridderschapscolleges van Gelderland en Overijssel zaten zelfs verschillende legerofficieren. Het ging Van Reede van Ginckel hierbij niet alleen om het behoud van de lucratieve inkomsten van zijn militaire functies. Hij begreep volstrekt niet hoe lieden die voor edelen wilden doorgaan zich tegen iets keerden dat *le plus illustre fleurons et prerogative de la noblesse* was. Zelfs een in de adelstand verheven *roturier* (!) zou zich volgens hem over een dergelijk gedrag schamen.

Cela fait bien voire que certains gens ne sont nobles que de nom, sans valeur ni principe, et qu'ils n'ont aucune caractere ni sentiment de vertue de l'ancienne noblesse, dont ils se vantent fort souvent mal à propos d'être issue, laquelle soutenait par un suite de valeur et de vertue leurs noblesse acquise par les armes 101).

Dit was duidelijke taal. Voor Van Reede van Ginckel was de ware edelman niet alleen van oude - maar tevens van zwaardadel.

Een oom en zijn neven

Van Reede van Ginckel liet het na 1735 aan zijn neef Athlone over om te zijner tijd in het college van de Utrechtse ridderschap de familienaam hoog te houden. Hij voelde zich ten eerste met de kinderen van zijn overleden oudste broer verbonden en nam zijn taak als medevoogd serieus op: zijn schoonzuster Henriëtte van Nassau douairière van Athlone stond hij met raad en daad bij. Dit was ook wel nodig aangezien de financiële situatie van haar kinderen zeer verward was. De talrijke bij Amerongen, Leersum, Rhenen, Wageningen en in de Betuwe onder Ingen, Maurick en Eck gelegen goederen, die zij geërfd hadden, vormden met het door zijn ingetogen allure mooie slot Amerongen zelf ongetwijfeld een aanzienlijke erfenis. De goederen hadden een geschatte waarde van ruim f 500.000 en brachten jaarlijks gemiddeld f 16 à 18.000 op 102). De erfenis was evenwel niet alleen met de helft van de

aan R. van Reede van Ginckel, 23-11-1734 (RAU, AHAm, I, nr. 460). R. van Reede van Ginckel aan V. M. van Lockhorst van Ter Meer, 23-11-1734 (RAU, AHAm, II, nr. 258).

100) P. Monck aan R. van Reede van Ginckel, 5-11, 17-12-1734, 15-3-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 460, 461). M. Luls aan R. van Reede van Ginckel, 3, 21-12-1734, 22-2, 22-3, 15-4, 20-5, 10-6-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 460, 461). E. V. de Wilde aan R. van Reede van Ginckel, 28-12-1734, 12-4, 3-5-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 460, 461). H. van Nellesteyn aan R. van Reede van Ginckel, 31-12-1734 (RAU, AHAm, I, nr. 460). D. J. van Tuyl van Serooskerken van Zuilen aan R. van Reede van Ginckel, 24-12-1734, 8-4-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 460, 461). V. M. van Lockhorst van Ter Meer aan R. van Reede van Ginckel, 8-4-1735 (RAU, AHAm, II, nr. 282).

101) R. van Reede van Ginckel aan V. M. van Lockhorst van Ter Meer, 23-11-1734. RAU, AHAm, II, nr. 258.

102) R. van Reede van Ginckel aan F. W. Torck, 16-1-1740 (RAU, AHAm, II, nr. 430). R. van

schulden en legaten van de eerste graaf en gravin van Athlone maar tevens met de leningen en lopende rekeningen van hun oudste zoon belast.

De financiële situatie van de erfgenamen van Amerongen verbeterde wat als gevolg van een aantal door Van Reede van Ginckel voorgestelde redresmaatregelen. Door het verkopen van enige landerijen konden de meest urgente rekeningen en schulden worden afgedaan 103). Met het geld van een nieuwe lening van *f* 60.000 tegen 3½% werd een gedeelte van de tegen 4% lopende schulden afgelost 104). Van Reede van Ginckel sloot bovendien in 1734-1735 met toestemming van de Staten van Utrecht voor de erfgenamen van Amerongen op onderpand van zijn commanderie van Werden een lening van *f* 30.000 tegen 3% af teneinde met dit geld één tegen 3½% en twee tegen 4% lopende leningen te liquideren 105). Hij wist toen tevens de heer Van den Ende, die de lening van *f* 60.000 tegen 3½% verstrekt had, te bewegen met een rente van 3% genoeg te nemen 106). Het gevolg was dat op den duur alle grote leningen op de goederen van Amerongen tegen het in die tijd normale rentepercentage van 3% uitstonden. De tantes Reinira, Agnes, Hester en Dorothea bleven echter 4%renten ontvangen. De *f* 12.500 voor tante Anna Ursula waren inmiddels reeds volledig uitgekeerd. Aan aflossing van de 3%-leningen kon voorlopig niet worden gedacht. De jaarlijks op te brengen rentelast was echter door de reductie niet onbelangrijk verminderd.

Het leek in theorie mogelijk om na aftrek van de rentebetalingen en van de vaste onkosten uit de inkomsten van de Amerongense goederen genoeg geld over te houden voor de huishouding en de opvoeding van de kinderen. Men beleefde echter ook te Amerongen na 1730 een aantal slechte jaren met lage prijzen voor de tabak en het koren. De pachters waren mede hierdoor gemiddeld twee jaren met hun betaling ten achter 107). Het had geen zin om te proberen de achterstallige pacht door gedwongen verkoop van de roerende goederen van de boeren in handen te krijgen aangezien men op die wijze Amerongen alleen maar zou ruïneren 108). Zo bleven de jaarlijkse inkomsten vaak

Reede van Ginckel aan U. W. van Wassenaer van Twickel, 2-4-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 430). Inventarissen van de boedel en goederen van Amerongen en Middachten (RAU, AHAm, II, nr. 221, 320).

103) G. A. van Reede van Herrevelt aan H. van Nassau douairière van Athlone, 15-8-1722. RAU, AHAm, II, nr. 257.

104) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 3, 6, 29-4, 4-5, 26-8-1723. RAU, AHAm, II, nr. 258.

105) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 2-5, 20-6, 18-7-1733, 14-9, 26-10, 23-11-1734, 1-1, 24-5-1735 (RAU, AHAm, II, nr. 258). H. van Nassau douairière van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 9, 16-11, 21-12-1734, 3-6-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 460, 461). W. R. van Dedem van den Berg aan H. van Nassau douairière van Athlone, 16-12-1734 (RAU, AHAm, II, nr. 265). P. Monck aan R. van Reede van Ginckel, 3, 17-12-1734, 4-1, 6-5-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 460, 461). M. Luls aan R. van Reede van Ginckel, 22-2-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 461).

106) R. van Wessel aan R. van Reede van Ginckel, 22-3, 3-6-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 461). H. van Nassau douairière van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 3-6, 5-7-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 461). R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 24-5, 11-6-1735 (RAU, AHAm, II, nr. 258).

107) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 10-3-1731, 24-5-1733, 19-12-1736 (RAU, AHAm, II, nr. 258). R. van Wessel aan R. van Reede van Ginckel, 27-3-1731, 24-4-1736 (RAU, AHAm, I, nr. 457, 462).

108) R. van Wessel aan R. van Reede van Ginckel, 27-3-1731. RAU, AHAm, I, nr. 457.

beneden de verwachtingen. De verleiding was dan groot om ook de betaling der renten uit te stellen teneinde zo de uitgaven voor de huishouding en de opvoeding van de kinderen te kunnen bekostigen. Van Reede van Ginckel waarschuwde zijn schoonzuster daar echter steeds met nadruk tegen. Hij drong er voortdurend op aan voor alles de renten prompt te laten uitbetalen. Immers alleen op deze wijze zou een *confusion terrible* voorkomen en het krediet van de erfgenamen van Amerongen in stand gehouden kunnen worden 109).

Men had in de eigen familie in de personen van Margaretha van Reede douairière van Isendoorn à Blois van de Cannenburgh en haar dochter afschrikwekkende voorbeelden hoe het de verkeerde kant op kon gaan. Moeder en dochter hielden van reizen en trekken en gaven daarbij handenvol geld uit. Het gevolg was dat zij niet alleen een extra-schuldenlast van tienduizenden guldens hadden opgelopen, maar zelfs de rente daarvan niet meer konden opbrengen. In 1735 werd de dochter dan ook door een van haar vele schuldeisers met twee dienders in verzekerde bewaring gehouden waaruit zij door haar broer moest worden vrijgekocht. Deze broer, de katholieke edelman Frederik Johan van Isendoorn à Blois van de Cannenburgh, had toen reeds lang aan zijn moeder en zuster alles uitgekeerd waartoe hij rechtens verplicht was. Van Reede van Ginckel had met zijn neef, kolonel-commandant in zijn eigen regiment, te doen. Frederik Johan moest zich volgens hem niet ruïneren door de schulden van de twee dames te betalen, *car chacun doit se regler selon ce qu'on a à dépenser et on se trompe quand on croit, ou qu'on se fie, qu'un autre le tire d'affaire* 110).

Het is tegen deze achtergrond zeker begrijpelijk dat Van Reede van Ginckel lady Athlone regelmatig de noodzaak van *beaucoup de menage et oeconomie* voorhield 111). Zij leefde als douairière echter reeds vrij sober. Mylady was van haar kant ook wel degelijk bereid voor de goede zaak een offer te brengen. Zo schoot zij aanvankelijk de penningen voor de huishouding en de opvoeding van haar kinderen uit haar eigen Zuylensteinse erfenis voor, wanneer de rentmeester van Amerongen bij tegenvallende inkomsten de voorrang moest geven aan de betaling der renten. Die erfenis bestond uit een 70 pond sterling per jaar opbrengende Engelse lijfrente en een gedeelde hypotheek van f 100.000 op bij de Hoge en Lage Zwaluwe gelegen Nassause domeinen. De domeinraad deed lady Athlone echter tot tweemaal toe een proces aan over de hoogte van het rentepercentage en stopte onderwijl met de uitbeta-

109) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 10-3-1731. Verder bijvoorbeeld ook zijn brieven van 5-12-1730 en 24-4-1731. RAU, AHAm, II, nr. 258.

110) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 23-4-1735. Zie tevens zijn brief van 24-5-1735 (RAU, AHAm, II, nr. 258). Verder: Le Gangneur aan R. van Reede van Ginckel, 31-12-1734 (RAU, AHAm, I, nr. 460). Th. Hanneman aan F. J. van Isendoorn à Blois van de Cannenburgh (copie) 29-3-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 461). F. J. van Isendoorn à Blois van de Cannenburgh aan R. van Reede van Ginckel, 3, 22, 27-4, 10-5-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 461). R. van Reede van Lievendaal aan R. van Reede van Ginckel, 19-4, 6-5, 3-6-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 461). H. van Nassau douairière van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 3-6-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 461).

111) Zie bijvoorbeeld R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 5-12-1730. RAU, AHAm, II, nr. 258.

ling 112). Het was volgens Van Reede van Ginckel niet bepaald genereus van prins Willem IV een weduwe met onmondige kinderen zo te laten behandelen, *mais il me semble que l'intérêt predomine sur la générosité chez les grands plus que chez les petits* 113). Dit had evenwel tot gevolg dat zijn schoonzuster de grootste moeite had om de voor de opvoeding van haar kinderen benodigde penningen bij elkaar te krijgen 114).

De twee zoontjes van lady Athlone, Godard Adriaan en Frederik Willem, waren respectievelijk in 1716 en 1717 geboren. Na aanvankelijk in Amerongen en Utrecht te zijn opgevoed, vertrokken zij in 1728 naar het pension van monsieur Miron in 's-Gravenhage. De leerlingen mochten daar geen Hollands spreken, kregen onderricht in het Latijn en het Frans en werden *manieren van beleeftheit* bijgebracht. Zij volgden ook danslessen, speelden toneel en beschilderden waaiers. De twee jongens werden in hun vrije tijd door kennissen van de familie te dineren uitgenodigd. Zo waren zij bijvoorbeeld bij lady Albemarle en mevrouw Van Wassenaer van Duyvenvoorde te gast. Tochtjes naar Delft en Leiden zorgden eveneens voor ontspanning. In de Sleutelstad bezochten de twee broers de academietuin *dewelcke seer fraai was om te sien*. Godard Adriaan kon gemakkelijker leren dan Frederik Willem, maar deze maakte zich volgens Miron door *sa douceur, son affabilité et son bon coeur* bij een ieder geliefd 115).

Het in 1719 geboren dochttertje Ursula Christina Reinira kreeg in 1730 een Franse gouvernante 116). Drie jaren later werd zij voor een korte tijd naar het pension van mademoiselle Le Fevré in 's-Gravenhage gezonden 117). Hier-

112) Huwelijks voorwaarden tussen F. Chr. van Reede van Athlone en H. van Nassau, 2-3-1715 (RAG, AHM, nr. 400). Accoord omtrent de nalatenschappen van E. van Nassau en M. van Nassau (RAG, AHM, nr. 407). H. van Nassau douairière van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 12, 24-11-1729, 21-11-1730, 5-7-1735, 24-4, 18-5, 31-7-1736 (RAU, AHAm, I, nr. 456, 461, 462, 568). R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 12-1-1729, 31-10-1731, 31-10-1732, 12-7, 30-8-1735, 5-5, 7-8-1736 (RAU, AHAm, I, nr. 462, AHAm, II, nr. 258). R. van Reede van Lievendaal aan R. van Reede van Ginckel, 20-3-1731 (RAU, AHAm, II, nr. 282). R. van Wessel aan R. van Reede van Ginckel, 27-3-1731 (RAU, AHAm, I, nr. 457).

113) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 5-5-1736. RAU, AHAm, II, nr. 258.

114) Zie de correspondentie tussen H. van Nassau douairière van Athlone en R. van Reede van Ginckel, *passim*.

115) G. A. van Reede van Athlone en F. W. van Reede aan H. van Nassau douairière van Athlone, 6, 16-8, 25-9-1728, 15-9, 16-11-1730, 21-8-1731 (RAU, AHAm, II, nr. 259). G. A. van Reede van Athlone aan H. van Nassau douairière van Athlone, 21-11-1729, 18-3-1730, 14-9, 22-11, 18-12-1731, 8, 25-1, 21-2, 30-3, 24-8-1732 (RAU, AHAm, II, nr. 259). F. W. van Reede aan H. van Nassau douairière van Athlone, 8-9-1728, 4-3-1732 (RAU, AHAm, II, nr. 259). E. Regnault aan H. van Nassau douairière van Athlone, 17-8-1728 (RAU, AHAm, II, nr. 265). D. Miron aan H. van Nassau douairière van Athlone, 25-9-1728, 20-10-1729, 24-8-1731 (RAU, AHAm, II, nr. 265). H. van Nassau douairière van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 13-5, 9-6-1730 (RAU, AHAm, I, nr. 456). R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 12-1, 13-10-1729 (RAU, AHAm, II, nr. 258).

116) B. Smisaert aan R. van Reede van Ginckel, 12-12-1730 (RAU, AHAm, I, nr. 456). Le Gangneur aan R. van Reede van Ginckel, 19-12-1730 (RAU, AHAm, I, nr. 457).

117) H. van Nassau douairière van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 24-4-1733 (RAU, AHAm, I, nr. 459). R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 2-5-1733 (RAU, AHAm, II, nr. 258). E. V. de Wilde aan R. van Reede van Ginckel, 16-6, 28-7-1733 (RAU, AHAm, I, nr. 459). W. Doorslagh aan R. van Reede van Ginckel, 12-1-1733 (RAU, AHAm, I, nr. 459).

mee werd haar opvoeding voltooid geacht. Zoals toen gebruikelijk was zouden de jongens echter een verdergaande opvoeding krijgen. Zij werden na hun terugkeer te Amerongen in 1732 tegen een tractement van *f* 300 per jaar onder de hoede gesteld van Martin Iber, een jonge, serieuze en intelligente gouverneur 118). Hij had in eerste instantie tot taak de nog gebrekkige kennis van het Latijn van zijn pupillen wat bij te spijkeren zodat zij in staat zouden zijn universitair onderricht te volgen. De jongeheren moesten immers in de bewoordingen van monsieur Gennet (hospes in Utrecht van *luiden van geboorte*) begrijpen, *qu'il ne suffit pas d'être d'une noble famille, mais qu'ils sont d'autant plus obligés à soutenir leur naissance par les qualités de l'esprit et de remplir les charges auxquelles ils peuvent naturellement prétendre* 119). Hun neef, de jonge Godard Adriaan van Reede van Herrevelt, was dan ook op negentienjarige leeftijd van Arnhem naar Utrecht gegaan *om daer wat exercitiën te leeren, wat mathesis, geographie en historie en voor al wat manieren van leeven* 120). Het ging dus niet alleen om onderricht, maar tevens om zich de levensstijl van een ware edelman eigen te maken en de *beau monde* te zien. Een studie aan een buitenlandse universiteit genoot in een tijd van de 'Grand Tour' dan ook de voorkeur. Zo ging lord Turnbridge, een Engelse neef van lady Athlone, naar de universiteit van Lausanne om *those accomplishments that are so necessary in the character of a young nobleman* te verwerven 121). Keerden de jongelieden na een dergelijk verblijf in het buitenland naar patria terug, *dan soude zy soo dikwils in de conversatie met haer eigen persoon niet geambarasseert zyn* 122). Het was met het oog op de penibele financiële situatie van de erfgenamen van Amerongen echter zeer de vraag of de zoons van lady Athlone zich een studie aan een buitenlandse universiteit konden veroorloven. Er hadden zich reeds in 's-Gravenhage met Miron weinig verkwikkelijke tonelen over de achterstallige betaling van het aan hem verschuldigde kostgeld voorgedaan 123). Van Reede van Ginckel was echter zo genereus om *f* 5.000 voor de te maken onkosten voor te schieten. Hij drong er overigens wel op aan dat de rentmeester van Amerongen zou trachten jaarlijks na uitbetaling van de renten een som geld voor de opvoeding van de jonge heren over te houden opdat het voorgeschoten bedrag zo lang mogelijk toereikend zou zijn. Na onderling overleg werd besloten dat zijn neven aan de universiteit van Marburg in Hessen-Kassel zouden gaan studeren. Vergezeld van hun gou-

118) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 16-10-1731, 8-4, 17-6, 5-7-1732 (RAU, AHAm, II, nr. 258). H. van Nassau douairière van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 6-6-1732 (RAU, AHAm, I, nr. 458). W. Doorslagh aan R. van Reede van Ginckel, 12-1-1733 (RAU, AHAm, I, nr. 459).

119) Gennet aan H. van Nassau douairière van Athlone, 3-8-1734. RAU, AHAm, II, nr. 265.

120) L. A. Torck van Rosendaal aan R. van Reede van Ginckel, 14-6-1730. Zie tevens zijn brieven van 9, 19-5-1730 (RAU, AHAm, I, nr. 456). Verder: G. A. van Reede van Herrevelt aan R. van Reede van Ginckel, 16-6-1730, 3-2-1731 (RAU, AHAm, I, nr. 456, 457). R. van Reede van Lievendaal aan R. van Reede van Ginckel, 18-5-1730, 20-3-1731, 2-9, 23-12-1732 (RAU, AHAm, I, nr. 456, 458, 459, AHAm, II, nr. 282).

121) Ph. Carter aan H. van Nassau douairière van Athlone, 18-11-1734. RAU, AHAm, II, nr. 265.

122) M. Luls aan R. van Reede van Ginckel, 4-8-1733. RAU, AHAm, I, nr. 459.

123) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 23-10-1731. RAU, AHAm, II, nr. 258.

verneur kwamen zij daar 24 oktober 1734 aan 124).

Godard Adriaan en Frederik Willem volgden in Marburg ongeveer twee jaar lang in goed achttiende-eeuwse stijl college in fysica, wiskunde, moraal, natuur- en civielrecht, geschiedenis, politica en architectuur. Zij kregen daarnaast rij-, scherm-, dans-, teken- en taallessen. Er werden uitstapjes gemaakt naar het keizerlijk leger aan de Rijn en een aantal plaatsen in de omgeving 125). Van Reede van Ginckel hoopte dat zij zich het voor hun opvoeding uitgetrokken geld waard zouden tonen door het voorbeeld van hun voorouders te volgen, *c'est à dire d'être honnête homme et avoir l'honneur et la probité pour principe* 126). Zijn neven deden aanvankelijk zeker wel hun best. Gouverneur Iber moest echter op den duur constateren dat zijn pupillen niet van nature tot de studie genegen waren en zich veel meer door het militaire métier aangesproken voelden. *Mais Votre Excellence sait aussi*, zo schreef hij aan Van Reede van Ginckel, *que le latin et la savoir ne sont pas assez pour un jeune homme de naissance, il faut outre cela une pratique des gens de qualité pour attraper ces manières qui distinguent si aisément l'homme de naissance du roturier*. Zijn pupillen kwamen wat dit betreft in Marburg niet goed aan hun trekken. Het was volgens Iber dan ook beter dat zij onder zijn leiding een reis door Zuid-Duitsland, Zwitserland en Frankrijk gingen maken. De jongheren zouden daarbij wat langer in Parijs kunnen blijven, *une ville qui passe pour la plus polie du monde* 127). Zo kwam een echte 'Grand Tour' in zicht.

Van Reede van Ginckel achtte het ongetwijfeld zeer gewenst dat zijn neven in contact kwamen met *gens de qualité* en hij verwierp dan ook geenszins de voorgestelde reis. Maar Godard Adriaan en Frederik Willem moesten volgens hem eerst nog een jaar hun studie te Marburg voortzetten aangezien deze anders te kort van duur en daardoor weinig zinvol zou zijn geweest. Toen Iber dit aan zijn pupillen mededeelde onderwierpen zij zich niet zonder tegenspraak. Zij studeerden hierna met weinig animo, gingen zich te buiten aan het biljartspel en andere vermaken en verklaarden dat Marburg hen begon tegen te staan. Iber vond het onder deze omstandigheden zinloos om nog lang in die stad te blijven. Hij stelde daarom als compromis voor dat zijn pupillen naar Straatsburg zouden gaan om daar de winter door te brengen, de colleges van de bekende professor Schöpflin te volgen, hun uitspraak van het Frans te verbeteren en meer van de *beau monde* te zien, waarna zij dan het

124) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 24-5-1735 (RAU, AHAm, II, nr. 258). G. A. van Reede van Athlone aan H. van Nassau douairière van Athlone, 31-10-1734 (RAU, AHAm, II, nr. 259). M. Iber aan H. van Nassau douairière van Athlone, 31-10-1734 (RAU, AHAm, II, nr. 263). M. Iber aan R. van Reede van Ginckel, 10-11-1734 (RAU, AHAm, I, nr. 460).

125) G. A. van Reede van Athlone aan H. van Nassau douairière van Athlone, 31-10, 9-11-1734 (RAU, AHAm, II, nr. 259). F. W. van Reede aan H. van Nassau douairière van Athlone, 11-12-1735, 20-7-1736 (RAU, AHAm, II, nr. 259). M. Iber aan H. van Nassau douairière van Athlone, 31-10, 5-11-1734, 28-3, 3-6-1736 (RAU, AHAm, II, nr. 263). M. Iber aan R. van Reede van Ginckel, 10-11, 28-12-1734, 11-2, 22-5, 17-8, 2-12-1735 (RAU, AHAm, I, nr. 460, 461, AHAm, II, nr. 282). R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 11-6, 30-8-1735 (RAU, AHAm, II, nr. 258).

126) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 23-4-1735. RAU, AHAm, II, nr. 258.

127) M. Iber aan R. van Reede van Ginckel, 2-3-1736 (RAU, AHAm, II, nr. 282). M. Iber aan H. van Nassau douairière van Athlone, 28-3-1736 (RAU, AHAm, II, nr. 263).

volgend jaar via Parijs naar de Republiek zouden kunnen terugkeren. Van Reede van Ginckel kon zich in dit compromis wel vinden. Aan de ene kant was het inderdaad van belang dat de jongelieden meer van de *beau monde* zagen, maar aan de andere kant moest hun studie niet te vroeg worden beëindigd. Van Reede van Ginckel tilde daar terecht zwaar aan. Zijn neven toonden volgens hem te weinig ambitie. Zij moesten maar eens goed leren inzien dat titels van milords en graven geen betekenis hadden wanneer deze niet door kennis en persoonlijke verdienste werden ondersteund, hetgeen men slechts door grote toewijding kon verwerven. Juist de erfgenamen van Amerongen dienden zich met het oog op de problematische financiële situatie van hun huis goed op een latere politieke of militaire loopbaan voor te bereiden en zich voor alles als *honnête homme* te gedragen. Het was volgens Van Reede van Ginckel betreurenswaardig dat vele edelen het beneden hun waardigheid achtten met een zelfde inzet te studeren als de *bourgeoisie* waardoor deze hen op het stuk van competentie kon voorbijstreven. *Je suis de sentiment que plus un homme est d'une naissance distingué plus il a besoin d'étude et de savoir, non seulement pour les charges politiques mes mêmes pour la guerre.* Van Reede van Ginckel waarschuwde Godard Adriaan en Frederik Willem met klem voor eigendunk. Indien zij niet meer voordeel trokken uit de door hen in het buitenland doorgebrachte tijd, dan zou hij hen verder aan hun lot overlaten. Dergelijke taal bracht de twee broers inderdaad weer in het gareel (128).

Het was echter de vraag hoe de reis naar Straatsburg en Parijs moest worden gefinancierd. De rentmeester van Amerongen had slechts f 500 naar Marburg kunnen overmaken. De voorgeschoten f 5.000 waren zodoende als sneeuw voor de zon verdwenen. Van Reede van Ginckel had gehoopt dat door de reductie van de rente op de grote leningen tot 3% jaarlijks een aanzienlijk bedrag voor de opvoeding van zijn neven uit de inkomsten van Amerongen zou overblijven. Dit was evenwel onmogelijk omdat de pachtsommen als gevolg van de lage prijzen van de tabak en het koren slechts traag binnenvielen en de rentmeester ook onder deze omstandigheden aan de betaling van de renten terecht de voorkeur bleef geven. Van Reede van Ginckel had echter niet gewild dat dit ten koste van de opvoeding van zijn neven zou gaan. Daarom had hij in mei 1736 een aanvullend bedrag van f 1.000 voorgeschooten. Om dezelfde reden gaf onze edelman thans voor verdere reis- en verblijfkosten nogmaals een voorschot van f 1.000 (129).

De reis naar Straatsburg en Parijs ging echter niet door. Godard Adriaan overleed 19 oktober 1736 aan de pokken. Van Reede van Ginckel liet het lijk van de overledene naar Amerongen transporteren. Frederik Willem, thans vierde graaf van Athlone, vertrok met Iber uit het voor hem triest geworden

128) M. Iber aan R. van Reede van Ginckel, 24-7-1736 (RAU, AHAm, II, nr. 462). M. Iber aan H. van Nassau douairière van Athlone, 22-7-1736 (RAU, AHAm, II, nr. 263). R. van Reede van Ginckel aan M. Iber, 20-3, 31-7-1736 (RAU, AHAm, I, nr. 428, 462). R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 31-7-1736 (RAU, AHAm, II, nr. 258).

129) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 11-6, 30-8, 31-12-1735, 10-4, 5-5, 1-9-1736 (RAU, AHAm, II, nr. 258). H. van Nassau douairière van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 14-2, 24-4, 18-5-1736 (RAU, AHAm, I, nr. 462). R. van Wessel aan R. van Reede van Ginckel, 24-4-1736 (RAU, AHAm, I, nr. 462). P. Monck aan R. van Reede van Ginckel, 18-5, 8-6-1736 (RAU, AHAm, I, nr. 462).

Marburg naar Kassel. Hij werd door zijn oom ervan weerhouden naar patria terug te keren. Een onvoltooide opvoeding zou geld weggooien zijn geweest. Prins Willem van Hessen, regent voor zijn broer de koning van Zweden, was tevens een hoge officier in Staatse dienst en een goede kennis van de Van Reede's. Hij zou de jonge graaf ongetwijfeld gastvrij ontvangen. Van Reede van Ginckel had bovendien vele vrienden onder de adel in Kassel aan wie hij aanbevelingsbrieven voor zijn neef kon schrijven. *Ainsi il aura la tout l'occasion imaginable à apprendre et à connoître le beau monde, et à se faire ce qui luy manque* 130). Zo geschiedde het inderdaad. Frederik Willem werd regelmatig ten hove en bij tal van adellijke families voor diners, soupers, bals en *assemblées* uitgenodigd. Zijn uitgaven namen dan ook toe. Tijdens de *assemblées* had ook Athlone deel te nemen aan de vele kansspelen waarbij hij meestal verloor. *On est ici regardé de mauvais oeil si on ne joue pas* 131). Frederik Willem droeg na zijn periode van rouw bij het afleggen van zijn visites een nieuw wit lakens kostuum met *galon d'or*. Hij liet zich daarbij verplaatsen in een gehuurde *chaise* aangezien de plaatselijke etiquette dit voorschreef en men dus anders *la risée des dames et des cavaliers* werd. De dagen van de jonge graaf waren druk bezet. Hij moest namelijk ook muziek-, teken- en wapenlessen volgen en onder leiding van zijn gouverneur studeren. Van dit laatste kwam echter niet veel terecht. Zeker niet toen Willem van Hessen de jongeman tenslotte tevens nog uitnodigde zijn jachtpartijen bij te wonen 132). Athlone ging in mei 1737 naar Berlijn, waar zijn oom hem aan het hof en in vele adellijke kringen presenteerde. Van Reede van Ginckel had als vrijgezel langzamerhand al zijn genegenheid op zijn neef gericht. Hij besloot Frederik Willem dan ook voorlopig bij zich in Berlijn te houden. Dit was met het oog op de voltooiing van de opvoeding van de jonge graaf zeker geen onjuiste beslissing. Hij kreeg nu immers de gelegenheid kennis te maken met de diplomatieke bezigheden van zijn oom. De revues en manoeuvres van de Pruisische troepen waren voor iemand met belangstelling voor het militaire métier ongetwijfeld eveneens interessant. De residentie van de sergeant-koning was weliswaar niet bepaald een omgeving waar de *beau monde* tot zijn recht kwam, maar men kon dit door uitstapjes naar het naburige Saksen compenseren.

Dergelijke uitstapjes brachten evenwel hun eigen problemen met zich mee. Frederik Willem bewonderde in augustus 1737 de vele bezienswaardigheden in het mooie Dresden. Men ging daar echter met zo'n *richesse* gekleed dat hij zich gelukkig mocht prijzen het hof van de prachtlievende Augustus III van Saksen-Polen op dat moment niet in de Zwingerstad aan te treffen 133). De jonge graaf was namelijk geenszins gekleed zoals men dat in Dresden van een edelman van zijn stand verwachtte. Van Reede van Ginckel wenste evenwel dat zijn neef toch met het Saksische hof kennis maakte. Frederik Willem zou

130) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 21-12-1736. RAU, AHAm, II, nr. 258.

131) M. Iber aan R. van Reede van Ginckel, 11-4-1737. RAU, AHAm, I, nr. 463.

132) M. Iber aan H. van Nassau douairière van Athlone, 6, 13-1, 4, 28-2, 14-5-1737 (RAU, AHAm, II, nr. 263). F. W. van Reede van Athlone aan H. van Nassau douairière van Athlone, 4-2, 28-3-1737 (RAU, AHAm, II, nr. 259).

133) M. Iber aan H. van Nassau douairière van Athlone, 1-8-1737. RAU, AHAm, II, nr. 263.

dan immers bij zijn terugkeer naar patria *un peu plus depaîsée* zijn dan het merendeel van de adel in de Republiek 134). In het voorjaar van 1738 deed zich hiertoe een mooie gelegenheid voor. Prinses Maria Amalia van Saksen-Polen zou namelijk met veel pracht en praal en talrijke festiviteiten in het huwelijk treden met Karel III, koning van Napels en Sicilië 135). Van Reede van Ginckel liet voor zijn neef twee galakostuums ter waarde van 100 Louis d'or of ongeveer f 600 maken teneinde overeenkomstig diens stand aan het hof te Dresden te kunnen verschijnen. *L'un est de soie à bouton d'argent, la veste et les parements sont bleu avec un bord d'argent broché, et l'autre est de drap gallonnée d'argent avec une veste de gros du tour ponceau* 136). Dit waren mooie maar nog niet eens echt extravagante kostuums. Athlone en zijn gouverneur zagen in het feestvierende Dresden kostuums ter waarde van f 3 à 4.000. *A voir ce luxe on disoit que c'est le siècle d'or ici* 137). De jonge graaf werd mede op verzoek van zijn oom door het Saksische hof tot driemaal toe voor een feestelijk diner uitgenodigd. Na afloop van het eerste diner voerde de koninklijke familie een ceremoniële dans op, waarbij Poolse en Saksische hoge edelen met flambouwen voor een luisterrijke verlichting zorgden 138). Nadat Athlone in Dresden nog tal van bals, een opera, een Italiaanse comédie en een *carrousel* in de Zwinger had bijgewoond kon men zijn opvoeding als voltooid beschouwen. Hij had de ware *beau monde* leren kennen.

Van Reede van Ginckel had ook na het vertrek van zijn neef uit Marburg voor diens educatie geld voorgeschoten. Tevens had hij lady Athlone aanzienlijke bedragen geleend voor enige andere door haar namens haar kinderen te verrichten uitgaven, onder andere f 7.759 voor de betaling van de na het overlijden van de derde graaf van Athlone verschuldigde collaterale belasting 139). Het was niet waarschijnlijk dat de erfgenamen van Amerongen deze voorschotten op korte termijn uit de gewone inkomsten van hun goederen zouden kunnen terugbetalen. Van Reede van Ginckel en lady Athlone hadden daarom besloten de drie in gemeenschappelijk bezit zijnde huizen in 's-Gravenhage op een publieke veiling te verkopen. Van Reede van Ginckel

134) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 8-10-1737. RAU, AHAm, II, nr. 258.

135) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 22-4-1738. RAU, AHAm, II, nr. 258.

136) F. W. van Reede van Athlone aan H. van Nassau douairière van Athlone, 28-4-1738 (RAU, AHAm, II, nr. 259). Zie ook: M. Iber aan H. van Nassau douairière van Athlone, 29-4-1738 (RAU, AHAm, II, nr. 263). R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 22-4-1738 (RAU, AHAm, II, nr. 258).

137) M. Iber aan H. van Nassau douairière van Athlone, 14-5-1738. RAU, AHAm, II, nr. 263.

138) M. Iber aan R. van Reede van Ginckel, 6-5-1738 (RAU, AHAm, I, nr. 464). M. Iber aan H. van Nassau douairière van Athlone, 14-5-1738 (RAU, AHAm, II, nr. 263). F. W. van Reede van Athlone aan H. van Nassau douairière van Athlone, 14, 25-5-1738 (RAU, AHAm, II, nr. 259).

139) M. Iber aan H. van Nassau douairière van Athlone, 14-11, 7-12-1737, 3, 31-6-1738 (RAU, AHAm, II, nr. 263). R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 12-2-1737, 25-3, 22, 24-5-1738 (RAU, AHAm, II, nr. 258). H. van Nassau douairière van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 16-2, 28-6-1737, 18-3, 13-5-1738 (RAU, AHAm, I, nr. 462, 464). R. van Reede van Ginckel aan P. Monck, 22-4-1738 (RAU, AHAm, I, nr. 428). P. Monck aan R. van Reede van Ginckel, 29-4, 9-5-1738 (RAU, AHAm, I, nr. 464). 'Memorie van 't geene dheer R. van Reede heer van Ginckel heeft geavanceert aan de gravinne van Athlone voor haar kinderen en betaalt door den solliciteur Monck' (RAU, AHAm, I, nr. 428).

had hierbij de huizen tegen het hoogste bod van *f* 44.000 zelf gekocht 140). De erfgenamen van Amerongen hadden de helft van dit bedrag ontvangen. De *f* 22.000 waren gebruikt om de door hun oom voorgeschoten penningen grotendeels te liquideren 141). De drie Haagse huizen waren op deze wijze toch in de familie gebleven. Ze waren zelfs niet definitief voor de erfgenamen van Amerongen verloren gegaan aangezien Van Reede van Ginckel zijn neef Frederik Willem reeds in 1727 testamentair als zijn universele erfgenaam had aangewezen 142). Deze testamentaire beschikking zou van groot belang blijken te zijn tijdens de langdurige onderhandelingen die aan het huwelijk van de jongeman met mademoiselle Louise van Wassenaer van Duyvenvoorde vooraf zouden gaan.

Het huwelijk van Frederik Willem van Reede van Athlone en Louisa Isabella Hermelina van Wassenaer van Duyvenvoorde

De jonge graaf van Athlone had de ondersteuning van zijn oom Van Reede van Ginckel zeer van node toen hij in 1739 met diens toestemming naar de hand dong van *mademoiselle Louise de Duvenvoirde*. De moeder van zijn uitverkorene, Anna Margaretha Bentinck douairière van Wassenaer van Duyvenvoorde, verloor namelijk bij zo'n belangrijke zaak als een huwelijk de materiële belangen van haar dochter geenszins uit het oog. Zij zou van haar kant de onderhandelingen over de huwelijkse voorwaarden en dergelijke met grote vasthoudendheid en bekwaamheid voeren.

De douairière Van Wassenaer van Duyvenvoorde had haar man in 1721 onder mysterieuze omstandigheden verloren. *Wat helpt hem en sijne familie nu alle het werelts goet*, had Van Reede van Herrevelt geschreven toen hij de geruchten over een mogelijke zelfmoord van Arent van Wassenaer van Duyvenvoorde vernam 143). Zuiver zakelijk gezien liet de overledene echter een interessante erfenis na. De heerlijkheden van Duyvenvoorde, Voorschoten, Veur en Harssloo, met de bijbehorende huizen, landerijen, tienden, visserijen, rechten en gerechtigheden, vormden met het grote uitermate luxueus ingerichte Van Wassenaerhuis aan de Kneuterdijk in 's-Gravenhage en de vele boerderijen, hoeven en landerijen onder Esselijckerwoude, Naaldwijk en de baronie van Breda, in het land van Putten, het Hulsterambacht en op Over-Flakkee een imposant geheel. De douairière genoot voor de rest van haar leven het vruchtgebruik van deze goederen. Zij stond in 1742 in 's-Gravenhage te boek voor een inkomen van *f* 30.000 per jaar. Mevrouw Van Wassenaer van Duy-

140) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 6-8, 1-9, (?) 12-1737 (RAU, AHAm, II, nr. 258). H. van Nassau douairière van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 27-8, 13-12-1737, 10-1-1738 (RAU, AHAm, I, nr. 463, 464). G. van Olden aan R. van Reede van Ginckel, 8-10, 19-11, 31-12-1737, 24-5-1738 (RAU, AHAm, I, nr. 428, AHAm, II, nr. 282). Th. Hanneman aan R. van Reede van Ginckel, 6, 10, 31-12-1737, 6-6-1738 (RAU, AHAm, II, nr. 282).

141) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 25-3-1738 (RAU, AHAm, II, nr. 258). R. van Reede van Ginckel aan P. Monck, 22-4-1738 (RAU, AHAm, I, nr. 428).

142) Testament 3-12-1727. RAU, AHAm, II, nr. 273.

143) G. A. van Reede van Herrevelt aan R. van Reede van Ginckel, 21-12-1721 (RAU, AHAm, II, nr. 282). Zie verder Aalbers, 'Factieuze tegenstellingen', 443-445.

venvoorde gebruikte een groot deel van dit inkomen om huizen, boerderijen en landerijen bij te kopen. Tevens investeerde zij op nog grotere schaal dan wijlen haar echtgenoot in binnen- en buitenlandse leningen. Deze investeringen zouden uiteindelijk bedragen: voor f 138.650 in binnenlandse overheids-schuld (voornamelijk ten laste van de Generaliteit en van de Staten van Holland, Overijssel en Stad en Lande), voor f 51.400 in leningen ten laste van het markiezaat van Bergen op Zoom, de stad en het graafschap van Leerdam en de baronie van Acquoy, voor f 10.000 aan obligaties ten laste van de Staten van Oostfriesland, voor 101.125 daalders aan Saksische obligaties en voor 19.000 pond sterling aan annuïteiten ten laste van de Bank of England en de South Sea Company. Onder het effectenbestand bevonden zich tenslotte tevens nog 110 aandelen in de London Assurance Company 144).

Het trieste was echter dat deze fraaie erfenis uit handen van de Van Wasse-naers dreigde te geraken. Mevrouw Van Wassenauer van Duyvenvoorde had haar zoontjes Jacob Jan Brilanus en Willem Arent Bredanus reeds vóór het overlijden van haar man verloren. Haar slechts één maand voor de dood van zijn vader geboren derde zoontje Jacob Willem overleed reeds na een jaar. Zo bleven dan alleen de drie dochters Anna Sophia, Jacoba Maria en Louisa Isabella Hermelina over.

Teneinde het nog pas kort geleden verfraaide en verbouwde slot Duyven-voorde voor het geslacht Van Wassenauer te behouden, liet men de oudste dochter Anna Sophia in 1729 trouwen met haar volle neef Frederik Hendrik baron van Wassenauer, raadsheer in het Hof van Holland. De jongeman was de tweede zoon van Willem, de eerste jongere in 1719 overleden broer van wijlen Arent van Wassenauer van Duyvenvoorde. Mevrouw Van Wassenauer van Duyvenvoorde en zijn naaste familieleden beschouwden hem als het nieuwe hoofd van het geslacht Van Wassenauer. Volgens het systeem van het mannelijk eerstgeboorterecht was hij (na het overlijden van zijn oom Arent in 1721, van diens zoontje Jacob Willem in 1722 en van zijn eigen broer Jacob Herman in 1724) dat ook. Dit weerhield de twee andere jongere broers van wijlen Arent van Wassenauer van Duyvenvoorde, Jacob Emmery en Carel Lodewijk, er overigens niet van om hun neef Frederik Hendrik respectieve-lijk in 1724 en 1727 bij de uitbreiding van het aantal leden van het college van de Hollandse ridderschap te passeren 145). Het lot was de jongeman ook bij het huwelijk met zijn nicht Anna Sophia niet goed gezind. Zijn vrouw overleed reeds in 1730 aan de gevolgen van het kraambed. Haar pas geboren dochtertje Hermelina Carolina stierf in hetzelfde jaar. *Le conseiller Wassenauer*

144) Zie 'Staat en inventaris van den boedel en goederen, door wijlen de hooghe edele welgeboore heere Arent baron van Wassenauer van Duvenvoirden, in sijn hoog edelheits leeven heere van Duvenvoirden, Voorschoten, Veur etc., etc., ende de hooghedele welgeboore vrouwe Anna Margaretha baronesse Bentinck, egtelieden in der tijd beseeten, en nu laast door deselve hooghedele welgeboore vrouwe Anna Margaretha baronesse Bentinck op den 3 meij 1763 in 's Gravenhage met 'er doodt ontruijmt en nagelaaten.' RAU, AHAm, II, nr. 313/314.

145) Dayrolle aan Townshend, 19-5, 23-6-1724 (Public Record Office te Londen, State Papers 84/283). W. Bentinck aan gravin Portland, 21-11-1724, 21-11-1727 (British Museum te Londen (BM), Egerton Collection (EC), nr. 1711). Bernège aan gravin Portland, 21-11-1727 (BM, EC, nr. 1711). L. Feriet aan R. van Reede van Ginckel, 30-1-1725 (RAG, BA, nr. 608). C. D. Ockerse aan C. van Citters, 18-7-1727 (Rijksarchief Zeeland te Middelburg, Verheye/van Citters-archief, nr. 11). De Fénelon aan Chauvelin, 28-10-1727 (AAE, Cor. de Hol., t. 371).

vient d'avoir le malheur de perdre sa petite demoiselle de Voorschoten ainsy qu'il est Wassenaer comme il l'a esté cy-devant, schreef L. Feriet aan Van Reede van Ginckel 146). Een nieuw huwelijk van de jonge weduwnaar met een zuster van de overledene werd niet overwogen. Hij kwam uiteindelijk toch nog financieel aan zijn trekken door een tweede huwelijk aan te gaan met Seijna Jacoba Isabella baronesse van Wijhe, erfgename van de niet onbemiddelde in 1735 overleden Willem van Liere van Catwyck, waardoor de tak Van Wassenaer van Catwyck ontstond. Frederik Hendrik van Wassenaer smaakte in 1737 zelfs het genoegen eindelijk toch in het college van de ridderschap van Holland te worden toegelaten. Hij dankte dit toen aan dezelfde oom Carel Lodewijk van Wassenaer van Doeveren die hem in 1727 tijdens een vergelijkbare situatie in de wielen had gereden 147). De nieuwe heer van Catwyck bleef natuurlijk ook onder deze omstandigheden formeel het hoofd van het geslacht Van Wassenaer. Het was dan ook in die kwaliteit dat hij het huwelijkscontract tussen zijn nicht Louise en Frederik Willem van Reede van Athlone zou ondertekenen.

Dit had overigens wel tot gevolg dat de omvangrijke door wijlen Arent van Wassenaer van Duyvenvoorde en zijn douairière bijeengebrachte goederen op den duur voor het geslacht Van Wassenaer verloren zouden gaan. Op grond van de testamentaire beschikkingen van het genoemde echtpaar zouden de heerlijkheden van Duyvenvoorde, Voorschoten, Veur en Harssloo, met de bijbehorende huizen, boerderijen, landerijen, visserijen, tienden, rechten en gerechtigheden, evenals het grote huis aan de Kneuterdijk in 's-Gravenhage na de dood van de douairière als een prelefaat op de tweede en thans oudste dochter Jacoba Maria overgaan. Zij zou dan tevens tezamen met de derde dochter gelijkelijk delen in de talrijke overige goederen en het effectenbestand. Dit laatste dan met dien verstande dat Jacoba Maria bij de overdracht van de erfenis na het overlijden van haar moeder f 50.000 uit het prelefaat aan haar zuster zou moeten uitkeren 148). Dit betekende dat Louise van Wassenaer van Duyvenvoorde nog afgezien van een door haar moeder bij het aangaan van een huwelijk uit te keren jaargeld eveneens op een aanzienlijk aandeel in de erfenis kon rekenen. Men schatte dit aandeel op ruim f 250.000 149).

Het was dan ook geen wonder dat tal van edelen in de beide zusters een bijzonder aantrekkelijke 'partij' zagen. Zo kon Van Reede van Ginckel reeds in 1731 tot zijn genoegen vernemen dat zijn cousijn Frederik Willem Torck van Heerjansdam, broer van de bekende heer van Rosendaal 150), met wie hij tijdens zijn gezantschap in Berlijn in een vertrouwelijke en belangrijke correspondentie stond, naar de hand van Jacoba Maria van Wassenaer van Duyvenvoorde dong. Ook lord Chesterfield, die het gedurende zijn ambassade in 's-Gravenhage zeer goed met Torck had kunnen vinden en zelf altijd beweert-

146) L. Feriet aan R. van Reede van Ginckel, 21-11-1730. RAU, AHAm, I, nr. 456.

147) C. L. van Wassenaer van Doeveren aan R. van Reede van Ginckel, 12-7-1737. RAU, AHAm, I, nr. 463.

148) Testament en nadere dispositie, 2-2-1715, 6-2-1719. RAU, AHAm, II, nr. 313/314.

149) F. W. van Reede van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 4-12-1739. RAU, AHAm, I, nr. 464.

150) Aalbers, *De Republiek en de vrede van Europa*, 214.

de slechts tegen *cent mille pieces* 151) tot een huwelijk te zullen overgaan, was enthousiast over dit voornemen. *Car au bout du compte mariage pour mariage, il n'y a pas à tout prendre de si bon dans la République* 152). De Engelse lord ontving echter al spoedig bericht dat Torck toch minder snelle vorderingen maakte dan men aanvankelijk had gedacht. Hij vermoedde trouwens wel waar dat het gevolg van was. *Je suis fâché que vos deux puissances contractantes ne sont pas encore d'accord, je m'imagine que c'est sur l'article des subsides qu'ils different; article pourtant tres necessaire dans les traittez de mariage, et qui en est le plus sur ciment* 153). Mevrouw Van Wassenae van Duyvenvoorde was wat *tay* 154), zoals een correspondent aan Van Reede van Ginckel schreef. Zij wenste alleen dan haar toestemming tot het huwelijk te geven indien de heer van Rosendael zo ver financieel over de brug kwam dat hij in feite ten behoeve van zijn jongere broer afstand deed van zijn eerstgeboorterecht 155). Op deze wijze zou Jacoba Maria ook van de kant van haar eventuele echtgenoot op een solide *etablissement* kunnen rekenen. De heer van Rosendael, die mede als gevolg van zijn huwelijk met een rijke erfdochter van een gouverneur-generaal van de V.O.C. zeer gefortuneerd was, gaf uiteindelijk aan het verlangen van mevrouw Van Wassenae van Duyvenvoorde toe. Hij had zelf geen kinderen en begreep dat dus zijn broer voor de continuïteit van de familie had te zorgen.

Men kan zich afvragen of financiële overwegingen bij de totstandkoming van adellijke huwelijken in de Republiek van doorslaggevende betekenis waren. Verbintenissen op basis van wederzijdse genegenheid alleen kwamen zeker wel voor. We kunnen in dit verband bijvoorbeeld denken aan het huwelijk van Godard van Lynden van Blitterswyck, een zoon van Van Reede van Ginckel's zuster Anna Ursula van Reede douairière van Lynden van Hemmen en Blitterswyck, met het buitengewoon beminlijk meisje Johanna Elisabeth van Haersolte. Hoewel het voor de jongeman financieel verstandiger zou zijn geweest nog wat met trouwen te wachten en een in materieel opzicht betere 'partij' uit te kiezen, gaf zijn moeder toch haar toestemming aangezien het hier *un mariage d'inclination, sans aucun intérêt* betrof 156). Over het algemeen was men echter eerder van mening dat wederzijdse genegenheid alleen geen voldoende basis voor een huwelijk was, *puisque le revenu doit repondre à la figure que l'on fait et que sans cela un mariage n'est pas heureuse* 157). Verbintenissen met rijke niet-adellijke families werden dan ook geenszins van de hand gewezen. Men moet wat dit betreft overigens wel een onderscheid tussen de vrouwelijke en mannelijke sexen maken. Het gebeurde namelijk niet vaak dat een adellijk meisje met een rijke niet-adellijke jongeman trouw-

151) F. W. Torck aan R. van Reede van Ginckel, 12-5-1733. RAU, AHAm, I, nr. 445.

152) Chesterfield aan F. W. Torck, 10-3-1732. RAG, ARo, nr. 1969.

153) Chesterfield aan F. W. Torck, 19-5-1732. Zie tevens zijn brief van 23-6-1732. RAG, ARo, nr. 1969.

154) H. van Hoorn aan R. van Reede van Ginckel, 23-5-1732 (RAU, AHAm, I, nr. 458). Zie tevens H. Lijnslager aan R. van Reede van Ginckel, 20-6-1732 (RAU, AHAm, I, nr. 458).

155) R. van Reede van Lievendaal aan R. van Reede van Ginckel, 9-7-1732 (RAU, AHAm, I, nr. 458). Zie tevens Chesterfield aan F. W. Torck, 7-4-1732 (RAG, ARo, nr. 1969).

156) A. U. van Reede douairière van Lynden van Hemmen en Blitterswyck aan H. van Nassau douairière van Athlone, 7-4-1730. RAU, AHAm, II, nr. 258.

157) F. W. Torck aan R. van Reede van Ginckel, 28-1-1740. RAU, AHAm, I, nr. 445.

de. De Haagse *beau monde* toonde zich duidelijk geschokt toen Carolina van Welderen, zuster van een belangrijk lid van de ridderschap van Nijmegen, om financiële redenen met een in de Oost zeer rijk geworden De Mandere uit Vlissingen wilde huwen. Lady Albemarle, weduwe van wijlen Arnold Joost van Keppel, en anderen gaven zelfs smalend af op de *bourgeoisie* van de Vlissinger (158). Men moet hierbij natuurlijk rekening houden met het feit dat een huwelijk van een adellijk meisje met een niet-adellijke jongeman statusverlies voor de eventuele kinderen tot gevolg kon hebben. Dit speelde echter geen rol bij een huwelijk van een edelman met een rijke niet-adellijke vrouw. Derhalve kwamen dergelijke verbintenissen vaker voor. Zo mocht Van Reede van Ginckel's zuster, de douairière Van Lynden van Hemmen en Blitterswyck, dan weliswaar aanvankelijk helemaal overstuur raken toen haar oudste zoon Frans Godard zich op eigen houtje had verloofd met het in haar kringen nauwelijks bekende Utrechtse meisje Constantia Isabella van der Muelen, maar zij legde zich daar in tweede instantie toch vrij gemakkelijk bij neer nadat haar was duidelijk gemaakt dat de familie van de jongedame helaas niet *de qualité* maar wel zeer gefortuneerd was (159). Rijke erfdochter uit Amsterdam waren ongetwijfeld financieel gesproken zeer aantrekkelijk. Walraven Robert van Heeckeren van Brandsenburg, lid van de ridderschap van Zutphen, huwde zonder aarzeling de Amsterdamse juffrouw Barbara Elisabeth de la Fontaine, dochter van een voormalige gouverneur aan de Kaap de Goede Hoop, toen de vader bereid bleek te zijn met f 50.000 de schulden van zijn aanstaande schoonzoon af te betalen, een bruidsschat van f 100.000 te geven en een jaargeld van f 3.000 uit te keren (160). De met Van Reede van Ginckel bevriende Vincent Maximiliaan van Lockhorst van Ter Meer, lid van de Utrechtse ridderschap, was in tweede echt verbonden met Johanna Maria Witheyn, een jonge Amsterdamse weduwe en enige dochter van een koopman, die haar ruim f 1.200.000 zou nalaten (161). Diederik Jacob van Tuyll van Serooskerken van Zuylen, cousin van Van Reede van Ginckel en oudste broer van de zwager van Athlone, sinds 1734 eveneens lid van de ridderschap van Utrecht, stelde juist in 1739 zijn financiële positie veilig door in de grote stad te huwen met Helena Jacoba de Vicq, een meisje dat goed was voor f 700.000 (162). Dergelijke gevallen zijn duidelijke voorbeelden van een overigens reeds oud en ook in andere landen bekend verschijnsel.

158) Chesterfield aan F. W. Torck, 17-7-1731. Zie tevens zijn brief van 23-11-1731 (RAG, ARo, nr. 1969). Verder: H. van Hoorn aan R. van Reede van Ginckel, 17-7-1731 (RAU, AHAm, I, nr. 457). F. W. Torck aan R. van Reede van Ginckel, 7-8-1731, 22-4, 6-5-1738 (RAU, AHAm, I, nr. 445). U. W. van Wassenaer van Twickel aan R. van Reede van Ginckel, 3-6-1732 (RAU, AHAm, I, nr. 458). H. Lijnslager aan R. van Reede van Ginckel, (?) -3, 29-4-1738 (RAU, AHAm, I, nr. 464). R. van Reede van Lievendael aan R. van Reede van Ginckel, 1-4-1738 (RAU, AHAm, I, nr. 464). L. A. Torck van Rosendaal aan R. van Reede van Ginckel, 12-5-1738 (RAU, AHAm, I, nr. 464).

159) G. A. van Reede van Herreveldt aan R. van Reede van Ginckel, 1-3-1726 (RAG, BA, nr. 608). Zie tevens A. U. van Reede douairière van Lynden van Hemmen en Blitterswyck, 25, 26-2-1726 (RAG, BA, nr. 608).

160) H. Lijnslager aan R. van Reede van Ginckel, 30-10-1739 (RAU, AHAm, I, nr. 464). H. van Hoorn aan R. van Reede van Ginckel, 18-10-1739 (RAU, AHAm, I, nr. 464).

161) H. Lijnslager aan R. van Reede van Ginckel, 23-8-1737, RAU, AHAm, I, nr. 463.

162) H. Lijnslager aan R. van Reede van Ginckel, 1-9, 2-10-1739 (RAU, AHAm, I, nr. 464). M. Luls aan R. van Reede van Ginckel, 8-9-1739 (RAU, AHAm, I, nr. 464).

Van Reede van Ginckel heeft echter niet overwogen de financiële problemen van de erfgenamen van Amerongen op deze wijze tot een oplossing te brengen. Mademoiselle Louise van Wassenaer van Duyvenvoorde was in zijn ogen ongetwijfeld een veel betere 'partij' voor zijn neef Athlone dan een rijke Amsterdamse erfdochter. Niet alleen waren haar materiële vooruitzichten interessant genoeg, zij bezat daarenboven als lid van de eerste familie van Holland in haar briljante *naissance* iets waar men in Amsterdam niet aan kon tippen. Het was echter de vraag hoe de familie Van Wassenaer van Duyvenvoorde op de avances van Athlone zou reageren. Er braken voor hem nu spannende maanden aan. Hij had in 's-Gravenhage bij een zekere tapisseur Dronin zijn intrek genomen teneinde zijn verblijfkosten zo laag mogelijk te houden. Athlone kon trouwens zelfs op deze wijze niet rondkomen van het weinige geld dat zijn moeder hem had meegegeven. Hij moest dan ook al spoedig weer eens een beroep doen op de beurs van zijn oom. Van Reede van Ginckel toonde opnieuw zijn genegenheid door f 400 aan zijn neef te laten overmaken 163). De eerste reacties van de familie Van Wassenaer van Duyvenvoorde op de avances van Athlone leken niet ongunstig. De jongeman was persoonlijk niet onaantrekkelijk. Bovendien hadden de beide families reeds gedurende vele jaren zeer vriendschappelijke contacten onderhouden. Athlone mocht regelmatig dineren bij Carel Lodewijk van Wassenaer van Doeveeren, oom en medevoogd van Louise, en zelfs een enkele keer bij haar ongehuwde tantes. Het was echter typerend dat mevrouw Van Wassenaer van Duyvenvoorde zelf daar nog niet toe overging 164). *Mama is well een brave vrouw maar siet gaarn door een plank daar een gat in is en hout van geen beslommeringe in een boedel* 165). Zo verstreek de tijd. Athlone maakte zich daar zeer ongerust over. Hij begreep heel goed dat mademoiselle Louise niet op hem zou wachten wanneer zich voor haar een *bon parti* zou voordoen 166). De jonge graaf had in ieder geval een aantal rivalen, onder wie een zoon van Adriaan van Lynden, burggraaf van Nijmegen, de belangrijkste was 167). Deze rivalen lieten *la belle* bovendien geenszins onverschillig.

Aangezien mevrouw Van Wassenaer van Duyvenvoorde er blijkbaar op wachtte dat Van Reede van Ginckel zelf voor zijn neef over de brug zou komen, nam deze op advies van Torck van Heerjansdam over deze materie schriftelijk contact op met zijn oude strijdmakker Van Wassenaer van Doeveeren 168). De Hollandse edelman deelde hierop Van Reede van Ginckel mede

163) F. W. van Reede van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 17, 31-7-1739, 26-1-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 464, 465). F. W. van Reede van Athlone aan H. van Nassau douairière van Athlone, 25-7, 29-8-1739 (RAU, AHAm, II, nr. 259).

164) F. W. van Reede van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 23, 30-6, 17, 31-7, 7, 11-8-1739 (RAU, AHAm, I, nr. 464). F. W. van Reede van Athlone aan H. van Nassau douairière van Athlone, 21, 25-7, 29-8-1739 (RAU, AHAm, II, nr. 259). H. Lijnslager aan R. van Reede van Ginckel, 26-6, 31-7-1739 (RAU, AHAm, I, nr. 464).

165) B. Smislaert aan R. van Reede van Ginckel, 15-9-1739. RAU, AHAm, I, nr. 464.

166) F. W. van Reede van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 15-9-1739. RAU, AHAm, I, nr. 464.

167) B. Smislaert aan R. van Reede van Ginckel, 15-9-1739 (RAU, AHAm, I, nr. 465). F. W. van Reede van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 11-12-1739 (RAU, AHAm, I, nr. 464). U. W. van Wassenaer van Twickel aan R. van Reede van Ginckel, 3-3-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 465).

168) F. W. van Reede van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 11-8, 15-9-1739 (RAU,

dat zijn schoonzuster niets tegen de persoon van Athlone had, maar dat zij wenste à *etablir ses enfans solidement et à bonnes enseignes* 169). Men kon aan een *etablissement* denken wanneer Athlone een vast emplot had verworven. Indien mademoiselle Louise ermee accoord ging en Van Reede van Ginckel bij z'n voornemen bleef de jongeman *des marques solides et reelles* van zijn vriendschap te geven, dan zou de *affaire* vermoedelijk een succesvolle afloop hebben 170). Dit was subtiële maar niet onduidelijke taal. Het bleek nog niet mogelijk om voor Athlone een militaire of politieke post te verwerven 171). De door Van Wassenauer van Doeveren gebruikte bewoordingen betekenden dus in feite dat de avances van Frederik Willem alleen dan kans van slagen zouden hebben indien Van Reede van Ginckel verklaarde deze neef als zijn zoon te beschouwen en dienovereenkomstig te zullen handelen. *Vous n'avez qu'à faire le papa*, schreef Torck 172).

Van Reede van Ginckel reageerde hierop toch anders dan men in de kringen van de familie Van Wassenauer van Duyvenvoorde had gedacht. De douairière van Athlone had aangeboden om ondanks haar recht van vruchtgebruik de goederen van Amerongen reeds nu over te dragen teneinde op deze wijze het huwelijk van haar zoon te vergemakkelijken, mits haar *f* 12.000 ineens en *f* 1.000 per jaar zouden worden uitgekeerd 173). Van Reede van Ginckel stelde Torck van het aanbod van zijn schoonzuster in kennis en voegde daar een gedetailleerd overzicht van de inkomsten van de goederen van Amerongen aan toe. Torck werd door deze gang van zaken echter ongerust. Hij was een warm voorstander van een huwelijk van Athlone met zijn schoonzuster, maar begreep dat mevrouw Van Wassenauer van Duyvenvoorde haar toestemming zou weigeren indien de jongeman niet *clair et net* een inkomen bezat ruim genoeg om daarvan met mademoiselle Louise comfortabel te kunnen leven. Wat bleef er van de inkomsten van Amerongen over indien men daar de rentebetalingen en de uitkeringen voor de moeder en de zuster van Athlone van aftrok? Torck raadde het zijn vriend zonder meer af het gedetailleerde overzicht van de Amerongense inkomsten aan de familie Van Wassenauer van Duyvenvoorde voor te leggen aangezien men zich in die kringen daarvan een andere voorstelling had gevormd en spoorde hem herhaaldelijk aan zelf financieel over de brug te komen. *Ce que vous faites, mon tres cher cousin, vous le faites pour votre famille* 174).

AHAM, I, nr. 464). R. van Reede van Ginckel aan C. L. van Wassenauer van Doeveren, 26-9-1739 (RAU, AHAM, I, nr. 430).

169) C. L. van Wassenauer van Doeveren aan R. van Reede van Ginckel, 22-9-1739. RAU, AHAM, I, nr. 464.

170) C. L. van Wassenauer van Doeveren aan R. van Reede van Ginckel, 6-11-1739. RAU, AHAM, I, nr. 464.

171) R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 1-12-1739 (RAU, AHAM, II, nr. 259). F. W. van Reede van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 11-12-1739 (RAU, AHAM, I, nr. 464).

172) F. W. Torck aan R. van Reede van Ginckel, 13-10-1739. Zie tevens zijn brief van 19-10-1739 (RAU, AHAM, I, nr. 445). Ook F. W. van Reede van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 9, 23-10-1739 (RAU, AHAM, I, nr. 464).

173) H. van Nassau douairière van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 17-11-1739 (RAU, AHAM, I, nr. 464). R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van Athlone, 1-12-1739 (RAU, AHAM, II, nr. 259).

174) F. W. Torck aan R. van Reede van Ginckel, 4-1-1740. Zie tevens zijn brief van 14-12-1739 (RAU, AHAM, I, nr. 445). Verder: R. van Reede van Ginckel aan H. van Nassau douairière van

Van Reede van Ginckel was het hier niet mee eens. De goederen van Amerongen waren meer dan f 500.000 waard. Athlone bezat dus na aftrek van de schulden in ieder geval ruim f 300.000. Bovendien was daar nog het grote en mooie huis Amerongen zelf, de heerlijkheid en de regalia. De voorouders van de jongeman hadden wel minder bezeten toen zij in het huwelijk traden. Athlone zou waarschijnlijk na niet al te lange tijd tot het college van de Utrechtse ridderschap worden toegelaten, hetgeen hem ongeveer f 5.000 per jaar aan commissies en dergelijke zou opleveren. Hij zou bij het overlijden van zijn moeder f 4.000 aan jaarlijkse renten ontvangen. Na de dood van zijn tantes zouden daar f 2.000 per jaar bijkomen. Van Reede van Ginckel vond het onjuist zijn neef rijker voor te stellen dan deze was. *Gens de qualité* mochten zo niet handelen. Men deed er volgens hem verkeerd aan in termen van de vermogens van de *pairs d'Angleterre* te denken. Dergelijke figuren trof men nu eenmaal niet aan in de Republiek, ook al bezat Athlone dan nog zo'n mooie titel. *Ainsi un gentilhomme, qui à 23 ans a les biens de mon neveu sans conter ce qu'il doit encor heriter de sa mere, et ce qui luy pourroit venir avec le tems d'ailleurs, peut etre consideré chez nous comme accommodée* 175). Van Reede van Ginckel verdacht de familie Van Wassenauer van Duyvenvoorde ervan hem ertoe te willen brengen reeds tijdens zijn leven de goederen van Middachten aan zijn neef over te dragen. Hij voelde daar echter niets voor. Het moest voldoende zijn dat de jongeman testamentair als zijn erfgenaam was aangewezen. Van Reede van Ginckel nam daarom het besluit klare taal te spreken *pour couper le neux gordiens à tout ces subtilités et finesses*. Hij zond ook aan Van Wassenauer van Doeveren een gedetailleerd overzicht van de inkomsten van Amerongen met het verzoek dat aan mevrouw Van Wassenauer van Duyvenvoorde voor te leggen 176).

De douairière Van Wassenauer van Duyvenvoorde kon nu constateren dat de inkomsten van de goederen van Amerongen na aftrek van de rentebetalingen en dergelijke niet bepaald indrukwekkend waren. Zij realiseerde zich bovendien dat Athlone nog geen regeling voor het erfdeel van zijn zuster had getroffen. De jongeman kwam klaarblijkelijk financieel heel wat te kort om op dezelfde voet te kunnen leven zoals haar dochter dat gewend was. Het was tenslotte niet duidelijk of Van Reede van Ginckel zich tot een financiële ondersteuning van het jonge paar wilde verplichten. Athlone mocht dan wel in de gunst van zijn oom staan en een goed vooruitzicht op diens erfenis hebben, maar dat bood niet voldoende zekerheid. Het was immers nog altijd mogelijk dat Van Reede van Ginckel zelf trouwde. Mevrouw Van Wassenauer van Duyvenvoorde weigerde onder deze omstandigheden dan ook haar toestemming tot een huwelijk te geven 177).

Athlone, 26-12-1739 (RAU, AHAm, II, nr. 258). F. W. van Reede van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 4-12-1739 (RAU, AHAm, I, nr. 464).

175) R. van Reede van Ginckel aan F. W. Torck, 16-1-1740. RAU, AHAm, I, nr. 430.

176) R. van Reede van Ginckel aan U. W. van Wassenauer van Twickel, 2-4-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 430). U. W. van Wassenauer van Twickel aan R. van Reede van Ginckel, 3-3-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 465).

177) A. M. Bentinck douairière van Wassenauer van Duyvenvoorde aan C. L. van Wassenauer van Doeveren, 26-1-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 465). C. L. van Wassenauer van Doeveren aan R. van Reede van Ginckel, 26-1-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 465). F. W. Torck aan R. van Reede van

Athlone was door deze weigering aanvankelijk zeer uit het veld geslagen. Hij verzocht zijn oom hem toch niet in de steek te laten in een zaak *qui me tient si fort à coeur et que vous seul pouvez redresser* 178). De jongeman hoopte dat zijn oom bereid zou zijn hem in het geval van een huwelijk een jaargeld uit te keren. Athlone meende terecht dat de familie Van Wassenauer van Duyvenvoorde daarmee genoeg zou nemen en niet serieus van plan was geweest op een overdracht van de goederen van Middachten reeds tijdens het leven van Van Reede van Ginckel aan te dringen. Torck trachtte zijn vriend eveneens tot een dergelijk jaargeld voor Athlone, *le chef de la maison*, over te halen. Van Reede van Ginckel moest zich volgens hem toch realiseren op welke voet men in het huis van mevrouw Van Wassenauer van Duyvenvoorde leefde en hoe zeer trouwens in het algemeen de levensstijl vergeleken met zo'n veertig jaren geleden was veranderd. Hij hoopte dat zijn cousijn ertoe zou bijdragen het huwelijk alsnog mogelijk te maken. *Si mon frere n'avait pas eu la bonté de le faire considerablement, je n'aurois jamais reussi et je ne puis que justifier une mere qui ne marie sa fille qu' à moins elle ne puisse vivre sans embarras* 179). Van Reede van Ginckel was trouwens ook geenszins van plan zijn neef in het geval van een huwelijk een jaargeld te ontzeggen. Hij achtte het echter gewenst dat de jongeman voorlopig ook zelf geen verdere pogingen ondernam en naar Berlijn terugkeerde. Zo geschiedde het ook. Athlone vertrok in februari 1740 *veritablement amoureux* 180) naar de stad aan de Spree, waar zijn oom zich alle moeite gaf om het hem naar de zin te maken. Hij zag zijn *belle* pas na ongeveer anderhalf jaar terug.

Deze langdurige scheiding was weliswaar voor Athlone persoonlijk niet altijd aangenaam 181), maar heeft uiteindelijk voor hem toch heilzaam gewerkt. De andere kandidaten die naar de hand van mademoiselle Louise hadden gedongen, vielen gedurende die tijd af om een of andere reden. Zo kon het gebeuren dat Willem Bentinck van Rhoon, die grote invloed op zijn stiefzuster had 182), vanaf het voorjaar van 1741 ondanks eigen huwelijksmisère 183) voorzichtig pogingen tot bemiddeling tussen de families Van Wassenauer van Duyvenvoorde en Van Reede ondernam 184). Dit had tenslotte tot gevolg dat Athlone in de herfst van 1741 opnieuw zijn opwachting in 's-Gravenhage mocht maken 185). Hij wist het toen met ondersteuning van Bentinck, Torck en Van Wassenauer van Doeveren al spoedig zo ver te brengen dat zijn oom in

Ginckel, 26-1-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 465). F. W. Torck aan R. van Reede van Ginckel, 28-1-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 445). H. van Nassau douairière van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 13-5-1740 (RAU, AHAm, I, nr. 465).

178) F. W. van Reede van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 29-1-1740. Zie tevens zijn brieven van 26-1 en 16-2-1740. RAU, AHAm, I, nr. 464, 465.

179) F. W. Torck aan R. van Reede van Ginckel, 16-2-1740. RAU, AHAm, I, nr. 445.

180) Zie n. 179.

181) F. W. van Reede van Athlone aan H. van Nassau douairière van Athlone, (?) - 7-1741. RAU, AHAm, II, nr. 259.

182) F. W. van Reede van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, (?) - 10-1741. RAU, AHAm, I, nr. 466.

183) H. Haasse, *Mevrouw Bentinck of Onverenigbaarheid van karakter. Een ware geschiedenis* (Amsterdam, 1978) passim.

184) W. Bentinck van Rhoon aan R. van Reede van Ginckel, 25-4-1741. RAU, AHAm, I, nr. 466.

185) F. W. Torck aan R. van Reede van Ginckel, 3-9-1741. RAU, AHAm, I, nr. 445.

een brief aan mevrouw Van Wassenauer van Duyvenvoorde zelf voor hem om de hand van haar dochter kon vragen. Van Reede van Ginckel schreef de douairière dat mademoiselle Louise zijn neef zowel door haar persoonlijke eigenschappen als door haar *naissance* gelukkig zou maken. Het ging volgens hem hier om *un mariage qui me regarde si pres par les liens du sang et par une affection que le dit comte a seu gagner par sa modestie, attantion et si j'ose m'exprimer par un conduite digne de sa naissance* 186). Het is kenmerkend dat Van Reede van Ginckel in zijn brief de nadruk legde op de adellijke geboorte van de jongelieden. Het was echter even typerend dat mevrouw Van Wassenauer van Duyvenvoorde hier weliswaar een welwillende brief op terugschreef, maar daarin tevens opmerkte dat zij zich ervan verzekerd hield dat Van Reede van Ginckel op grond van zijn goede gezindheid ten aanzien van Athlone de verdere gang van zaken zo zou dirigeren *qu'il soit hors de tout embarras et que tout pouras estre réglé de maniere à me donner la tranquillité que j'aurai pris toute les precautions qu'une mere tendre doit prendre en établissant ces enfants* 187). De douairière gaf dus in feite slechts op voorwaardelijke wijze haar toestemming tot een huwelijk. Het ja-woord van haar dochter was eveneens voorwaardelijk geformuleerd. Dit betekende dat de definitieve toestemming tot een huwelijk pas gegeven zou worden nadat eerst het huwelijkscontract tot wederzijdse tevredenheid zou zijn opgesteld en Athlone tevens een financiële regeling met zijn moeder en zuster had getroffen 188).

De onderhandelingen over de huwelijksvoorwaarden verliepen moeizaam en strict zakelijk. Het ging in dit verband om vragen als bijvoorbeeld wat de aanstaande echtgenoot of echtgenote bij het overlijden van zijn gade of haar gemaal met of zonder aanwezigheid van kinderen van de aangetrouwde familie zou ontvangen. Mevrouw Van Wassenauer van Duyvenvoorde wenste met het oog op een maximum aan zekerheid voor haar dochter het huwelijkscontract zo nauwkeurig mogelijk te formuleren. Er deden zich hierbij overigens geen onoverkomelijke problemen voor nadat Van Reede van Ginckel zich had verplicht het jonge paar *f* 1.500 per jaar uit te keren. De douairière Van Wassenauer van Duyvenvoorde was bereid een jaargeld van *f* 2.500 te geven 189). Zij wilde het huwelijkscontract evenwel pas ondertekenen nadat ook de financiële regeling tussen Athlone en zijn moeder en zuster zou zijn tot

186) R. van Reede van Ginckel aan A. M. Bentinck douairière van Wassenauer van Duyvenvoorde, 25-10-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 606). Zie tevens: R. van Reede van Ginckel aan F. W. Reede van Athlone, 25-10-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 606). R. van Reede van Ginckel aan W. Bentinck van Rhoon, 25-10-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 430). R. van Reede van Ginckel aan F. W. Torck, 25-10-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 430). F. W. van Reede van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, (?), 10-10-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 466).

187) A. M. Bentinck douairière van Wassenauer van Duyvenvoorde aan R. van Reede van Ginckel, 3-11-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 466). Zie tevens F. W. Torck aan R. van Reede van Ginckel, 3-11-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 445).

188) F. W. van Reede van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 21-11, 8-12-1741, 16-1, 7-2-1742 (RAU, AHAm, I, nr. 466, 467). W. Bentinck van Rhoon aan R. van Reede van Ginckel, 7-12-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 467).

189) F. W. van Reede van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 15-12-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 466). R. van Reede van Ginckel aan A. M. Bentinck douairière van Wassenauer van Duyvenvoorde, 26-12-1741 (RAU, AHAm, I, nr. 429). Het document met de huwelijksvoorwaarden tussen F. W. van Reede van Athlone en L. I. H. van Wassenauer van Duyvenvoorde, 13-4-1742 (RAU, AHAm, II, nr. 302).

stand gekomen. Wat die regeling betrof was het van belang dat Jan Maximiliaan van Tuyll van Serooskerken namens zijn in 1739 gehuwde vrouw Ursula Christina Reinira van Reede berustte in een erfdeel van f 20.000 tegen afstand van alle verdere aanspraken op de Amerongense goederen, in plaats van de f 25.000 waarop zij volgens zijn broer Van Tuyll van Serooskerken van Zuylen aanspraak zouden hebben kunnen maken. Lady Athlone vond het jammer dat haar schoonzoon Jan Maximiliaan niet een groter bedrag zou krijgen, *car sa femme est mon enfant aussi bien que mon cher fils* 190). Zelfs de f 20.000 betekenden voor graaf Athlone een niet gering offer, dat hij alleen maar had kunnen brengen nadat zijn moeder van een uitkering ineens van f 12.000 had afgezien en met een jaargeld van f 500 in plaats van f 1.000 had genoeg genomen. Lady Athlone bleef slecht bij kas. Zij had weliswaar ruim f 3.000 van een overleden broer geërfd, maar de uitbetaling hiervan liet op zich wachten. Dit was des te onaangenamer omdat zij door de afstand van haar recht op het vruchtgebruik van de Amerongense goederen een huurhuis in Utrecht had te betrekken. Van Reede van Ginckel zou haar tenslotte f 1.000 moeten voorschieten opdat zij met enige allure de huwelijksvoltrekking kon bijwonen. Athlone zelf mocht f 4.000 van zijn oom lenen teneinde zijn noodzakelijke extra-uitgaven (onder andere f 2.500 aan juwelen voor *la belle*) te kunnen opvangen. Van Reede van Ginckel reageerde ook welwillend op zijn verzoek om zijn kandidatuur voor een na enige sterfgevallen opnieuw noodzakelijk lijkende uitbreiding van het aantal leden van het college van de Utrechtse ridderschap te ondersteunen, hoewel dit pas drie jaren later het gewenste gevolg zou hebben. Mevrouw Van Wassenaer van Duyvenvoorde volgde de onderhandelingen van haar aanstaande schoonzoon met diens familieleden op de voet. Zij toonde daarbij regelmatig haar bezorgdheid over zijn verwarde financiële situatie. Er dreigde zelfs nog even een kink in de kabel te komen toen Jan Maximiliaan van Tuyll van Serooskerken met de pretensie voor de dag kwam te willen delen in het geld van de renten voor de tantes wanneer die niet meer behoefden te worden uitgekeerd. Gelukkig werd hier echter een compromis voor gevonden. Zo gaf mevrouw Van Wassenaer van Duyvenvoorde dan toch haar definitieve toestemming 191). Nadat het huwelijkscontract getekend was konden eindelijk 2 mei 1742 in Voor- schoten de klokken ter ere van het jonge paar worden geluid. Van Reede van Ginckel mocht hopen dat nu met Gods zegen het voortbestaan van zijn geslacht was gewaarborgd.

190) H. van Nassau douairière van Athlone aan R. van Reede van Ginckel, 2-2-1742. RAU, AHAm, I, nr. 467.

191) Brieven van F. W. van Reede van Athlone, H. van Nassau douairière van Athlone, A. M. Bentinck douairière van Wassenaer van Duyvenvoorde, J. M. van Tuyll van Serooskerken, F. W. Torck, M. Luls, R. van Utenhove van Nieuw Amelisweerd, J. L. van Hardenbroek van Vliet, F. J. van Isendoorn à Blois van de Cannenburgh, U. W. van Wassenaer van Twickel en R. van Reede van Ginckel in RAU, AHAm, I, nr. 445, 466, 467, 606, AHAm, II, nr. 258, passim. 'Extract maaggescheidt tusschen de hoog ed. welgeb. heer jonker Frederik Guillaume van Reede en de hooged. welgeb. heer jonker Jan van Thuyll van Serooskerken' (RAU, AHAm, II, nr. 300). 'Papieren door Frederik Guillaume van Reede overgelegd om als lid der ridderschap van Utrecht te worden verkosen' (RAU, AHAm, II, nr. 300).

Slotbeschouwing

Een van de duidelijkste leemten in onze geschiedschrijving is het gebrek aan moderne studies over de levenssfeer en de financieel-economische achtergronden van de adel in de zeventiende en achttiende eeuw 192). De voorstelling van een burgerlijke Republiek der Verenigde Nederlanden heeft de historici zo zeer in haar ban gehad dat zij ten aanzien van deze maatschappelijke groep meestal volstonden met een aantal simplistische generalisaties. Op deze wijze komt men echter niet veel verder dan een reeds in 1672 verschenen Hollands pamflet dat verachtelijk sprak van een *kalen adel* in de landgewesten. Ik heb mij dan ook doelbewust beperkt tot een beschrijving van de levenssfeer van een belangrijke adellijke familie en haar verwanten gedurende een aantal decennia van de eerste helft van de achttiende eeuw. Het meest opvallend leek mij hierbij dat noch de typering van een economisch ingeslapen adel noch die van een 'gentilhommeur bourgeoise' bruikbaar waren. We zagen dat Van Reede van Ginckel en de zijnen aan de ene kant een gezonde dosis zakelijk inzicht bezaten en naar middelen zochten om zich te verrijken, maar dat zij aan de andere kant overtuigd bleven van de essentiële betekenis van de adellijke geboorte. Deze vermenging van eigenschappen was eveneens te constateren bij hun opvoedingspatroon. De adellijke jongelieden dienden enerzijds met voldoende inzet te studeren opdat zij later niet door burgerlijke concurrenten op het stuk van competentie voorbijgestreefd zouden worden, maar moesten anderzijds zich de levensstijl van een ware edelman eigen maken en voor alles zich gedragen naar de erecode van een *honnête homme*. Een dergelijke vermenging van eigenschappen werd tenslotte ook bij de huwelijkspolitiek van de Van Reede's aangetroffen. Louise van Wassenaer van Duyvenvoorde was in de ogen van Van Reede van Ginckel niet alleen om financiële redenen een goede 'partij' voor zijn neef en erfgenaam. Dergelijke redenen waren natuurlijk geenszins onbelangrijk. Verschillende adellijke families hebben doelbewust de Amsterdamse bruidsmarkt opgezocht ten einde hun financiële positie te herstellen of te consolideren. In wezen ging het hierbij overigens om het reeds oude verschijnsel van hypergamie van dochters uit rijke commerciële kringen. De volksmond sprak niet voor niets van blaazen vergulden. Hoe belangrijk het materieel motief echter ook voor de huwelijkspolitiek van de Van Reede's geweest mocht zijn, het was toch niet alles overheersend. De aangezochte jongedame was immers juist door de combinatie van uitstekende materiële vooruitzichten en een magnifieke *naissance* een uitermate aantrekkelijke 'partij'. Indien we ons dan nog realiseren dat men in deze kringen over het algemeen een onderscheid maakte tussen de huwelijksmogelijkheden voor adellijke jongens en meisjes, waarbij smalend werd afgegeven op de *bourgeoisie* van een Vlissingse jongeman die naar de hand van een adellijke jongedame dong, dan lijkt het niet ongewent om de traditionele voorstelling van een burgerlijke Republiek der Verenigde Nederlanden wat sceptischer te bezien 193).

192) In 1981 is evenwel verschenen de Groningse dissertatie van H. Feenstra, *De bloeitijd en het verval van de Ommelandse adel, 1600-1800*.

193) Zie tevens Aalbers, 'Factieuze tegenstellingen', 416.

Reinier van Reede van Ginckel (1678-1747) en Frederik Willem van Reede van Athlone (1717-1747).

Godard van Reede,
eerste graaf van
Athlone

x

Ursula Philipotta
van Raesfelt

Margaretha van Reede

x

Johan Hendrik van Isendoorn à Blois van de Cannenburgh

Een van hun kinderen

o Frederik Johan van Isendoorn à Blois van de Cannenburgh

x

Anna Margaretha van Elderen

Frederik Christiaan van Reede, tweede graaf van Athlone

x

Henriëtte van Nassau van Zuylenstein

Hun kinderen

o Godard Adriaan van Reede, derde graaf van Athlone

o Frederik Willem van Reede, vierde graaf van Athlone

x

Louisa Isabella Hermelina van Wassenauer van Duyvenvoorde

o Ursula Christina Reinira van Reede

x

Jan Maximiliaan van Tuyll van Serooskerken

Anna Ursula van Reede

x

Dirk Wouter van Lynden van Hemmen en Blitterswyck

Twee van hun kinderen

o Frans Godard van Lynden van Hemmen

x

Constantia Isabella van der Muelen

o Godard van Lynden van Blitterswyck

x

Johanna Elisabeth van Haersolte

Reinira van Reede, juffrouw van Lieveendaal

Jacoba Salomé van Reede, reeds in 1706 overleden

x

Pierre Ignace de Corswaren van Niel

Godard Adriaan van Reede van Herreveld

x

Maria van Nassau van Zuylenstein

Een van hun kinderen

o Godard Adriaan van Reede van Herreveld

Agnes van Reede, tot 1722 juffrouw van Elst

x

Johan Philip Christoffel van Keppel van Stoevelaar

Reinier van Reede van Ginckel

Jacob van Reede van Elst

Willem van Reede, reeds in 1706 overleden

Dorothea van Reede, juffrouw van Middachten

Hester van Reede, tot 1725 juffrouw van Ginckel

x

Herman Otto von Asbeck

Louisa Isabella Hermelina van Wassenauer van Duyvenvoorde (1719-1756)

Jacob van Wassenauer
van Duyvenvoorde

x

Jacoba van Liere

Arent van Wassenauer van Duyvenvoorde

x

Anna Margaretha Bentinck, halfzuster van Willem Bentinck
van Rhoon en van Charles Bentinck van Nienhuijs

Hun kinderen

o Anna Sophia van Wassenauer van Duyvenvoorde

x

Frederik Hendrik van Wassenauer (later van Wassenauer van Catwyck)
Hun dochtertje Hermelina Carolina van Wassenauer,
juffrouw van Voorschoten

o Jacoba Maria van Wassenauer van Duyvenvoorde

x

Frederik Willem Torck van Heerjansdam,
jongere broer van Lubbert Torck van Rosendael

o Jacob Jan Brilanus van Wassenauer van Duyvenvoorde

o Willem Arent Bredanus van Wassenauer van Duyvenvoorde

o Louisa Isabella Hermelina van Wassenauer van Duyvenvoorde

x

Frederik Willem van Reede, vierde graaf van Athlone

o Jacob Willem van Wassenauer van Duyvenvoorde

Marie Pieternelle van Wassenauer

Louisa Emilia van Wassenauer

Willem van Wassenauer van Dam

x

Hermelina Petronella Schaep van Dam

Twee van hun kinderen

o Jacob Herman van Wassenauer

o Frederik Hendrik van Wassenauer
(door zijn tweede huwelijk van Wassenauer van Catwyck)

x

1. Anna Sophia van Wassenauer van Duyvenvoorde
2. Seijna Jacoba Isabella van Wijhe van Catwyck

Jan Gerrit van Wassenauer van Rosenburg

x

Maria Jacoba van Liere

Jacob Emmery van Wassenauer van Zuid-Waddinxveen

x

Anna Cornelia Martina van Baerle

Carel Lodewijk van Wassenauer van Doeveeren

x

Marie Louise des Villates

Hoed je voor de vrijheid, iets over de Utrechtse zilverinname van 1795

L. E. Eelkman Rooda - Hoogterp

Elke revolutie vertoont wel de neiging om zich in snel tempo te ontdoen van datgene, dat de herinnering aan het verleden levend zou kunnen houden. Vaak zijn dat oude gevestigde instellingen die hun bestaansrecht verliezen; soms zijn het zaken van meer materiële aard, die opgeofferd worden aan de 'idee' van vernieuwing, in welke vorm die zich ook presenteert. Kunnen instellingen na verloop van tijd weer hersteld worden, voorwerpen die door mensenhand in voorafgaande tijden gemaakt werden kunnen dat niet. Nu kan men dit onze voorzaten eigenlijk niet eens euvel duiden; immers het gevoel voor de waarde van het handwerk en waardering voor de ouderdom van voorwerpen vond pas langzaam en algemeen ingang in de tweede helft van de negentiende eeuw, als reacties op het vele dat door machines gemaakt werd. Toen pas begon men oog te krijgen voor de unieke eigenschappen, die het handgemaakte product onderscheidde van het machinaal vervaardigde. In dit licht gezien kan men het daarom een logische maatregel vinden, dat de overheid die zich hier ten lande aan het einde van de achttiende eeuw in geldnood bevond, er toe overging om zilverwerk in te nemen en dit te laten omsmelten om het vervolgens te doen munten. Zilver werd immers uitsluitend beschouwd als een belegging in roerend goed van iemands vermogen; zilveren voorwerpen, en zeker wereldlijk zilver betekende gedurende eeuwen voornamelijk: geldswaarde.

Het gehele stelsel van Europese ordonnanties op het stuk van edelmetaalgehalten ging van dit principe uit, dat het zilver waaruit voorwerpen werden vervaardigd nooit onder het gehalte van gemunt zilver mocht zijn. In de vroegste Franse ordonnanties is deze relatie nog zeer duidelijk verwoord, wanneer het zilveragehalte van voorwerpen gekoppeld wordt aan dat van bepaalde muntsoorten ¹⁾. Gedurende vele eeuwen voorafgaande aan het jaar 1795 werd in tijden van oorlog zilver opgevraagd uit de kerken voor het bekostigen van oorlogvoering. Zo liet Lodewijk XIV zijn kostbaar zilveren meubilair, dat nog slechts korte tijd te pronk had gestaan in de Spiegelzaal van Versailles, in 1689 met groot verlies omsmelten voor het voeren van een van zijn geldverslindende krijgsv verrichtingen

¹⁾ L. Carré, *De la réglementation des ouvrages en métaux précieux depuis le très ancien temps* (Rennes, 1922) 11. *Nus orfèvres ne peut oeuvrer à Paris d'argent qu'il ne soit aussi bons comme estelin* (= sterling) ou mieudres. Statut van Etienne Boileau, '260.

Als we in dit artikel dan toch zoveel aandacht besteden aan dit verschijnsel, dan zijn daarvoor drie redenen op te noemen: ten eerste was dit de laatste zilver-inname op grote schaal; ten tweede betrof het hier vooral zilver van de gegoede burgerij, dus van gebruikszilver (kerken waren ditmaal vrijgesteld van het inleveren van hun zilver); ten derde, en dit is belangrijk voor de bestudering van oud zilverwerk uit de verschillende plaatsen in de provincies Holland, Zeeland en Utrecht, werd op zilver, dat los- of vrijgekocht werd, d.w.z. op zilver, dat door de eigenaar betaald werd met de som, die het in te leveren zilvergewicht zou opbrengen, een teken geslagen als bewijs van die lossing 2).

Aan de verschillende gebeurtenissen, die in de loop van het voorjaar en van de zomer van 1795 plaats vonden willen we in dit artikel nader aandacht besteden, speciaal omdat hier ter plaatse een enigzins andere gang van zaken gevolgd werd dan in de steden van Holland en Zeeland voor wat betreft de uitvoering van het stempel waarmede gewerkt zou worden. Bovendien beschikken we over enige geschriften van tijdgenoten, die ons inlichten over het algemene gevoel dat deze maatregelen opwekten, en die het onbehagen in die tijd verwoordten.

Het voorspel tot deze gebeurtenis was het besluit van 20 maart 1795 door de Provinciale Repraesentanten van het volk van Utrecht genomen, dat al het ongemunt goud en zilver in 's lands schatkist gestort moest worden, uitgezonderd *medaljes, kleinodien en hetgeen tot nut en cieraad voor lijf diende*. De overheid moest tot deze maatregel overgaan ten gevolge van de verplichtingen, die de Franse regering ons land had opgelegd. Frankrijk had de eis gesteld, dat de Republiek honderd miljoen gulden zou moeten opbrengen als tegemoetkoming in de kosten van de 'bevrijding'; hiervan moest de helft reeds binnen enkele maanden voldaan worden. De lands- en provinciale kassen waren op dat moment reeds volledig uitgeput, zodat een toevlucht tot deze buitengewone heffing onvermijdelijk leek. In principe diende deze inname als een voorheffing op een latere belasting.

Voor de stad Utrecht werd deze maatregel afgekondigd op 29 mei 1795 door de Repraesentanten van 's Lands Utrecht. De publikatie hiervan vinden we vermeld in de *Stichtse Courant* (de tijdelijke opvolger van de *Utrechtse Nieuwe Courant*) van 6 juni 1795, in *het eerste jaar der Vrijheid*. De gehele kwestie werd uitvoerig in de pers weergegeven, opdat alle burgers zouden weten, waaraan zij zich te houden hadden 3). In artikel 5 van de Ordonnantie werd bepaald, dat een ieder een reçu van de door hem ingeleverde zilveren voorwerpen behoorde te ontvangen, waarop de naam van de eigenaar en het *be-loop van het opgebrachte goud en zilver volgens een lijst door een of meer essayeurs of zilversmeden gewogen*.

Voor het zilver en goud werden de volgende waarden berekend:

Voor 't zilver groote keur	f 1—10 stuivers 't Loot
Voor 't zilver kleine keur	f 1—6 stuivers 't Loot

2) In de overige gewesten van de Republiek gold deze maatregel niet.

3) *Stichtse Courant*, nr 5 den zesde juni, verder 10 juni en 8 juli 1795.

<i>Het glad goud</i>	<i>f</i> 2— 2	<i>stuivers 't Engelsch</i>
<i>Het draadwerk (goud)</i>	<i>f</i> 2— 0	<i>stuivers 't Engelsch</i>

Het zilver zonder keur, naar waarde van dien. 4)

De commissarissen, die belast waren met de inname, moesten op de eerlijke naleving hiervan de eed afleggen.

Van de eigenaren werd eveneens een eed verlangd, waarin zij moesten zwe-
ren, alles te hebben ingeleverd en niets te hebben achtergehouden. Op het
niet naleven van de ordonnantie werd een boete gesteld.

Artikel 7 is vooral daarom interessant, omdat hierin de voorwerpen worden
opgenoemd, die niet inbegrepen waren onder het in te leveren zilver. Afge-
zien van *gespen, ringen, oorringen, hoofdsiersels, kookers, snuif- en tabakdozen,*
horlogiën- en andere kettingen, rottingknoppen en verdere sieraden welke men ge-
woon is persoonlijk te dragen, mits de waarde van alle stukken tezamen genomen
voor één mensch niet excedeert de somma van f 300,—, moest al het overige van
de sieraden of derzelve waarde in geld worden opgebracht.

Artikel 8 luidde: *Ter plaatse kan met de waarde vergoeden... en het jaarmerk of*
de letter van dat jaar 1795, bij de zilversmeden in gebruik, laten stempelen. Ech-
ter kon men, volgens een latere publikatie (van 8 juli 1795, in dezelfde cou-
rant) het zilver dat men behouden had, op de gildekamer laten stempelen, en
wel in de periode van 22 augustus tot 30 september. Deze periode werd later
verlengd tot 21 oktober. Pas begin juli schijnt men besloten te hebben, het
voor Utrecht zo kenmerkende lossingsteken *Vrijheidshoed op een speer* (afb.
1A) te gebruiken. Op dit symbool zullen we later in dit verhaal terugkomen.

Aanvankelijk wilde de overheid zich hier in Utrecht kennelijk voegen naar de
handelwijze in de steden van Holland en Zeeland, waar op het zilver dat vrij-
of losgekocht werd, de jaarletter voor 1795 van de betreffende stad werd bij-
geslagen, ongeacht de herkomst van de voorwerpen.

In artikel 9 werd bepaald *dat zilversmeden en kashouders zullen gehouden zijn*
ieder stuk ongemunt goud en zilver 't geen zij in der zilverwinkel hebben, nieuw te
laten merken, met het jaarmerk en een dubbele letter voor dit jaar 1795 in ge-
bruik; dit was voor Utrecht in 1795 de letter M. Voor zover het hun affaires be-
treft zijn zij vrijgesteld van 't opbrengen van goud en zilver. Wat hun eigen gebruik
diende zullen met alle burgers gelijkstaan.

Onder het opbrengen van ongemunt goud en zilver zal mede niet begrepen zijn,
datgene het welk tot gebruik van kerkdienst geschikt is, maar wel begrepen het on-
gemunt goud en zilver, 't geen door gezelschappen, gildecorporas, diaconien of an-
dere godshuizen wordt gebruikt, welke alle hier eveneens in alle opzichten als par-
ticulieren worden beschouwd.

Zilveren lepels, vorken en hechten van messen zijn ook niet begrepen onder deze
publikatie tot het getal van 3 douzijn toe van ieder soort.

Op deze publikatie volgt op 6 juni een ampliatio, die op 10 juni in de pers ver-

4) 1 pond Troois = 2 mark = 492.168 gr.

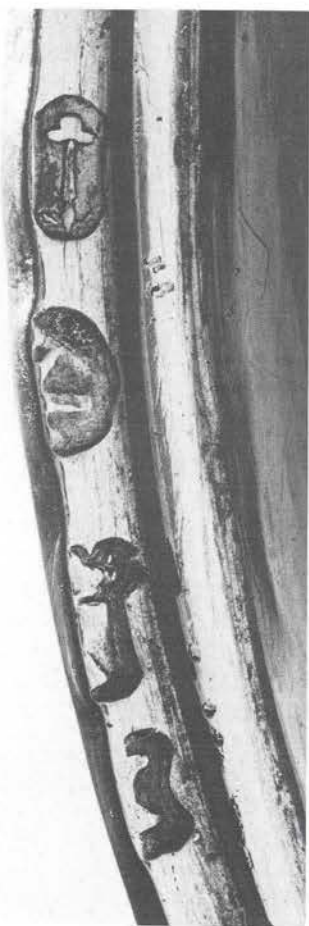
1 mark Troois = 8 once = 246.084 gr.

1 once Troois = 2 lood = 30.7605 gr.

1 lood Troois = 10 engels = 15.3802 gr.

1 engels Troois = 32 aas = 1.538 gr.

1 aas Troois = 0.048 gr.

Afb. 1A. Lossingsteken geslagen te Utrecht in de zomer van 1795; men kan duidelijk het grondje zien met de aanduiding van gras. Foto Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 1B. Beker van Thyman van Leeuwen uit 1686, foto Rijksmuseum, Amsterdam.

scheen. Hierin werd de burger gemeld, dat *alle soep- en vislepels, suiker- en theelepels, gelijk ook dito vorkjes...* onder lepels werden gerekend . . . *dat al het geredimeerde (vrijgekochte) goud en zilver zal met een zodanig merk en (op) zodanige tijd en plaats worden gekeurd als nader zal worden bekend gemaakt.*

We lazen reeds, dat de mededeling over deze plaats en tijd op 8 juli 1795 in de *Stichtse Courant* verscheen. De bedoeling was om het zilver binnen veertien dagen in te nemen; deze periode werd op 6 juni reeds wegens praktische bezwaren verlengd met twee weken. De inname werd bepaald op zaterdag 27 juni 1795. In een latere periode kon men zich melden op de gildekamer, om daar het vastgestelde teken te laten slaan op het niet-ingeleverde zilver.

Het volgende verslag van een tijdgenoot van de gebeurtenissen uit het jaar 1795 is om vele redenen interessant voor ons betoog 5). De schrijver vermeldt, dat hij in het jaar 1795 als kleine jongen van tien jaar de gebeurtenissen binnen de stad Utrecht had meegemaakt; de intocht der 'bevrijders' op 17 januari van dat jaar en dat alles grote indruk op hem had gemaakt. Daar Utrecht in die tijd zeer patriots-gezind was, was de bevolking dan ook buiten zich zelve van vreugde. Deze vreugde sloeg echter snel om toen men bemerkte, dat de 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap' zeer duur betaald moesten worden: niet alleen de inkwartiering en het kleden van het zeer armoedig uiterguste leger, maar ook het opbrengen van het enorme bedrag (van honderd miljoen) aan Frankrijk.

Daar het verhaal levendig is geschreven, zullen we de auteur verder zelf aan het woord laten:

In den loop van dit jaar en wel spoedig begon men het stadhouderschap af te zweeren, dit geschiedde bij trompetgeschal op de Neude. Ik was daar ook, en jong en oud juichte deeze uitbanning toe, maar kort daarna kwamen er tijdingen uit Frankrijk, waarbij aan ons volk werd bekend gemaakt dat, hoezeer de Vrijheid wel geen handelsartikel was, de bevrijdingsonlusten bij moderatie waren gesteld op honderd millioen guldens anders niet. Daar waar zoodanige somma gevorderd word en betaald moet worden, diend dezelfde voorhanden te zijn en daar ze niet voorhanden is, moet er in de kasten rondgeschommeld worden. Dit was dan ook in ons ongelukkig land het geval. De Fransche grossiers in Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap of . . . je weet wel, hielden van geen boekhouden, maar leverden hunne waar á contant, zoodat die geen, welke in dien tijd over ons als vrije mannen regeerden, een soort van wet of besluit uitvaardigden, waarbij aan iedere ingezetene werd gelast al zijn tafel- en ander groot zilverwerk in een zeer bepaalden tijd op te brengen en dat voor onze stad te bezorgen in de muziekzaal, waar onze commissie was vereenigd en belast met het aan te nemen, te wegen en hetzelve in tegenwoordigheid der eigenaars in stukken te slaan of door hun het bedrag van het gewigt in geld dadelijk te doen betalen dan kon met het weder meede naar huis nemen en wierd er ten teeken dat de waarde er van was opgebragt, een stempel voorstellende de Vrijheidshoed op een speer opgeslagen 6).

Mijn vader en moeder hadden ook nog al wat voorraad en daar de contanten schaars waren, zo waren zij genoodzaakt twee baliemanden daarmede te vullen en hetzelve te verzenden om het nooit terug te zien en zo werden zij om een hersenschim beroofd van hetgeen zij door vlijt en spaarzaamheid zich hadden aangeschaft of van ouders of familie hadden geërfd, en zo wierden zij teruggebragt op 2 zilveren kandelaars, ik geloof 12 paar zilver en 3 serviessen, tabaksdoos 7) (afb. 2) en tafel-

5) C. F. Gijsberti Hodenpijl, ed., 'Revolutedagen te Utrecht', *De Navorscher*, LII (1902) 548-554. Er bestaan nog meer verslagen van tijdgenoten, o.a. C. J. Nagtglas, *Utrecht tussen Pruis en Fransoos, 1780-1800*, A. van Hulzen, ed. (Utrecht, 1975). H. Keetell, *Dagverhaal van de gebeurtenissen binnen Utrecht 1793-1816* (Utrecht, enz., 1852-1905).

6) De schrijver heeft hier waarschijnlijk de gebeurtenissen gecompriimeerd. We weten n.l. dat pas in een later stadium op de gildekamer dit teken geslagen werd; Keetell, *Dagverhaal*, vermeldt op 3 juni, dat het zilver zal worden ingenomen en geeft hierbij een opgave van plaatsen, waar de commissie belast met de inname zou *vaceren*, n.l. voor de wijken A.B. en L. in het Fundatie huis, voor de wijken F.E. en K. in het kapittelhuis van de Oud-Munster, voor de wijk C.D. en M. in de Muziekzaal, voor de wijken G.H. en I. in de Munt.

7) Een tabakspot met het lossingsteken uit het jaar 1795, jaarletter C voor het jaar 1786, kwam

Afb. 2. Tabakspot gemaakt door Anthonie van Luttervelt in het jaar 1786, met het lossingsteken uit het jaar 1795. Foto Mak van Waay, Amsterdam.

confoir, voor welker waarde mijn vader het geld gaf. Deeze voorwerpen zijn nog mijn eigendom, daarop kan men nog den stempel der vrijheid gewaar worden. Voor het opgebragte kreeg men eene obligatie op de Provincie, welke kort daarna 30% waardig waren, - het was een treurige dag."

Deze in 1848 opgetekende herinneringen, die in 1902 gepubliceerd werden, zijn daarom zo belangwekkend, omdat de kennis aangaande dit lossingsteken, dat alleen in Utrecht in de zomer van 1795 in gebruik is geweest, toen ge- op een veiling te Amsterdam in het najaar van 1981. De maker van deze tabakspot is Anthonie van Luttervelt, zilversmid te Utrecht (1767-1797) (zie ook afb. 2).

Afb. 3. Twee kandelaars, gemaakt te Den Haag door Johannes van der Toorn in 1783 met het Utrechtse lossingsteken uit het jaar 1795. Foto Centraal Museum, Utrecht.

heel verloren leek te zijn.

Elias Voet, die het enige malen op zilveren voorwerpen is tegengekomen, vermeldde het in 1912, in zijn werk over Amsterdamse zilversmeden nog als een onbekend meesterteken; het artikel in de *Navorscher* van 1902 was kennelijk onopgemerkt gebleven 8).

Ook nu nog bestaat er veel misverstand over dit Utrechtse teken, dat zowel op Utrechts zilver als op zilver afkomstig uit andere steden aangetroffen wordt, zoals bijv. op de kandelaars van de Haagse zilversmid Johannes van der Toorn (1747-1832) te zien is die gemaakt zijn in het jaar 1783 (afb. 3).

8) E. Voet jr, *Merken van Amsterdamsche Goud- en Zilversmeden* ('s-Gravenhage, 1912) 146. Voet kwam dit teken tegen op een olie- en ajijsstel uit 1781 (nr. 557) en op een molen-beker uit 1642.

Afb. 4. *Libertà*: Vrouwefiguur voorstellende de Vrijheid, uit de *Iconologia* van Cesare Ripa. Foto Kunsthistorisch Instituut, Utrecht.

LIBERTÀ. *Vryheyt.*

Alleen de dekenen en keurmeesters van Utrecht kozen een figuur om op het losgekochte zilver te slaan; in de steden van Holland en Zeeland gebruikten men de gildeletter van het lopende jaar. Dit symbool wordt vaak met de Franse Revolutie in verband gebracht, maar het was echter al twee eeuwen eerder bekend in de Nederlandse ikonologie of beeldleer. In het beroemde boek van de Italiaan Cesare Ripa *Iconologia*, waarvan de eerste druk uit het jaar 1593 dateert, komt een vrouwefiguur voor, die in de rechterhand een speer houdt en in de linker een hoed 9) (afb. 4). Zij verbeeldt hier het begrip *Libertà* of wel Vrijheid. De hoed als vrijheids-attriboot ontleende Ripa aan de Romeinen, waar de vrijgelaten slaven als symbool een hoofddeksel opgezet kregen. De directe bronnen van deze allegorie van de Vrijheid waren afbeeldingen op penningen van Romeinse keizers, die kort tevoren als kopergravures verschenen waren 10).

Ook Karel van Mander, die de Italiaanse bronnen goed kende, geeft in zijn *Wtlegginghe* een vrijwel indentieke verklaring voor dit begrip en zijn afkomst

9) Cesare Ripa, *Iconologia* (Roma, 1593) 293, *donna, che nella sinistra mano tiene una mazza, come quelle de Hercule, et nella destra mano tiene un cappella con lettere.*

10) Antonio Agostini, *Discorsi sopra le medaglie* (Roma, 1592). Agostini ordende de afbeeldingen van Romeinse keizers uit ikonologisch gezichtspunt en niet chronologisch. De kopergravures zijn gemaakt naar de medailles van de keizers Antonius Pius, Vitellius en Gallus.

11). Hierna doet het zinnebeeld en zijn personificatie zijn intrede in de Nederlandse schilderkunst. Het werk van Ripa, dat grote invloed heeft ugeoefend op vele Europese schilders, die het gebruikten om 'ideeën' gestalte te geven, verscheen in 1644 te Amsterdam in een Nederlandse vertaling, uitgegeven door Dirk Pietersz. Pers 12). In deze Nederlandse editie, getiteld *Iconologia of Uytbeeldinghe des Verstands* neemt Pers de figuur met de hoed over uit Ripa's uitgave van het jaar 1603 en vertaalt de italiaanse tekst als volgt:

„Een Vrouwe in 't wit gekleet

LIBERTA. Vrijheyt.

hebbende in de rechter hand een Scepter, en in de slincker een Hoed en op de aerde staet een Katte.

De scepter bediet het aensien of ontsagh van de Vryheyt en van de Heerscappe, die zy van haer selve houdt: Wesende de Vryheyt een volkomende of vrye besittinge van 't gemoed, van 't lichaem en van goederen, die door verscheyden manieren, ten goede werden beweeght. Het gemoed door de genaede Godes, het lichaem door de kracht desselven, en de goederen met voorsichtigheyt en wijsheyt.

De hoed wort haer gegeven, gelijk wij sullen seggen, omdat wanneer de Romeinen eenen Slave wilden in Vryheyt stellen, nae dat hem 't hoofd geschooren was, soo gaven zy hem een Hoed op 't hoofd: en dese Ceremonie wierde gedaen in den Tempel van seeckere Godinne Feronia, geheeten, die zij geloofden, dat beschermster was van de Slaven, en die dese Vryheyt verkregen hadde.

En daarom wierde hy billijk met een Hoed afgemaelt...”

LIBERTA

Een vrouwe die in de slincker hand een kodse houd, op de maniere als Hercules, en in de rechter hand een Hoed, waer op geschreven staat LIBERTAS AUGUSTI. EX S.C. twelck de Vryheyt beteykent, die door eygene kracht en dapperheyt verkregen wort, gelijk boven geseyt is. En aldus vintmen dieselve in de Medaglien van Anton. Heliogabalus uytgesneden.

LIBERTA

Een vrouwe die in de rechter hand een Hoed houd, en op der aerde leyt een gebroken Iock.

De zeventiende-eeuw had een grote voorliefde voor dit soort emblemata-boeken, waarbij een voorstelling vergezeld werd van een bijbehorende tekst, meestal in dichtvorm. De Amsterdammer Dirk Pers kwam dus met zijn uitgave tegemoet aan de populaire smaak van zijn tijd. Daarvóór echter waren de zinnebeeldige figuren, die Ripa in zijn werk afbeeldde, al doorgedrongen in de Nederlandse schilderkunst. De vroegste voorstelling van deze vrouwefiguur - als Nederlandse Maagd - is te vinden op een schilderij uit 1618 van Jan Tengnagel: *Allegorie op de Voorspoed onder het bewind van Prins Maurits*, nu in

11) Karel van Mander, *Het Schilderboek . . . eyntlijck d'wlegghinghe der Metamorphosen*, pub. Ovidii Nasonis. Oock daerneffens wtbeeldinghe der figuren, Alles dienstig en nut den schilders, constbeminders, dichters oock allen staten van menschen (Haarlem, 1604) fol. 133.

12) Cesare Ripa, *Iconologia of uytbeeldinghe des verstands*, D. Pietersz Pers, ed. (Amsterdam, 1644) 573-574.

Afb. 5. Jan Tegnagel, *Allegorie op de bloei van de Republiek onder Prins Maurits*, ca. 1618, Delft, Sted. museum Het Prinsenhof.

het Stedelijk Museum Het Prinsenhof te Delft (afb. 5). De Nederlandse Maagd houdt een speer met een hoed *erop*, een duidelijke verandering ten opzichte van Ripa's prototype; bij Tegnagel zijn de twee attributen bij elkaar gevoegd 13). In dit verband zou het te ver voeren om deze allegorische voorstelling door de gehele zeventiende eeuw te vervolgen. Aan het einde van dit tijdperk is deze echter zo zeer gemeengoed geworden, dat men haar zowel op gewestelijke als op generaliteitsmunten afgebeeld ziet.

In 1672 wordt de Nederlandse leeuw met het attribuut afgebeeld op de z.g. *hoedjesschelling* in Zeeland. Het attribuut is dan losgekoppeld van de oorspronkelijke vrouwefiguur of Nederlandse maagd, en wordt tot zelfstandig symbool.

In 1704 krijgt de Hollandse leeuw op de in dat jaar geslagen duiten het symbool: de afbeelding van het begrip vrijheid is de burgerij dus zeer vertrouwd 14). Op de aardige tekening in dit verband van Jurriaan Andriessen uit de pe-

13) Jan Tegnagel (1584-1635): *Allegorie op de voorspoed onder het bewind van Prins Maurits*, ca. 1618. Doek 130 x 180, Delft, Stedelijk Museum Het Prinsenhof. Over dit schilderij en de datering H. Schneider, 'Der Maler Jan Tegnagel', *Oud-Holland*, XXXIX (1921) 11-27; Erik de Jong, *Een schilderij centraal. De slapende Mars van Hendrick ter Brugghen*, Catalogus Centraal Museum (Utrecht, 1980) 22, afb. 36; B. Brenninkmeyer-de Rooy in: *God en de Goden. Verhalen uit de bijbel en klassieke oudheid door Rembrandt en zijn tijdgenoten*, Catalogus Rijksmuseum (Amsterdam, 1981) 69, 70, afb. 7.

14) H. Enno van Gelder, *De Nederlandse Munten* (Utrecht, 1965) 226-232; vanaf 1684 op het provinciale drie gulden stuk, het gulden-stuk, zowel als op halve guldenstukken, Pallas of de Nederlandse maagd afgebeeld met de speer en de vrijheidshoed; bij de muntordonnantie van 17 maart 1694 werden deze munten opgenomen bij de generaliteitsmunten. De *Hoedjesschelling* is alleen te Zeeland geslagen in de periode van 1672-1738. De Hollandse duiten met de leeuw zijn geslagen tussen 1704-1780. Zie Van Gelder afb. 161, 162, 163, 167, 180, 190.

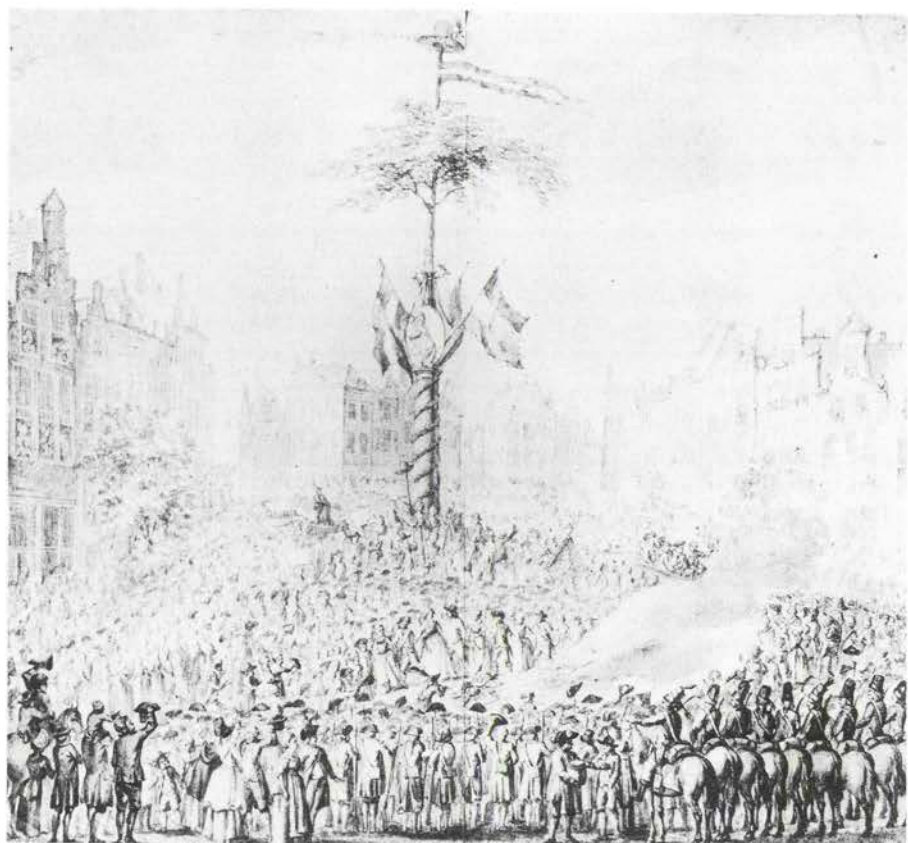
Afb. 6. *De rechten van den mensch, de Nederlandse Maagd met de vrijheidshoed op een paal. Tek. van Jurriaan Andriessen, Haarlem ca 1795. (Gesigneerd achterzijde Jurr. Andriessen invenit et fecit), maten 18,5 x 39,5 cm, particuliere collectie, Amsterdam.*

riode die wij in dit artikel bespreken, ziet men de vrouwefiguur nogmaals afgebeeld (afb. 6). Andriessen, die een groot behangselatelier te Haarlem leidde, moet deze tekening naar de smaak van die dagen als voorontwerp gemaakt hebben. Toch lijkt het alsof het symbool nog een laatste verandering heeft ondergaan. De Utrechtse stempelsnijder, die het stempel sneed, gaf de speer of de paal het aanzien van een boom op grasgrond. Dit is duidelijk te zien op de beker, die Thyman van Leeuwen ruim honderd jaar eerder, in het jaar 1686 maakte voor het kapittel van St. Marie te Utrecht, om het feit te memoreren dat de Mariakerk zeshonderd jaar eerder gewijd was; deze beker kreeg het lossingsteken van 1795 bijgeslagen 15) (afb. 1A en 1B). Hebben we hier misschien te maken met een vermenging van twee begrippen: enerzijds de speer met de hoed, anderzijds de vrijheidsboom? Vrijheidsbomen werden in deze zomer overal in het land opgericht, en tijdgenoten zullen het stempel zeker als zodanig hebben begrepen 16) (afb. 7).

Vele inwoners van Utrecht hebben, door de nood gedwongen, kostbaar zil-

15) Thyman van Leeuwen, zilversmid te Utrecht, meester in 1632, overleden in 1705; beker met inscriptie 't Capittel van Sinte Marie 't Utrecht MDCXXXVI . . . jaarletter X voor het jaar 1686. Inventaris Rijksmuseum, Amsterdam, N.M. 587. *Catalogus van Goud en Zilverwerken*, Rijksmuseum (Amsterdam, 1952) nr. 179. Men spreekt in art. 9 duidelijk over zilver, dat bestemd is voor de eredienst; de beker van de Mariakerk viel hier dus niet onder.

16) Keetell, *Dagverhaal*, op 7 juni 1795 werd een vrijheidsboom opgericht op de Neude, die voorzien van een speer met vrijheidshoed die meer dan 4 voeten boven de kruin van de boom uitstak. Op 10 juni werd een hoogte van gras om de vrijheidsboom gelegd. Op 15 juni volgt dan de beschrijving van de grote triumfopocht met op wagen nr. 16 Juffr. 't Hoen, voorstellende de Nederlandse maagd, getrokken door 6 paarden, die in haar hand een speer houdt met de hoed erop. Het is niet ondenkbaar, dat de keurmeesters en dekens na deze datum besloten, dit symbool als lossingsteken te nemen.

Afb. 7. Gezicht op de Neude te Utrecht met de Vrijheidsboom opgericht op 15 juni 1795. Onder de boom staat een zinnebeeldige groep opgesteld, waaronder de Maagd met de vrijheidshoed op de paal. (Deze groep was in de optocht nr. 16.) Foto GAU, cat. nr. HA s 95.8.

verwerk ingeleverd. Daar lang niet op al het nu nog bewaard gebleven zilver van vóór 1795 dit teken geslagen is, zal dan ook menig voorwerp verstopt, althans niet ter omsmelting aangegeven zijn. Weinigen waren zo fervent patriot, of wilden bij de overheid daarvoor doorgaan als de burger Hahn, die reeds op 20 april 1795 overijverig zijn grote wijnkoeler ter waarde van zeshonderd gulden in een rekest aan de vroedschap ter omsmelting aanbood 17); de betrokken maatregel was toen in Utrecht nog niet eens afgekondigd. De bewuste wijnkoeler kwam ruim dertig jaar tevoren, in 1764, in het bezit van de vader van de suppliant, als geschenk van Curatoren van de Universiteit; we kunnen slechts gissen naar de naam van de maker van dit kapitale stuk zilverwerk, dat bij een inleveringswaarde van *f* 1- 10 stuiver per lood meer dan zes kilogram gewogen moet hebben. Twee zilversmeden: Cornelis van Straatsburg en Adam Visch komen zeker als maker in aanmerking; van beide meesters zijn dergelijke omvangrijke voorwerpen bekend en ook bewaard geble-

17) N.N., 'Een staaltje van Vaderlandsliefde in den Revolutietijd', *De Navorscher*, LII (1902) 173-175.

ven 18). Dit vrijwillig aanbieden voor de 'goede zaak' zal een uitzondering gebleven zijn.

Uit een andere bron, de notulen van het Burgerweeshuis, weten we, dat de regenten aarzelden met inlevering van het zilveren eetgerei en de beslissing van de andere godshuizen wilden afwachten om die te volgen. Het Burgerweeshuis bezat trouwens weinig zilver; meer dan de in 1752 bestelde lepels en vorken kwam in de inventaris van 1795 niet voor 19).

Het is jammer, dat we in de rekeningen van Thesaurier en Cameraar van de stad Utrecht uit de tweede helft van het jaar 1795 geen spoor vonden over het ingenomen zilver. Mogelijk ging dit hier buiten het stadsbestuur om en werd de inname door de Landsregering geëffectueerd.

Een enkele maal kunnen we elders een idee krijgen van wat er alzo werd ingeleverd:

Ik ondergetekende versoekende aan 't Committe van Justitie alhier om permitteren te moogen laten te smelten en Essayeren Een honderd en vijfzig mark (bijna 37 kilogram) silver bestaand in koffy en melk kannen, thee blaaden, ketels, leepels en forken, konforen, theeketel, Leepels en forken en eenig klein silvergoed, het welke also bij hem ondergeteekend ontfangen is van Zwol van Mozes Levi Hartog, om in commissie te laten smelten en te asseeren, ente verkoope, volgens hierby een attestatie van de Secretaris der Stad Zwol. Amsterdam den 29 april 1795 H. M. Hartog 20).

Het taxatierequ van het zilver, ingeleverd door het Gemeenlandshuis te Delft, geeft de volgende bedragen : *Zilveren lampetten en schotel f 525, een dito f 341-14, zes kandelaars f 261-14, twee tabakscomforen f 63, twaalf zoutvaten f 152-5 21).*

De waarde per lood zilver (15.38 gram) was gesteld op f 1-10 voor grote keur en f 1-6 voor kleine keur, hetgeen overeenkomt met de toen geldende prijzen voor smeltzilver. Aan de hand van deze waarden kan het gewicht van het ingeleverde zilver berekend worden.

Ook in het archief van de familie Martens vonden we enige mededelingen over de zilverinlevering van 1795. Mr David Jan Martens spreekt eerst uitvoerig over het *Tractaat van Vreede en Alliantie* van 18 mei 1795; vervolgens kenmerkt hij de maatregelen om het ongemunt goud en zilver in te nemen als *merkwaardig*. Verder merkt hij op: *In het algemeen was men zeer ontevreden over deze publicatie tot het opbrengen van het goud en zilver. Verscheidene rekes ten werden daarover gepresenteerd, dog vrugteloos 22).*

Onder dit verslag, maar kennelijk later met andere inkt geschreven staat een

18) Wijnkoeler van Cornelis van Straatsburg, meester in 1748, werkzaam tot 1800, Particuliere Collectie Den Haag. Wijnkoeler van Adam Visch, meester in 1754, overl. 1787. J. J. C. Taets van Amerongen, *Zilver*, Catalogus Centraal Museum (Utrecht, 1972) nr. 103, inventaris nr. 11236.

19) GAU, Burgerweeshuis, Broederschapsnotulen 1795.

20) GA Amsterdam, Recht. Arch. nr. 1304, Authorisatieboek essayeren en smelten van zilver, losse bijlagen, verzoekbriefje nr. 130 (met hartelijke dank aan de heer K. A. Citroen voor zijn verwijzing naar deze bron).

21) M. G. Wildeman, 'Het Gemeenlandshuis te Delft', *De Navorscher*, LII (1902) 70-84, m.n. 83. In Leiden zijn requ's in inventarissen teruggevonden (vriendelijke mededeling van drs J. ter Molen).

22) Mr. David Jan Martens, 1751-1811, GAU, Familie Martens, nr. 319. Mr David Johan Mar-

voor ons nog zeer belangwekkende mededeling, namelijk dat *het ongemunt goud en zilver in 's landschappen gestort, heeft opgebracht over de gehele provincie een somma van f 774668 - 8 - 10.*

De inname van het goud en zilver heeft nog enkele andere interessante aspecten, die vooral economische en sociale kanten betreffen. Het betrof hier zogenaamd dood geld: het edele metaal was niet rentedragend. De ekonomie of koopkracht van de bevolking werd dus op generlei wijze aangetast, hetgeen bij een echte belastingheffing wel het geval zou zijn geweest. De patriotten hadden zich trouwens altijd fel gekeerd tegen de huns inziens willekeurige belastingheffing ten tijde van de stadhouders. Bovendien werden door deze nieuwe maatregel vooral de voormalige adel en de patriciërs getroffen. Deze bevolkingsgroepen toch waren in het bezit van de kostbare en grote stukken zilver, die voornamelijk onder de inleveringsplicht vielen. Aan een bedrag van driehonderd gulden (de tegenwaarde van iets meer dan drie kilogram zilver) zullen de lagere klassen van de bevolking zeker niet zijn toegekomen. Daarom stelde het geheel van deze maatregelen niet meer voor dan een druppel op de gloeiende plaat. Wanneer we de provincies Holland en Zeeland welvarender schatten dan Utrecht, dan kwam de gehele edelmetaal-requisitie waarschijnlijk niet boven de drie miljoen gulden en dit, terwijl in totaal honderd miljoen aan Frankrijk moest worden betaald voor de *bewezen diensten*.

We zijn in dit artikel wat dieper ingegaan op de laatste grote zilver-inname in de provincies Holland, Zeeland en Utrecht, omdat over de desbetreffende gebeurtenissen in de zomer van 1795 en over het doen slaan van het z.g. lossingsteken weinig bekend bleek te zijn.

Ten onrechte wordt dit teken nog vaak een herkeuringsstempel genoemd; uit het voorgaande is wel duidelijk, dat er van herkeur geen sprake geweest is.

Er is relatief weinig Utrechts gekeurd zilverwerk bewaard gebleven. De mogelijkheid bestaat, dat het feit, dat de burgerij hier, meer dan elders, patriotisch gezind was, hieraan ten grondslag ligt, en dat men in Utrecht meer dan in andere steden edelmetaal voor de goede zaak heeft ingeleverd. Waarschijnlijker lijkt echter, dat in Utrecht de economische omstandigheden gedurende de gehele 18e eeuw slechter waren dan in Holland en Zeeland en dat er daarom minder zilver aanwezig was zowel om te verstoppen als om in te leveren dan in de veel rijkere provincies Holland en Zeeland. Zilverbezitters waren minder in staat in 1795, de som gelds bijeen te brengen die nodig was om ieders bezittingen los te kopen; veel Utrechts zilverwerk is bij deze laatste grote zilverinname in de smeltovens verdwenen.

tens, geb. Utrecht 1751 aug 3, zoon van mr Jacob Karel en Jacoba Constantia Godin, overl. Utrecht 1811 aug 17 in het door hem sedert 1799 bewoonde huis aan de Kromme Nieuwe Gracht tegenover de Jerusalemsteeg. Raad in de Vroedschap 1781-'95, schepen. In 1803 opnieuw in het gemeentebestuur, thesaurier 1800-'11, curator van de Hogeschool, hoogheemraad Lekdijk Bovendams. Eigenaar van de hofstede Den Daal tussen Utrecht en Zuilen aan de Vecht. Dilettant-schilder (C. H. de Jonge, *Catalogus der schilderijen*, Centraal Museum (Utrecht, 1952) II, nrs. 492-544; trouwt te Utrecht 1790 jan 24 jkvr. Johanna Henrietta Antonia Strick van Linschoten. F. G. L. O. van Kretschmar, 'De portretverzameling Martens van Sevenhoven, een beeldkroniek van een Utrechtse familie', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, XXXII (1978) 149-237, m.n. 176. Twee portretten van hem in Centraal Museum: nr. 16215 en 8398-a (afb. 40 en 43, in dit jaarboek, p. 214 en 216).

De landboot van Dietz ¹⁾

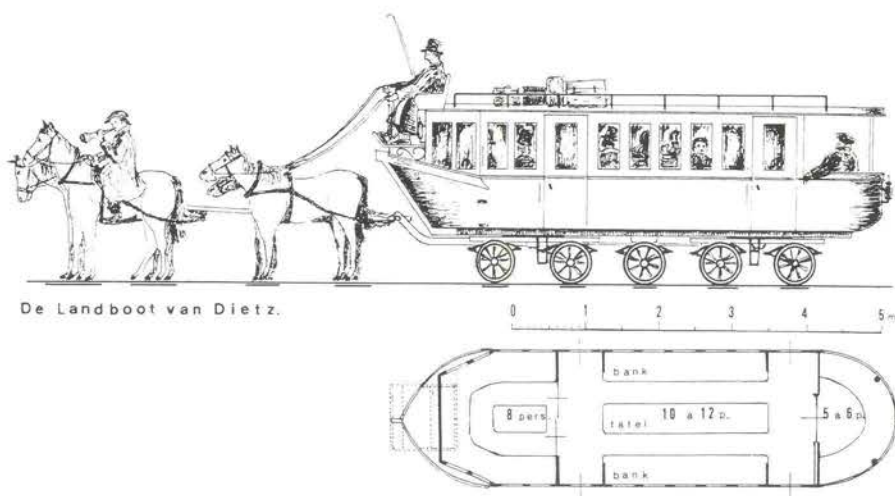
P.H. Damsté

Wellicht zal men zich afvragen, wat de uitvinder J.C. Dietz bewogen heeft het door hem in 1839 bedachte rijtuig, dat gedurende korte tijd in de Utrechtse regio zo veel publiciteit heeft genoten, als *landboot* te etiketteren. Wilde hij met deze benaming een pendant scheppen van de middeleeuwse *carrus navalis* - beide namen vormen immers elk op zichzelf een *contradictio in terminis* - of van de *blauwe schuit*, die zich net als de landboot op wielen voortbewoog? Van enig verband met het werkwoord *landvaren* kon geen sprake zijn. Dat toch is het over water verplaatsen van stukken drijvend veen, al naar gelang van de streek zudden, drijftillen of kraggen genoemd ²⁾. Evenmin hebben wij te maken met een op het land getrokken vaartuig, zoals de visserman Peggotty uit David Copperfield met zijn scheepje had gedaan en, in navolging van hem, een vriend van mij, die bij die gelegenheid zijn boot, oorspronkelijk 't Zee-paard' geheten - ook al zo'n amfibisch aandoend woord - verdoopte in 'Walvis'. Het antwoord op de vraag moet luiden, dat het de uiterlijke vorm van het rijtuig is geweest, welke Dietz tot de naam 'landboot' heeft doen besluiten. Al zijn ons geen afbeeldingen ervan overgeleverd, de Utrechtse Courant van 12 Augustus 1839 geeft ons van de landboot zo'n nauwkeurige beschrijving en ook van elders hebben ons zo veel gegevens over dit merkwaardige voertuig bereikt - zij zullen hieronder nog aan de orde komen - dat ons medelid J.W.H. Meijer te De Bilt daaraan voldoende had om de wagen voor ons te kunnen reproduceren (afb. 2).

Alvorens de geschiedenis van de landboot te verhalen, moet ik een enkel woord wijden aan de twee dramatis personae, de ontwerper Johan Christiaan Dietz, nu eens te 's-Gravenhage dan weer te Utrecht woonachtig, en de rijtuigfabrikant Gerrit Soeders te Maarssen, die in zijn filiaal-werkplaats te De Bilt de wagen voor Dietz heeft gemaakt. Eigenlijk moet ik nog een derde noemen, die, al was hij geen direct belanghebbende, voor en tijdens de gebeurtenissen met de landboot een rol van betekenis heeft gespeeld. Dat was de heer J.Th. Netscher, administrateur van het Fonds tot Aanmoediging van

1) De talrijke noteringen uit de Utrechtse Courant over Dietz en Soeders die de heer G. Smilda mij aanreikte en de gegevens die de heren G.E. van Leersum en J. Mac Lean zo vriendelijk waren daaraan nog toe te voegen, vormden de grondslag voor dit artikel. Helaas kan ik de heren MacLean en Smilda hiervoor niet meer bedanken.

2) H.A.M.C. Dibbitts, *Nederland-Waterland* (Utrecht, 1950); N.R.C.-Handelsblad van 22 December 1980, 'Onder de Keizerskroon'.

de Nationale Nijverheid te 's-Gravenhage, die voor Soeders te allen tijde een steun en toeverlaat is geweest. Behalve dat, zijn Netschers adviezen aan de minister en indirect aan de koning van veel invloed geweest op de gang van zaken.

J.C. Dietz

Een genie zou ik Dietz niet durven noemen, maar ingenieus, dat was hij zeker. Hij noemde zich *ingenieur mécanicien*, wat wij nu met werktuigkundig ingenieur zouden vertalen. Of die titel op enig diploma stoelde heb ik niet kunnen vaststellen, maar hij kwam wel overeen met de aard van zijn werkzaamheden.

Dietz was, behalve rijtuigfabrikant, in hart en nieren uitvinder. Als zodanig moest hij het hebben van publiciteit. Blijkbaar had hij een goede verhouding met de *Utrechtsche Provinciale en Stadscourant*, want, zonder daarin ooit te adverteren, slaagde hij erin geregeld in de stadsnieuwskolommen met ere te worden vermeld.

Ofschoon hij vrouw en kinderen had, verbleef hij nooit lang op een zelfde adres. In Den Haag woonde hij in 1839 en begin 1840 achtereenvolgens op de Paviljoensgracht, in 'Het Witte Hert' in de Heerenstraat en in het logement 'De zeven kerken van Rome', om vervolgens naar Utrecht te verhuizen, waar hij met onderbrekingen enige jaren moet hebben gewoond. Zo verbleef hij in de zomer van 1840 in 'De Witte Engel' 3) en in 1842 in 'Het Hof van Holland' 4) op het Vreeburg. Later in de jaren veertig was hij in Brussel werk-

3) 'De Witte Engel' was een logement aan de Vleutenseweg, even voorbij de voormalige Hoenderstraat, dus tegenover het Leidse Veer. Gemeentearchief Utrecht (GAU), Kaartsysteem Smilda (KS).

4) 'Het Hof van Holland' was een logement op de Zuidhoek van de Drieharingstraat en het Vreeburg. Later stonden op die hoek achtereenvolgens de Stichtsche Bank, de Twentsche Bank, Cabaret 'Old Dutch' en het Chinese restaurant 'Azië', dat in 1969 afbrandde. Nu is op die plaats de Nederlandse Middenstandsbank gevestigd. GAU, KS.

zaam, waar zijn stoomrijtuig voor de weg een tijd lang het onderwerp van gesprek is geweest 5). Mogelijk had dat veelvuldige verhuizen te maken met Dietz' financieel beheer. Dit liet n.l. veel te wensen over. Het spreekwoord 'de kost gaat voor de baat uit' vond bij hem een zeer eigen interpretatie, in dien zin, dat hij op voorhand opsoupeerde wat hij met zijn uitvinding dacht te zullen verdienen. Doordat de winst veelal bij zijn verwachtingen achterbleef - wanneér er al van 'baat' sprake was - zat hij eeuwig in de schulden.

De vindingrijkheid van Dietz kende geen grenzen. Zijn zelfvertrouwen evenmin. Een enkele maal was hij genoodzaakt bakzeil te halen, wanneer zijn voorspiegelingen door de praktijk niet werden bevestigd. Iets dergelijks deed zich voor bij de door hem uitgevonden brandblusser, waarvan de Utrechtse Courant van 4 Juli 1842 6) vermeld had, dat hij door middel van een stoommachine van 15 p.k. in één seconde 150 liter, in een minuut 9000 en in een uur 540.000 liter water op een hoogte van 3060 à 3075 voet kon brengen. Een grote brand in het Ministerie van Marine begin 1844 was voor Dietz een gereede aanleiding nog eens de aandacht op zijn uitvinding te doen vestigen. Deze brandblusser, aldus de Utrechtse Courant van 12 Februari 1844 7), kan in één seconde 37 liter, in een minuut 2220 en in een uur 133.200 liter water op een hoogte van 60, 80 en 100 voet brengen. Het is dus gewenst, zo besluit het bericht, dat de regering met de heer Dietz in onderhandeling treedt.

Enthousiast schrijft de Utrechtse Courant van 4 Januari 1841 8) over Dietz' uitvinding in Parijs van een stoommachine om 6 remorqueurs (remorqueur = sleepboot) in beweging te brengen voor het snelle slepen van beladen schepen op de Seine. De krant hoopt, dat deze belangrijke uitvinding, waarvan zij de werking nader beschrijft, ook hier te lande worde ingevoerd en zij wijst op de grote voordelen ervan voor de Rijnscheepvaart bij het transporteren van goederen en reizende personen. Nog dat zelfde jaar, in de zomer van 1841, komt Dietz met een nieuwe vondst voor den dag. Het is de boot 'Aviso', onmisbaar voor een zeemogendheid 9). Zij kan niet zinken, is gemakkelijk wendbaar en heeft een snelheid *gelijk aan die der stoomwagens* of, zoals de Utrechtse Courant het wellicht duidelijker uitdrukt, *men kan met dezelve een uur in 10 of 12 minuten afleggen*. Dietz heeft de boot aangeboden aan Prins Hendrik der Nederlanden (de Zeevaarder), maar blijkbaar zonder resultaat, want volgens de Utrechtse Courant van 3 September 1841 10) kan elke mogendheid dit geheim van Dietz kopen voor 2500 pond sterling of f 30.000,—

Ik wil hier niet alle opzienbarende uitvindingen van Dietz bespreken die ons dank zij de Utrechtse Courant bekend zijn geworden. Alleen maak ik nog in het kort melding van zijn project voor het droogmaken van de Haarlemmermeer. Hij bracht dit ter kennis van de koning en van de regering en twijfelde er niet aan of het zou door de in 1837 ingestelde commissie, belast met het inleveren van een ontwerp voor de droogmaking, worden aanvaard. De Utrechtse Courant van 10 Augustus 1840 wijdt er een vrij uitvoerige bespre-

5) *Utrechtsche Provinciale en Stadscourant (UC)* 7 December 1849, pagina 2, kolom 3 (p.2 k.3).

6) *UC* 4 Juli 1842, rubriek 'Mengelwerk', p.3 k.2.

7) *UC* 12 Februari 1844, p.2 k.3.

8) *UC* 4 Januari 1841, p.3 k.2.

9) *UC* 6 December 1841, p.2 k.1-2.

10) *UC* 3 September 1841, p.3 k.1.

king aan 11). Dietz ging er van uit, dat hij 770 miljoen kubieke meter water moest wegmalen, wat aardig goed berekend was. Hij had daarvoor 10 door hem ontworpen machines nodig van 30 p.k., die elk per dag 100.000 kubieke meter konden wegwerken. In 800 dagen kon het werk dus klaar zijn. Zijn begroting zag er globaal als volgt uit:

Een machine met toebehoren kost	f 30.000.—
dus de 10 machines	f 300.000.—
Steenkolen per dag f 500.— In 800 dagen	f 400.000.—
60 werklieden verdienen f 1.50 per dag per man,	
dus 60 man in 800 dagen	f 72.000.—
Kantoor- en administratiekosten	f 25.000.—
	Somma f 797.000.—

Dit wil zeggen, dat volgens het ontwerp-Dietz het werk zou zijn uitgevoerd voor nog geen tiende deel van de kosten die het tien jaar later door die dure ringdijk, ringvaart en de drie vaste stoomgemalen in werkelijkheid heeft geleverd. Bovendien zou de droogmaking volgens de methode-Dietz in 800 dagen zijn voltooid, terwijl er in feite anderhalf maal zo veel tijd mee gemoeid is geweest 12).

Zoals boven reeds is gebleken tracht Dietz in 1842 in Brussel zijn fortuin te vinden. Zijn naam komt dan nog maar sporadisch voor in de Utrechtse Courant. Voor het laatst is dat op 7 December 1849, wanneer wij het uit Belgische dagbladen overgenomen bericht lezen, dat *de heer Dietz, beroemd ingenieur, ... te Parijs is overleden* 5).

G. Soeders

Over Gerrit Soeders en zijn fabriek is in de loop der jaren al enige malen gepubliceerd 13).

Geboren te Amsterdam in 1794 begon Soeders in 1822 met een fabriek van rijtuigen te Maarssen aan de Vecht. In dat zelfde jaar trouwde hij met de toen 19-jarige Hendrina van Es, die hem 13 kinderen schonk. In 1856 is het gezin afgeschreven naar Groningen, waar Gerrit Soeders in 1864 op 70-jarige leeftijd is overleden.

De rijtuigfabriek te Maarssen, aanvankelijk 'De Nijverheid', van 1848 af 'Nieuw-Hoop' geheten, gold van 1825 af enige decennia lang als de belangrijkste van Nederland 14). Er werden voornamelijk rijtuigen gemaakt voor welgestelde families, zoals tilbury's, calèches, phaëtons, chars-à-bancs, sjezen, barouchettes, fourgons, landaulets, enz. (zie afb. 1), waarvoor Soeders in de buitenplaatsen aan de Vecht een rijk afzetgebied zal hebben gevonden.

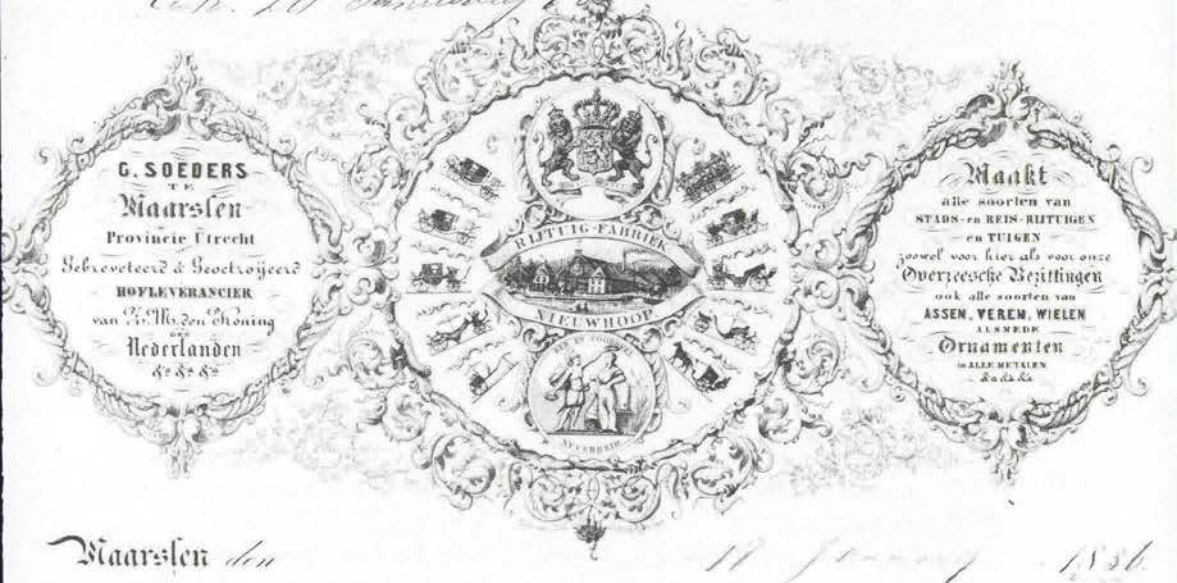
11) UC 10 Augustus 1840, p.1 k.3.

12) Winkler Prins *Encyclopedie*, 7e druk, s.v. 'Haarlemmermeer' (1).

13) Henri Asselberghs, *Beijnes, een Eeuw van Arbeid* (Haarlem, 1938) 22, 23, 45 en 52 n. 68. P.H. Damsté, 'Een Bilts huwelijk en een Haarlems jubileum' in: *Uit het verleden van De Bilt* (De Bilt, 1960) 105-107. J. MacLean, De geschiedenis van de Rijtuigfabriek van Soeders te Maarssen, 1822-1860 in *Gewina, Mededelingenblad van het Genootschap voor de geschiedenis der Geneeskunde, Wiskunde, Natuurwetenschappen en Techniek*, nr. 39, Februari 1977, 28-44. Dick Dekker, 'Koninklijke rijtuigfabriek in Maarssen!' *Orgaan van de Historische Kring Maarssen*, Februari 1978. G.F. van Reeuwijk, *Majesteit, Uw trein staat gereed* (Deventer, 1979) 21-27.

14) Mac Lean, 28 en 29.

Ente. 20 Januarij 1836 nr. 56

Het briefhoofd, dat Soeders zich voor zijn postpapier had laten maken - en dan in het bijzonder het middelste roosvenster - is zeker onze belangstelling waard: Het is een prachtig staaltje van 19e-eeuwse lithografie-kunst, het is zeer leerzaam voor onze historische vehiculologie en het vervulde voor Soeders en zijn potentiële klanten de functie van epistolaire show-room.

Foto Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.

Toen de fabriek door de Belgische opstand en de daarop gevolgde afscheiding in de neer was geraakt, heeft Soeders zich diverse malen tot de koning gewend met verzoeken zowel om geldleningen als om orders voor de levering van hofrijtuigen of kruid- en bagagewagens voor de artillerie. Ofschoon burgemeester Dolmans van Maarssen zich met zijn warme aanbevelingen bijzonder voor Soeders uitsloofde, kreeg deze telkens nul op het request, omdat zowel de opperstalmeester als de directeur-generaal van Oorlog er de voorkeur aan gaven bij de oude leveranciers in Den Haag, Delft en Dordrecht te blijven. Pas in 1835 zag Soeders voor het eerst een verzoek om een geldlening tot een bedrag van f25.000.- uit het Fonds tot Aanmoediging der Nationale Nijverheid ingewilligd. De gunstige adviezen van J. Th. Netscher, de administrateur voor de Nationale Nijverheid, zullen hiertoe zeker hebben bijgedragen. Zoals Dietz was ook Soeders een kind van zijn eeuw, in zoverre hij zich bij herhaling verdienstelijk heeft gemaakt met een uitvinding op industrieel gebied. Zo vroeg en verkreeg hij in 1836/37 octrooi op een door hem uitgevonden alliage van koper, zink, nikkel en zilver, dat hij 'klein-zilver' noemde en dat een verbeterde variant was van het Duitse Neusilber 15). In 1838

15) Mac Lean, 30 en 31.

vond hij een veiligheidsas uit, geschikt voor alle rijtuigen. Hieraan bestond dringend behoefte, omdat de Engelse patentassen vastliepen, moeilijk te repareren waren en olie lekten. Soeders kreeg op zijn veiligheidsas een 15-jarig octrooi 16).

Dat de fabriek in deze tijd een uitstekende naam had, blijkt wel uit de rapporten, die in Juni 1838 de koninklijke hof-commissie aan de koning, en de boven reeds genoemde Netscher aan de minister uitbrachten naar aanleiding van Soeders' verzoek om de titel van hofleverancier, met vergunning om het koninklijk wapen voor zijn fabriek te mogen plaatsen 17). De hof-commissie herinnert eraan, dat een door Soeders reeds vervaardigd rijtuig voor het Stal-Departement van de koning alleszins ten genoegen is uitgevallen. Netscher schrijft, dat de fabriek van Soeders de eerste rang bekleedt onder de gelijksoortige fabrieken hier te lande en zelfs, wat de deugdelijkheid van haar producten betreft, geen buitenlandse mededinging behoeft te vrezen. Het verzoek wordt dan ook ingewilligd.

Grote bekendheid heeft Soeders gekregen doordat in zijn fabriek de eerste spoorwegrijtuigen zijn gemaakt, d.w.z. de 'koetsen' of 'bakken' 18) - Soeders' bovengenoemde uitvinding ten spijt kwamen de eerste assen en wielen, zo ook de locomotieven uit Engeland - waarmee op 20 september 1839 de eerste spoorweg feestelijk werd ingewijd. Men onderscheidde toentertijd 3 klassen rijtuigen, die, in volgorde van deftigheid, 'diligences', 'chars-à-bancs' en 'waggons' werden genoemd 19). In Juli 1840 werden voor het gemak van de reizigers deze rijtuigen respectievelijk groen, geel en bruin geschilderd. Ofschoon de meeste personenwagens voor de spoorweg Amsterdam-Haarlem van Soeders' fabriek kwamen, heeft deze leverantie maar enkele jaren geduurd 20).

Inmiddels had Soeders op een publieke veiling in December 1837 de wagenmakerij van Pieter Staal in de dorpsstraat van De Bilt gekocht, waarvoor hij van de regering, wederom dank zij de medewerking van Netscher, een lening van f 10.000.— had gekregen 21). De ligging van het pand direct aan de straatweg door de dorpskom en het grote aantal buitenplaatsen in de onmiddellijke omgeving leken hem bijzonder gunstige omstandigheden. Hij vestigde daar een filiaal van zijn bedrijf in Maarssen. Waarschijnlijk heeft Johannes Jacobus Beijnes, de stichter van wat later de 'Koninklijke Fabriek van Rijtuigen en Spoorwagens' zou heten, die in 1837 als 23-jarige wagenmaker bij Pieter Staal werkzaam was en op 1 November van dat jaar trouwde met Wilhelmina Staal, de dochter van zijn baas, het eerste jaar als zaakwaarnemer het filiaal voor Soeders gedreven. Het jonge paar Beijnes-Staal verhuisde al in 1838 naar Haarlem. Soeders heeft hoogstens 6 jaar van zijn Biltse vestiging gebruik gemaakt. Nadat hij in Juni 1842 al eens tevergeefs geprobeerd had

16) Mac Lean, 33.

17) Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage (ARA), Archief Nationale Nijverheid (NN), nr. 274.

18) Asselberghs, 23.

19) Van Reeuwijk, 20.

20) Asselberghs, 52 n. 68.

21) Mac Lean, 32.

22) Damsté, 105 en 107.

zijn onroerend goed in De Bilt openbaar te doen verkopen, is in April 1844 het toen reeds leeg staande pand door de gemeente De Bilt gekocht, die het tot gemeentehuis, school, enz. liet verbouwen 22).

Het bedrijf van Soeders heeft verscheidene ups en downs gekend. Het beleefde zijn ergste dieptepunt in de winter 1840/'41, mede tengevolge van Soeders' belevenissen met Dietz en zijn landboot, die hieronder ter sprake zullen komen. Maar toen deze in October/November 1840 tot een definitieve breuk leidden, zàt Soeders al in de neer door onvoldoende opdrachten. Wij lezen de dreiging hiervan in een brief, die ik hier gedeeltelijk wil aanhalen, zowel voor mijn onderwerp als wegens zijn belichting van die tijd. Het is een gemeenschappelijke brief, gedateerd 30 September 1840, van de burgemeesters van Maarssen en Maarsseveen, de kantonrechter, de predikant, de pastoor en de notaris van Maarssen aan koning Willem I (die een week later afstand van de troon zou doen!).

Het deugdzaam en menschlievend karakter van den fabrykant; de ijver welke hem bezielt en de zucht om aan de welvaart van deze plaats eene veel beteekenende bijdrage te doen, leggen ons de verplichting op, om zijne pogingen krachtdadig te ondersteunen. Voor eene veel grootere armoede dan waarmede de plaats onzer inwoning thans te kampen heeft, moeten wij bij den naderenden winter beducht zijn, in geval de Fabriek van den heer Soeders van opvolgende bestellingen verstoken blijft! Wij vermenen alzoo genoegzame vrijheid te bezitten den roemwaardigen fabrykant in de Hooge gunst van den Vader des Vaderlands aan te bevelen.

Op advies van Netscher heeft Soeders zelf zich eind October per brief bij de nieuwe vorst aanbevolen 23). Een laatste poging om zijn bedrijf te redden deed Soeders nog met zijn brief aan de koning van 14 November 1840 24). Hij had zich voorgesteld, zo schreef hij, de uit het Fonds ontvangen voorschotten op tijd te kunnen terugbetalen, *waarin hij zeker zou zijn geslaagd bij aldien niet eene aanvankelijk veel goeds belovende compagnieschap met den heer Dietz . . . door teleurgestelde verwagtingen dezer dagen noodzakelijk is moeten ontbonden worden en waarvan de zeer groote schade uit hoofde van des Heeren Dietz volstrekt onvermogen, door den suppliant alleen is moeten worden geleden en gedragen.* Hij vraagt dan om een nieuw voorschot van f 15.000.— uit het Fonds. Subsidiair vraagt hij of zijn rijtuigfabriek aan De Bilt uit het mede daarop klevende hypothecair verband mag worden gelicht. Netscher rapporteert in zijn advies aan de minister, dat de inhoud van het Fonds geen nieuw voorschot meer toelaat. Wel stelt hij voor het subsidiaire verzoek in te willigen. Hij voorziet zijn nota met *Veel speed!* Zijn advies wordt gevolgd, maar het mag allemaal niet meer baten. Het draait uit op sluiting van de fabriek in Maarssen en op ontslag aan zijn arbeiders. Het bankiershuis Vlaer en Kol weigert verdere financiële medewerking en bij vonnis van de Utrechtse rechtbank van 26 April 1841 wordt Soeders failliet verklaard 25). Zijn curatoren weten op 7 Juli met de crediteuren het volgende accoord te bereiken: 10 procent contant en 10

23) ARA, NN, nr. 410

24) ARA, NN, nr. 287.

25) UC 28 April 1841, advertentie 1138.

procent in 5 jaarlijkse termijnen 26). Het is wel tekenend voor de goede naam van Soeders, dat sommige schuldeisers hun aandeel niet opnamen, maar meteen weer als geldlening aan het bedrijf ten goede lieten komen 27). Zeker een bewijs van vertrouwen. En inderdaad kwam Soeders er weer bovenop.

In zijn laatste jaren in Maarssen heeft Soeders veel bestellingen gehad van de koninklijke familie. Voor de koning zelf maakte hij in 1853 een calèche en ook de kroonprins en prins Frederik lieten ieder voor zich bij Soeders een rijtuig maken 28). Van een paar andere leveranties aan leden van de familie lezen we in een brief van Soeders aan de koning van 18 Januari 1856 29), waarin hij vraagt om een lening van f 75.000.— tegen 3%. Een deel van deze brief laat ik uit curiositeit hier volgen, mede omdat daaruit zijn mening blijkt, koning Willem III als antipaaps te mogen beschouwen. Deze mening, die hij met veel landgenoten deelde, berustte waarschijnlijk op 's konings gebleken sympathie met de Aprilbeweging van 1853, reactie op het herstel van de rooms-katholieke hiërarchie in Nederland.

Ruim 33 jaar aan het hoofd staande van een der belangrijkste fabrieken in ons Vaderland, ben ik door tijdelijke verlegenheid ongelukkig in handen van R.C. gekomen, welke mij in schijn hielpen, om mij later door die hulp te vernietigen en de fabriek in hun handen te zien overgaan, zoo ik niet spoedig en krachtdadig geholpen worde!! (Volgt het verzoek om de geldlening.) Ik mocht ook de hoge eer genieten voor Uw Majesteit te mogen werken - voor onze Kroonprins, voor wien [ik] nu nog een fraaie Ar met een paar mooie tuigen in aanmaak heb. Ik mocht voor een paar jaar ook een schoon rijtuigje leveren voor H.K.H. Prinses Marie ter gelegenheid van H.D. verjaring. Ook heb ik op de laatste tentoonstelling te Parijs nog een eervolle vermelding bekomen over mijn ingezonden rijtuig 30) en mocht dat daar voordelig verkopen en ben daarenboven de enige Protestantsche rijtuig-fabrikant in Nederland.

De nood is hoog en dringend - de hulp verzekerd - en informatiën zijn te bekomen bij onzen Commissaris des Konings de Baron van Heemstra te Utrecht. Ook ben ik bekend bij de H.H. Van Rappard, Van Doorn, Graaf van Limburg Stirum en bij de meest aanzienlijken in den Lande.

Het is, dunkt mij, niet te ver gezocht, verband te willen zien tussen de eerste alinea van deze brief en de volgende duistere transactie, die in het verborgene is gebleven en blijkbaar ook de Utrechtse Courant niet ter ore is gekomen.

Op 12 Januari 1850 vindt een notariëel transport plaats van Soeders' fabriek te Maarssen met alle bijgebouwen, machines, gereedschappen, enz. enz. 31). Eigenaar wordt een zekere Pieter van Cranenburgh, grondeigenaar te Amsterdam, voor de som van f 12.000.— Notaris F.H. van den Helm passeerde deze acte, niet op zijn kantoor te Maarsseveen, maar in Utrecht ten huize van

26) Centraal Bureau voor Genealogie te 's-Gravenhage, Collectie advertenties Soeders.

27) Mac Lean, 34.

28) ARA, Kabinet des Konings, 27-8-1855, nr. 52.

29) ARA, Kabinet des Konings, 20-1-1856, nr. 968.

30) De later nog te vermelden 'Reine de Hollande'.

31) Rijksarchief Utrecht (RAU), Not. Arch., nr. MN001 a 039.

de advocaat Ariëns, die optrad als gemachtigde van de koper. Soeders loste met die f 12.000.— de hypotheek af, die sedert 1846 op de fabriek rustte ten behoeve van de familie Kol. Deze verkoop komt pas weer boven water, wanneer Van Cranenburgh in 1856 op zijn beurt de fabriek - nog altijd 'Nieuw-Hoop' geheten en kennelijk nog samengesteld als in 1850 - met alle aanhorigheden wil verkopen. Voor notaris I.J. van den Helm vindt in het logement 'De Eenhoorn' te Maarssen een openbare veiling plaats 32). Deze wordt wèl per advertentie in de Utrechtse Courant aangekondigd 33). De naam van Soeders komt er niet in voor, die van Van Cranenburgh evenmin. Wel blijkt de fabriek nog als vanouds in bedrijf: *De in volle werking zijnde gerenommeerde rijtuigfabriek 'Nieuw-Hoop', tevens ingerigt tot vervaardiging van spoorwagens, alsmede tot koper- en ijzergieterij bijzonder gunstig gelegen aan de Vecht . . . alsmede al de daartoe behorende vaste en losse gereedschappen, voorhanden zijnde rijtuigen en materialen . . .* Het geheel wordt in drie kavels aangeboden, maar Van Cranenburgh laat alle drie ophouden op respectievelijk f 13.900.— f 2.800.— en f 1.800.— Een half jaar later lezen we in de Utrechtse Courant het volgende bericht 34):

De grote rijtuigfabriek te Maarssen, verscheidene jaren den Heer Soeders toebehoord hebbende en thans aan een ander overgegaan, is de vorige week een prooi der vlammen geworden. De brand, die aan verschillende zijden tegelijk schijnt uitgeslagen te zijn, was zoo hevig, dat er aan geen blussen te denken viel en alzoo in weinige uren deze schone fabriek, waaraan zooveel moeite en geld is ten koste gelegd, niet meer bestond. Men heeft ons niet kunnen verzekeren of er al dan geen rijtuigen in aanwezig waren.

Wat wij van een en ander moeten denken, laat ik hier in het midden. Het gezin Soeders was ten tijde van de brand waarschijnlijk al naar Groningen verhuisd.

De Landboot

Uit een lange brief van Soeders aan Netscher van 29 Februari 1840 35), die ook later nog ter sprake zal komen, kunnen wij opmaken hoe de relatie tussen Dietz en Soeders is tot stand gekomen.

Begin 1839 stelde Dietz voor het eerst in Den Haag rijtuigen ter bezichtiging, die waren vervaardigd volgens een door hem gemaakt ontwerp. Netscher, die zowel Dietz als Soeders kende door hun verzoeken om steun uit het Fonds tot Aanmoediging der Nationale Nijverheid, vestigde Soeders' aandacht op die tentoonstelling en vroeg hem om zijn oordeel daarover, aan welk verzoek Soeders voldeed. Zijn bezoek aan de expositie bracht hem in kennis met Dietz, die hem het voorstel deed voor gemeenschappelijke rekening te gaan werken. Soeders, die in Netschers verzoek waarschijnlijk enige garantie meende te mogen zien voor Dietz' degelijkheid als zakenman, ging op diens

32) RAU, Not. Arch., nr. MR 002 a 005.

33) UC 29 April 1856, p.4 k.2.

34) UC 23 December 1856, p.2 k.1.

35) ARA, NN, nr. 401.

voorstel in. Hun overeenkomst betrof het vervaardigen door Soeders van zowel 6-wielige rijtuigen, bestemd voor een dienst Den Haag-Scheveningen, als van een grote wagen, die Dietz had ontworpen en waaraan hij vanwege de vorm de naam 'landboot' had gegeven.

Eind April 1839 plaatsten Dietz en Soeders de volgende advertentie in de Utrechtse Courant 36):

De ondergeteekenden, eigenaren van het Octrooij door den koning verleend, tot het vervaardigen en verkopen van de Rij- en Voertuigen, genaamd à la Dietz, en waarvan het samenstel en de nuttigheid reeds verscheiden malen door de Nieuwspapieren is bekend gemaakt, brengen bij deze ter kennis van het algemeen, dat hunne Werkplaats en Magazijn daarvoor aan De Bilt, tusschen Utrecht en Zeijst, zijn geopend en dat aldaar, gelijk mede ten hunne huize te 's-Hage en te Maarssen, de teekeningen van de onderscheidene soorten te bezigtigen zijn en alle bestellingen zullen worden aangenomen; belovende zij wat netheid, sierlijkheid en deugdzaamheid betreft, gelijk mede wat de prijzen aangaat, de meest gewenschte goede bediening.

Met de rijtuigen 'genaamd à la Dietz' bedoelde men de wagens op 6 wielen, die ook al op de tentoonstelling te zien waren geweest. De advertentie spreekt niet van de landboot omdat daaraan nog werd gewerkt. Ook deze werd vervaardigd in Soeders' filiaal in De Bilt en wel onder leiding van Dietz, die daartoe zo lang zijn intrek nam in het Biltse logement 'De Zwaan' op de hoek van de dorpsstraat en de weg naar Soestdijk, het latere hotel 'Nas'.

Na een half jaar was de landboot klaar en zo lezen we in de Utrechtse Courant van 12 Augustus 1839 het volgende bericht 37):

Donderdag en heden Zaterdag heeft men met de waggon of landboot (gelijk de uitvinder, de heer Dietz dezelve noemt) proeven genomen. Dit rijtuig loopt op 10 wielen, welke zich niet opzijden, maar onder hetzelfde bevinden; het heeft de lengte van 21 Utrechtse voeten, is van voren en achteren ovaal, hebbende van achteren eene opene zitplaats voor 5 à 6 personen; de inrigting van binnen is geheel onderscheiden van gewone rijtuigen, daar de banken in de rondte en eene tafel in het midden geplaatst zijn. Hetzelve is vervaardigd in de fabriek van den heer G. Soeders, aan De Bilt. Deze proefnemingen hebben ten volle aan de verwachting voldaan; volgens de getuigenis van eenige personen, die in het rijtuig gezeten waren, voelt men bij het rijden niet de geringste stoting, en geschieden de moeilijkste draaijingen zeer gemakkelijk. Bij de togten van De Bilt over Utrecht naar Maarssen waren omtrent 50 personen in de landboot gezeten, en werd dezelve door slechts 4 paarden getrokken. Wanneer het rijtuig niet geheel bezet is, zijn 2 paarden genoegzaam bevonden.

Wij hebben nog wel meer gegevens over de landboot dan alleen wat dit kran-testuk ons ervan weet te vertellen. Nadat Soeders en Dietz in de voorzomer van 1840 een concessie hadden aangevraagd voor een geregelde dienst op Amsterdam - de behandeling van dit verzoek komt aanstonds ter sprake -

36) UC 24 April 1839, advertentie 1125.

37) UC 12 Augustus 1839, p.2 k.3.

stuurde Dietz op 10 Juli nog een aparte toelichting aan de koning, waaraan wij het volgende ontleenen 38). *De vorm van de Landboot gelijk een Jagt* 39) *op het water en is voorzien van eene roef en ruim. De roef kan door middel van eene schuifdeur afgesloten worden, wanneer een gezelschap verkiest alleen te zitten. Even zoo wanneer personen in de open lucht wenschen te zitten, is gelijk voor gezorgd.* Boven op de landboot bevindt zich een imperiaal voor de goederen van de reizigers, die door een kleed tegen regen en wind zijn beschermd. *De kast is 21 voet lang, $5\frac{3}{4}$ voeten breed en 5 voeten hoog, met 22 schuiframen van glas, dezelve kan men naar goedvinden toe en open maken.* Aan beide kanten zijn twee portieren. *De breedte der ijzeren banden welke om de wielen bevestigd zijn, zijn 2 duimen, $2\frac{1}{2}$ fransche liniën breed, 10 wielen bevinden zich aan de Landboot, dezelve dienen om de klinkerwegen geene schade te veroorzaken en ook dat de paarden lichter te trekken hebben. Een wagen met tien wielen alwaar de zwaarde verdeeld is, heeft dit voorregt, de Landboot rijdt zagter en veroorzaakt geene stooten. Men kan gemakkelijk leezen en schrijven.* In geval zich meer reizigers aanmelden dan er plaatsen zijn, worden de boventallige meegenomen met een van Dietz' 6-wielige wagens. - Verder bevatte zijn stuk nog allerhande technische bijzonderheden over assen, bussen en kruisstangen, die ik de lezer bespaar maar die er zeker toe moesten bijdragen de koning van de soliditeit van Dietz' uitvinding te overtuigen.

De bedoeling van de ondernemers was, de landboot allereerst in te zetten voor een vaste dienst voor personen en goederen van Utrecht naar Amsterdam v.v. Wanneer deze eenmaal liep, wilde men de route doortrekken van Utrecht naar de grensplaatsen in Gelderland en later eventueel nog verder uitbreiden 40).

De Landboot en de Pers

Het is een bekend verschijnsel, dat een krant haar berichten over een bepaald onderwerp, zonder opgaaf van redenen, plotseling staakt, om de zaak nimmer af te ronden. Een voorbeeld van zo'n onbevredigende berichtgeving zien wij in het staaltje journalistiek met betrekking tot de landboot en de concessie voor een dienst op Amsterdam. Enige tijd is het de landboot voor en de landboot na, tot deze berichten zo maar ophouden en de lezer laten zitten met de vraag: Nou, en? Het is gelukkig, dat, wanneer de krant eenmaal te kort schiet, ons nog andere bronnen ten dienste staan om de loop der gebeurtenissen te kunnen blijven volgen.

Na de omstandige beschrijving van de landboot in de Utrechtse Courant van 12 Augustus 1839 blijven wij ruim een half jaar van elk bericht verstoken. Het is Maart 1840 wanneer de krant meldt 41): *Volgens eenige dagbladen zal de landboot van den heer Dietz, welke wij in het voorgaande jaar hebben gezien en*

38) ARA, Archief Staatssecretarie Koning Willem I 1813-1840, exhibitum 23 September 1840, nr. 2 (inventarisnummer 4632).

39) Wij zullen hier bij het woord 'Jagt' niet moeten denken aan ons huidige 'zeiljacht', maar eerder aan de toen nog vrij algemeen in gebruik zijnde trekschuit, die 'gejaagd' werd door een paard langs de kant.

40) Zie noot 35.

41) UC 16 Maart 1840, p. 1 k. 2.

beschreven, in de helft van April tusschen Amsterdam en Utrecht rijden.

Maar April gaat voorbij en Mei gaat voorbij, zonder dat er iets gebeurt. Dan, 8 Juni, lezen we 42): *Heden is de Landboot van Dietz voor het eerst van buiten de Wittevrouwenpoort naar Zeist en terug gereden.*

En op 12 Juni 43): *Wij vernemen, dat de Landboot van Dietz a.s. Zondag namiddags half vijf ure bij Van den Broek, in de Zwarte Arend 44), naar Driebergen zal rijden.*

Na de geslaagde proeftochten van De Bilt naar Maarssen, beschreven op 12 Augustus 1839, zijn wij van de tochtjes naar Zeist en Driebergen 10 maanden later nu niet meer zo zeer onder de indruk. Het lijkt de bedoeling, de aandacht voor de landboot wakker te houden zo lang er nog geen concessie voor de dienst Utrecht-Amsterdam is afgekomen. Maar eindelijk is het dan zo ver. Het heuglijke nieuws lezen we in de Utrechtse Courant van 14 September 1840 45). *Men verneemt, dat aan de heeren Dietz te Utrecht en Soeders te Maarssen concessie is verleend tot het rijden van hunne Landboot op 10 wielen tusschen Utrecht en Amsterdam.*

Het wordt nu dus uitkijken naar een pagina-vullend verslag van de feestelijke openingsrit. Wat wij 5 October te lezen krijgen heeft evenwel meer weg van een journalistiek zoethoudertje 46): *Wij vernemen, dat de Diligence, bekend onder den naam van Landboot-Dietz en bestemd op den weg van hier naar Amsterdam, volkomen heeft beantwoord aan het onderzoek der commissie, welke tot dat einde benoemd was. Om aan de heeren der commissie de ligtheid en sterkte van deze nuttige uitvinding te toonen, nam de zoon des huizes den disselboom van dat rijtuig in de eene hand en maakte daarmede, in tegenwoordigheid der menigte, in eenen omtrek van 12 voet, de ongelooflijkste bewegingen en keeringen met het groote gevaarte, tot verbazing van alle aanwezenden. Het bureau van het vertrek is thans stellig bepaald buiten de Cathrijnepoort, in den Witten Engel.*

Hiermee is het punt bereikt, waarop de Utrechtse Courant elke berichtgeving over de concessie staakt. Zoek het verder zelf maar uit, schijnt zij te zeggen. Dat hebben we gedaan.

De Concessie

In 1840 was ons land nog overtrokken met een groot netwerk van particuliere postwagendiensten, die door diligences of een ouderwets type postwagens werden onderhouden. Er bestonden diensten op betrekkelijk korte trajecten, maar ook over grote afstanden, met een of meer aftakkingen. Zo exploiteerde de Utrechtse ondernemer L. Vermeulen, eigenaar van het logement 'Bellevue' op het Vreeburg 47), een diligencedienst Utrecht-Groningen, met aftak-

42) UC 8 Juni 1840, p.2 k.3.

43) UC 12 Juni 1840, p.2 k.1.

44) 'De Zwarte Arend' was een heel oude herberg op de Zuidhoek van de Biltstraat en de Wittevrouwensingel. (GAU, KS)

45) UC 14 September 1840, p.2 k.2.

46) UC 5 October 1840, p.2 k.2.

47) Het logement 'Bellevue' stond op de Noordhoek van de Drieharingsteeg - sedert 1888 Drieharingstraat - en het Vreeburg. Omstreeks 1840 kwam er een luchtbrug over de Drieharingsteeg, van 'Bellevue' naar 'Het Hof van Holland'. (GAU, KS)

kingen - zogenaamde 'embranchementen' - van Zwolle naar Deventer en van Meppel naar Leeuwarden 48). Op verscheidene trajecten reden twee of meer wagens per dag. Behoorden deze aan verschillende ondernemers, dan moesten zij, krachtens artikel 8 van het zo dadelijk te vermelden reglement, bij voorkeur een uur uit elkaar blijven, zodat de concurrenten elkaar niet in de wielen konden rijden. Men kon niet zo maar met een wagensdienst beginnen. Daarvoor had men een concessie nodig van het rijk, op grond van artikel 1 van het *Reglement op de dienst der openbare middelen van vervoer te lande*, vastgesteld bij koninklijk besluit van 24 November 1829, staatsblad 73, waarin deze hele materie geregeld was. Dit reglement, dat maar liefst 126 artikelen bevatte, had zowel de openbare orde en veiligheid op het oog als de veiligheid en gezondheid van de reizigers. Bovendien trachtte het reglement de openbare wegen in bescherming te nemen, die van die veelal zwaar belaste wagens heel wat hadden te verduren. De ondernemer moest een van zijn kantoren langs de route aanwijzen als zijn hoofdkantoor. (In casu werd dit het ons reeds bekende logement 'De Witte Engel' van J. Plieger 49) te Utrecht buiten de Catharijnepoort.) Hij moest vooraf een borgtocht stellen tot een bedrag dat de minister van financiën, na advies van Gedeputeerde Staten der desbetreffende provincie(s), in de concessie had voorgeschreven (art. 118). Rijtuigen, die zowel reizigers als goederen vervoerden en voor meer dan 12 personen waren ingericht - en dit was met de landboot het geval - moesten met 4 paarden zijn bespannen (art. 45). Was er maar één voerman of postiljon, dan mocht deze naar verkiezing van de bok of van het zadel rijden (art. 53, gewijzigd bij k.b. van 10 Juni 1831, S. 14). De conducteur moest voorzien zijn van een schelklinkende koperen hoorn (art. 56). De postwagensdienst moest binnen 3 maanden na de dagtekening van de concessie in werking worden gebracht, op straffe van een boete van f 100.—, terwijl daarenboven de concessie als vervallen zou worden beschouwd (art. 9). Deze termijn van 3 maanden zou om bijzondere, gewichtige redenen kunnen worden verlengd, maar slechts éénmaal en uiterlijk voor een gelijk tijdvak van 3 maanden (art. 10). Dietz en Soeders vroegen op 12 Mei 1840 in een aan de koning gericht verzoekschrift concessie aan voor een dienst met hun landboot op de route Utrecht-Amsterdam. Helaas is die aanvraag niet bewaard gebleven. De oorzaak hiervan zal nog blijken. Het verzoek kwam om advies bij de colleges van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland en Utrecht. Laatstgenoemd college stuurde het weer door naar het gemeentebestuur van Utrecht om bericht en raad. Burgemeester en wethouders hadden nogal wat bezwaren, o.a. wegens het grote aantal ontheffingen van de reglementsbepalingen, die nodig waren door het buitenissige model van de landboot. In hun vergadering van 23 Juni 1840 50) besloten Gedeputeerde Staten dan ook *in declinatoiren zin* aan de minister te rapporteren.

48) RAU, Archief der provincie Utrecht 1813-1920 (APU 1813), nr. 1785. Vergadering Gedeputeerde Staten (GS) van 6 October 1840.

49) Wij vinden hem in het adresboek van Utrecht als volgt vermeld: *J. Plieger, Buiten Catharijne over - d.w.z.: tegenover - het Leidsche Veer, L5, Logement- en Stalhouder en Verhuurder van Paarden en Rijtuigen*.

50) RAU, APU 1813, nr. 1781.

Als entremets laat ik nu eerst een brief volgen van een dochter van Dietz aan de koning van 10 Juli 1840, waarin zij namens haar vader vraagt de concessie nog vóór de Utrechtse kermis te willen verlenen. Ongetwijfeld is zij dezelfde, die Soeders kort daarvoor noemt in een brief aan Netscher. Hij beklaagt zich daarin over doen en laten van Dietz, *welks pen door zijn Edele Dochter in gal is gedoopt* . . . 51). Voor haar brief aan de koning van 10 Juli 1840 52) gebruikte zij vanzelfsprekend andere inkt.

A Sa Majesté Le Roi des Pays-Bas

Sire!

Pénétrée de la douce idée que Votre Majesté me fera la grace de s' intéresser à la nouvelle invention de mon père, Le Landboot: je viens soumettre à Votre Majesté l' explication qui a été jointe à la demande de la concession, adressée à Votre Majesté, en date du 12 mai dernier, pour le service du Landboot sur la route d' Utrecht à Amsterdam.

Le Landboot ayant eu un succès prodigieux aux jours de la pentecote, à la fête de Zeist, et ayant causé une joie et un enthousiasme général, en circulant au milieu d' une foule immense, a même fait la route d' Utrecht à Zeist en 30 minutes, rempli de monde, et, sans avoir occasionné le moindre accident: a été parfaitement accueilli par M. le baron van Heekeren, Le Gouverneur d' Utrecht, qui y trouva réuni: les conditions de solidité, d' élégance et de force, qui composent une oeuvre de génie, et en complimenta mon père, depuis que Le Landboot a marché, (quoique dans le principe, il était déjà achevé depuis onze mois,) on nous demande journellement après pour le voyage d' Amsterdam.

Enfin, nous espérons, Sire, que la main de Votre Majesté mettra un terme à notre pénible attente! et daignera combler nos vœux en nous accordant la concession pour notre Landboot, que nous serions si heureux! de pouvoir mettre en activité pour la Kermess d' Utrecht, et dont la première gloire appartient au pays.

Les Landbooten pourront être employés aussi, avec beaucoup d' avantages, aux nouveaux chemins de fer: comme Spoor-booten, qui produiraient aux yeux, un effet de navigation extraordinaire. Mon père y travaille en ce moment et aura l' honneur de soumettre ses plans à Votre Majesté, si Votre Majesté veut bien alors le lui permettre.

*Dans l' espérance d' une réponse plus heureuse, par
ordre de Votre Majesté, nous souhaitons à chaque
heure du jour, recevoir la concession.
la très dévouée et suppliante
Elisa Dietz
pour mon père!*

Utrecht le 10 Juillet 1840. hotel de l'ange blanc à Utrecht.

Ook deze brief kwam in de ambtelijke molen, maar hij werd geseponeerd toen eenmaal tot de concessie was besloten.

51) Brief Soeders aan Netscher 21 April 1840. (ARA, NN, nr. 403).

52) Zie noot 38.

De minister van financiën, die zowel van Utrecht als van Noord-Holland een afwijzend advies had ontvangen, had toch geen vrede met een zodanige beschikking. Die zou maar aanleiding geven voor een nieuwe aanvraag met weer nieuwe onvolkomenheden en dienovereenkomstige beslommeringen voor de autoriteiten. In een uitvoerige brief van 10 Augustus 1840 53) aan de beide colleges van Gedeputeerde Staten verzocht hij met de adressanten contact op te nemen over de bezwaren - die hij overigens geheel kon delen - en hen uit te nodigen een gewijzigd stuk in te dienen. Zonder op zijn eindbeslissing te willen vooruitlopen, zo schreef de minister, was hij in beginsel wel bereid de nodige dispensatie te verlenen omtrent de nieuw uitgedachte vorm die de landboot er op na hield, wanneer maar voor de openbare veiligheid en voor de zekerheid en het gemak der reizigers voldoende zorg werd gedragen. Ook mochten de wegen door de landboot niet méér worden benadeeld dan door een gewone diligence van de grootste soort. Het maximum aantal reizigers en het maximum gewicht van rijtuig en lading samen moesten worden vastgelegd. Uitdrukkelijk moest worden verboden reizigers bovenop te plaatsen of vrachtgoed op plaatsen in het rijtuig die voor reizigers waren bestemd. Tegen een onbepaalde dispensatie had de minister overwegend bezwaar. Gedeputeerde Staten van Utrecht besloten in hun vergadering van 18 Augustus bovenbeschreven brief toe te zenden aan b. en w. met het verzoek de zaak mondeling met de adressanten te behandelen.

De molen maalde nu op volle toeren. Nadat de brief uit Den Haag nauwkeurig met Dietz was besproken, overhandigde deze aan b. en w. een aan de minister gericht stuk, gedateerd 22 Augustus 1840: Aan de openbare veiligheid werd niets te kort gedaan. De landboot had nog minder wegbreedte nodig dan de gewone grote diligences. Men zou maximaal 24 passagiers opnemen, enz. enz. en Dietz zag tenslotte af van de aanvankelijk door hem gevraagde dispensaties.

Burgemeester en wethouders schreven op 25 Augustus aan Gedeputeerde Staten, dat zij *tenminste voor zover bij een te doene inspectie der te bezigen rijtuigen de gedane opgaaf mogt bevonden worden der waarheid overeenkomstig te zijn en onder de mits waarvan geen bezwaar meer hadden tegen een gunstige aanbeveling*. Gedeputeerde Staten konden het hiermee wel eens zijn en besloten het verzoek der adressanten *alsnu favorabel voor te dragen*. Dit deden zij bij brief van 29 Augustus 54).

Bij beschikking van 3 September 1840 verleende de minister aan Soeders en Dietz de gevraagde concessie voor een postwagendienst Utrecht-Amsterdam v.v. door middel van *een dusgenoemde Landboot* 55). Behalve dat in de concessie de tarieven werden vastgelegd voor het personen- en vrachtvervoer-enkele reis Utrecht-Amsterdam f 2.- per persoon - bevatte zij enkele bepalingen die nog onze aandacht verdienen. Zo zou de landboot 's morgens te 7 uur van Utrecht vertrekken en om 11 uur te Amsterdam aankomen. Alvorens de landboot in dienst mocht worden genomen, moest zij door of vanwege het gemeentebestuur van Utrecht worden goedgekeurd op soliditeit en doel-

53) RAU, APU 1813, nr. 1783, GS 18 Augustus 1840.

54) RAU, APU 1813, nr. 1784, GS 2 September 1840.

55) RAU, APU 1813, nr. 1784, GS 8 September 1840.

matigheid. Het bericht in de Utrechtse Courant van 5 October 1840, in het vorige hoofdstuk vermeld, heeft zonder twijfel op dit onderzoek betrekking. De borgtocht ingevolge art. 118 van het reglement werd in de concessie vastgesteld op f 1000.— De ondernemers moesten deze borgtocht stellen bij notariële akte ten genoegen van het gemeentebestuur van Utrecht en moesten hiervan binnen een maand na de datum van de concessie aan b. en w. doen blijken. Zowel de beide ondernemers als de Gedeputeerde Staten van Noord-Holland en Utrecht ontvingen een afschrift van de concessie. Laatstgenoemd college stuurde tenslotte een afschrift aan burgemeester en wethouders van Utrecht, met het verzoek, voor de uitvoering van een en ander te willen zorg dragen.

Incompatibilité d' humeurs

Wanneer men alle stukken - verzoeken en rappels, adviezen en rapporten, adressen en disposities - die er tussen 12 Mei en 3 September 1840 met betrekking tot de concessie-aanvraag zijn geschreven, doorleest - ik gaf er in het vorige hoofdstuk maar een bescheiden uittreksel van - valt het op, dat de naam van Soeders daarin zo weinig voorkomt. Steeds blijkt het Dietz te zijn die achter de concessie heen zit. Men krijgt de indruk dat Soeders het wel gelooft, of wel dat hij door Dietz van de kleine steentjes is gelopen. Dit is zo zonder meer moeilijk verklaarbaar. Hij heeft toch de landboot gemaakt en heeft daarin zeker de nodige kosten en vele uren werk moeten steken. Beschikten wij over de correspondentie tussen de beide compagnons, zonder twijfel zou het getaande enthousiasme bij Soeders ons wel zijn geopenbaard. Maar het enige wat van hun briefwisseling voor ons bewaard is gebleven, zijn de epistels van Dietz aan Soeders die deze aan Netscher opstuurde wanneer hij er geen raad mee wist. Deze brieven zijn in het archief der Nationale Nijverheid bewaard gebleven, met de brieven van Soeders zelf aan Netscher. Alles samen toch nog wel voldoende om ons van de verhouding tussen de beide compagnons een beeld te kunnen vormen.

Eigenlijk gaf het compagnonschap vrijwel van de aanvang af haken en ogen. Naargelang wij de twee vennoten uit de stukken leren kennen, komt ons dat minder verbazingwekkend voor. De overmoed van Dietz, zijn ongefundeerd optimisme ook onder waarlijk benarde omstandigheden en zijn volslagen onvermogen om de tering naar de nering te zetten, strookten bitter weinig met het verantwoordelijkheidsgevoel van de degelijke, zij het wellicht wat goedgelovige, zakenman Soeders, die, wij zagen het reeds, om de zorg voor zijn personeel bij de notabelen van Maarssen in hoog aanzien stond.

Op 13 Maart 1839 56) schreef Dietz aan Soeders, dat hij graag f 3000.— van hem zou ontvangen om met de dienst Den Haag-Scheveningen te kunnen beginnen. Soeders zou dan $\frac{1}{3}$ van de winst krijgen en zijn f 3000.— over 6 maanden terugontvangen. Na een week kreeg Soeders al een rappel: Het seizoen voor Scheveningen naderde met rasse schreden en hoe eerder Dietz kon beginnen hoe beter. Bij welslagen zou dit project gemakkelijk kunnen worden

56) ARA, NN, nr. 388.

uitgebreid. Soeders schrok er kennelijk van. Zo maar f 3000.— aan zijn eigen zaak onttrekken?! Hij schreef een lange brief aan Netscher, waarin duidelijk zijn bezorgdheid blijkt over de nog maar zo pas aangegane relatie. Hij had voor Dietz al diverse kosten gemaakt, waarover hij hem nu niet meteen wilde lastig vallen, maar zo'n enorm voorschot kon hij zich niet veroorloven. Netschers antwoord kennen we niet, maar vermoedelijk heeft Soeders aan Dietz toch f 1000.— geleend. De dienst Den Haag-Scheveningen is wel begonnen, maar is al na korte tijd gestaakt, wat aan Dietz' reputatie natuurlijk geen goed heeft gedaan 57).

Er gaan nu enige maanden voorbij waarin ons geen berichten over de vennootschap bereiken, haar advertentie in de Utrechtse Courant van 24 April daargelaten. Soeders werkt ijverig aan de landboot en Dietz vindt het nodig voor een tijdje uit Den Haag naar De Bilt te komen om toezicht op het werk te kunnen houden. Zoals wij zagen vond op 8 Augustus de eerste geslaagde proefrit met de landboot plaats. Wij mogen veronderstellen, dat de twee vennoten in die zomermaanden van 1839 elkaar steeds beter hebben leren kennen en elkaar meer en meer zijn gaan irriteren.

Waarschijnlijk zal ook Netscher inmiddels hebben leren begrijpen, dat de combinatie Dietz-Soeders of wel haar landboot gedoemd was vroeg of laat schipbreuk te lijden. Interessant in dit licht bezien is zijn brief aan Soeders van 3 September 1839 58): Bij zijn terugkomst in Den Haag, aldus Netscher, had hij vernomen dat de te Deventer gevestigde *Rijn en IJssel Stoomboot Mij.* een serieuze gegadigde was voor de landboot om deze te kunnen inzetten voor een dienst tussen Zwolle en Kampen. Weliswaar had de directie al indirect van Dietz te horen gekregen dat de landboot niet te koop was, maar wellicht wilde Soeders toch op een of andere manier op die belangstelling uit Deventer inhaken. De brief lijkt een suggestie te bevatten, zich zo mogelijk nog van Dietz los te maken, zoals Netscher hem een jaar later ronduit zal adviseren, maar Soeders is hierop aanvankelijk niet ingegaan.

De brief van Soeders aan Netscher van 29 Februari 1840 59) die hiervoor al ter sprake is gekomen, is in veel opzichten verhelderend voor wat de verhouding tussen de twee compagnons betreft. Soeders schrijft deze brief op verzoek van Netscher. Het blijkt n.l. dat Dietz, buiten voorkennis van Soeders, opnieuw bij het gouvernement om ondersteuning had gevraagd, waarbij hij gewag had gemaakt van een concessie voor de landboot die hij voor ruim 5 maanden zou hebben aangevraagd. Reden voor Netscher om aan Soeders te vragen naar de juiste stand van zijn betrekking tot Dietz. Soeders is over die subsidie-aanvraag van Dietz zonder zijn medeweten slecht te spreken, nog daargelaten dat zulke onderstand ook het doel zou missen, aangezien de Heer Dietz, aan wiens talenten als Ingenieur en Mechanicus ik overigens niet wil tekort doen, mij is voorgekomen te zijn iemand die noch in zijne huishouding noch in zijne andere zaken orde heeft en altijd meer behoefte zal hebben dan hij bestrijden kan. In de zomer van 1839, zo schrijft Soeders verder, is het denkbeeld opgekomen om een naamloze vennootschap op te richten tot het instellen van een alge-

57) Zie noot 35.

58) ARA, NN, nr. 394.

59) Zie noot 35.

mene postwagendienst met wagens naar het octrooi van Dietz. De ontwerpers van die vennootschap hebben in October aan de koning verzocht, dat vanwege Zijne Majesteit en het rijk daarin zou worden deelgenomen. Eind December kwam daarop evenwel een afwijzende beschikking, en toen ook overigens de lust tot deelneming ver beneden de verwachting bleef, heeft men helaas van die n.v. moeten afzien. Ten gevolge van dit alles bevindt Soeders zich nu in een omstandigheid waarin hij recht meent te hebben op een kracht-dadige tegemoetkoming van de administratie der Nationale Nijverheid. Immers was het om aan Netschers bedoelingen ten algemene nutte zoveel hem mogelijk was mede te werken, dat hij met Dietz de handen heeft ineen gesla-gen, wat hem in belangrijke voorschotten heeft gesleept. Nu Dietz de van het rijk verkregen geldelijke onderstand verslonden heeft, bovendien zich hier en elders in schulden heeft gestoken, ziet hij, Soeders, wel in dat hij met die voorschotten alleen blijft zitten. Hij noemt in zijn brief:

geleend aan Dietz en voor hem aan anderen betaald	f 3.000.—
voor materialen en arbeidslonen voor de landboot	f 4.245.—
voor idem voor een goederenwagen op 6 wielen,	
te koppelen aan de landboot	f 1.400.—
voor idem voor 2 wagens die bijna klaar zijn	f 4.500.—
samen	f 13.145.—

Volgens Soeders kan Dietz alleen worden geholpen uit de vruchten van zijn uitvinding en deze zijn alleen te plukken met bijstand uit het Fonds, aanzien-lijk genoeg om voor hun gemeenschappelijke rekening een postwagendienst te kunnen aanleggen, niet meteen voor het hele land, maar voorlopig in twee provincies met veel reizend verkeer, bijv. van Amsterdam over Utrecht naar de grensplaatsen in Gelderland. Later kan de zaak dan worden uitgebreid en heeft een n.v. wellicht meer kans van slagen. Dit is, zo betoogt Soeders, het enige middel om de wagens van Dietz in gebruik te brengen, om de uitvinding algemeen bekend te maken en het nut ervan tegen alle vooringenomenheid in aan te tonen, om het Fonds de teruggave te bezorgen van de aan Dietz ge-leende bedragen en om hem, Soeders, te redden uit het gevaar de genoemde voorschotten te verliezen. Hij meent hierop wel aanspraak te mogen maken, gezien zijn belangeloze medewerking tot bevordering van alles wat de Natio-nale Nijverheid in de zaak van Dietz heeft kunnen wensen. Wegens het aan-merkelijke aantal benodigde wagens voor de beoogde postwagendienst vraagt hij om een voorschot uit het Fonds van f 40.000.—

Het is een keurig geschreven brief, 6 vellen lang, kennelijk bestemd voor doorzending naar hogere instanties. Er is een begeleidend privé-briefje aan Netscher bij:

Hier nevens dan het verzogte stuk, zoo uitvoerig mogelijk, vergezeld van de bede dat het UwHedGestr. moge behagen er eene gunstige dispositie op te nemen, want anders weet ik in waarheid geen raad!!! Ik vleije mij in deze ook, dat UHEG met de mij reeds van UHEG bekende welwillendheid alles zult gelieve aan te wenden wat

zal kunnen strekken om deze zaak bevorderlijk te zijn en mij dusdoende uit deze penibele omstandigheid te redden.

Op 16 Maart schrijft Soeders er ook nog eens overheen 60), dat het logement 'Bellevue' op het Vreeburg op 2 Mei in openbare veiling komt en de eigenaar, Vermeulen, dan waarschijnlijk ook wel zijn postwagendienst zal beëindigen. Of Netscher kan zorgen dat vóór 2 Mei op zijn verzoek is beschikt. Al enkele dagen later krijgt Soeders bericht, dat de koning het request van Dietz van de hand heeft gewezen en dat Z.M. geacht moet worden ook zijn, Soeders' verzoek, niet voor inwilliging vatbaar te hebben geoordeeld 61).

Het laatstgenoemde, teleurstellende bericht was een kort briefje van Netscher aan Soeders, gedateerd 18 Maart 1840. De verhouding tussen deze twee was blijkbaar van dien aard, dat Netscher zich geroepen voelde in een persoonlijk schrijven Soeders een hart onder de riem te steken. Deze brief is niet bewaard gebleven, wel het antwoord daarop van Soeders van 21 April, waaruit ik het volgende moge aanhalen 62):

Wel mogt ik van UwHedGestr. op gisteren ontvangen een relaas van omstandigheid betreffende de zaak van Dietz en zeg ik UwHedGestr. voor die beleefdheid mijn hartelijken dank . . . mij overtuigd houdende UHEG. genoegzaam met de zaak bekend zijt, het in waarheid aan mij niet heeft gelegen de Landboot tot heden nog niet in werking is gebracht. . . Ik heb bij mijn schrijven - Soeders bedoelt hier zijn brief van 29 Februari - niet eens gevoegd, teneinde den man noch de zaak te bezwaren, eene goedspreking voor eene schuld, welke de Hr. Dietz ten mijnen naame bij de Hr. Doedijns 63) aan De Bilt, tijdens het maken der Landboot aldaar als Grand Seigneur die tijd levende, heeft gemaakt. Ook niet eens heb ik gerekend mijne expresse inrigting aldaar voor het maken dier waggons, zoo van smede als wagenmakerij, alwaar ik tog wel iets voor had mogen rekenen, want ik geraakte er tog door uit mijn verband, en gaf mij te dier tijd eene stagnatie in mijn eigene zaken, waaraan ik nog heden laboreer . . .

Nogmaals zeg ik UwHedGestr. mijne vuurige dank voor Uwe goedheid; mijne oogen zijn er mede opengestaan en zal ik ook in de toekomst voorzichtiger handelen!

Ik bidde UwHoogEdelGestrenge Heer, Blijf voor mij en mijn dierbaar gezin wat Gij steeds waard, en geloof mij te zijn UwHedGestr. dankbare en hoogachtende dienstwillige dienaar, G. Soeders.

De problemen tussen Dietz en Soeders blijken inmiddels gigantische vormen te hebben aangenomen. Wat was n.l. het geval.

60) ARA, NN, nr. 401.

61) Zie noot 60.

62) Zie noot 51.

63) Jan Doedijns was eigenaar en exploitant van het logement 'De Zwaan' later bekend als 'Hotel Nas', staande op de hoek van de Biltse dorpsstraat en de Soestdijkseweg, dat in 1968 door brand verloren is gegaan. Doedijns was oorspronkelijk als timmerman voor een verbouwing van 'Houdringe' met zijn baas uit Amsterdam meegekomen en had in De Bilt wortel geschoten, waar hij trouwde met de kasteleinsdochter uit 'De Zwaan'. Van 1825 tot zijn dood in 1848 was hij lid van de Biltse gemeenteraad. Hij stierf op 75-jarige leeftijd tevens als 'brandmeester-generaal'. 'De Zwaan' stond tegenover de fabriek van Soeders.

Sedert zij tot samenwerking hadden besloten, heeft Soeders een groot aantal wagens aan Dietz geleverd. Aanvankelijk werden deze afgerekend, maar al-lengs ging Dietz met de betaling slabakken, waardoor Soeders in financiële moeilijkheden raakte. Deze gang van zaken komt duidelijk uit in een konink-lijk besluit van 10 Juli 1840 64). Van de lening van f 25.000.— die in 1835 uit het Fonds der Nationale Nijverheid aan Soeders was verstrekt, had hij in December 1839 de eerste termijn moeten aflossen. Omdat hem dit hoogst ongelegen komt, vraagt hij de koning om uitstel. (Hij krijgt dit ook, voor 3 jaar.) Zijn verzoek daartoe komt uiteraard bij Netscher om bericht en raad. Diens advies aan de minister, van 30 Juni 1840, is gunstig en voor ons leer-zaam. Een dezer dagen, zo schrijft Netscher, heb ik zowel de fabriek in Maarssen als het uitgebreide rijtuig-magazijn aan De Bilt bezichtigd en vond er mijn uitstekende indruk van het bedrijf bevestigd. Tussen de 300 en 400 personen vinden voortdurend bij hem werk. Zijn debiet neemt nog gaande-weg toe. Netscher vertelt dan hoe het komt dat Soeders niettemin nu uitstel vraagt van zijn eerste aflossing aan het Fonds. Dietz heeft niet alleen de hem door Soeders geleverde wagens niet betaald, maar heeft deze, om aan geld te komen, aan anderen verpand. Hierdoor is Soeders, om niet alles te verliezen, genoodzaakt geweest die wagens, voor zover ze nog te achterhalen waren, bij de pandhouders te lossen tegen de daarop uitgeschoten bedragen met verdere kosten. Op 11 April 1840, bij gelegenheid van de a.s. Palm-Paardenmarkt, liet Soeders in De Bilt een openbare veiling houden van 34 rijtuigen van allerlei soort: droschki's, kiereboes, kapchaisen, enz. enz. 65). Er werden er maar 12 van verkocht; de overigen werden opgehouden omdat er te weinig voor gebo-den werd. Wij mogen aannemen dat deze veiling, die niet veel zoden aan den dijk zette, de rijtuigen betrof die Soeders van de pandhouders had terug-gekocht. Hij bleef dus zitten met een groot aantal wagens in zijn magazijn en met te weinig contanten om aan zijn verplichtingen tegenover het Fonds voor de Nationale Nijverheid te kunnen voldoen. Vandaar zijn verzoek om uitstel. Wat Soeders nog meer in zijn magazijn aan De Bilt had staan, was de land-boot, kant en klaar, al maanden. Hij beschouwde deze als het enige wapen dat hem tegenover de praktijken van Dietz nog ter beschikking stond. Of deze zich had schuldig gemaakt aan flessentrekkerij of oplichting of verduistering, laat ik in het midden, maar dat hij heel wat had goed te maken, lijdt geen twij-fel. Geen wonder dat Soeders in de in zijn bezit zijnde landboot een waar-devol onderpand zag.

Wie nu mocht denken, dat de concessie-verlening de verstoorde verhouding wel in het reine zou brengen, die wacht een wrede teleurstelling. Door alles wat er was voorgevallen was een patstelling ontstaan, die niet meer was te doorbreken. Er was nu eenmaal een aanvangskapitaal nodig om met die gere-gelde postwagendienst te kunnen starten. Soeders had dit goed begrepen, maar zijn beroep op het Fonds was in Maart afgewezen en, zoals in die tijd ge-bruikelijk was, zijn eigen middelen had hij in zijn rijtuigfabriek geïnvesteerd. Dietz had alleen maar schulden en de Nationale Nijverheid had zich, begrij-pelijk, niet geroepen gevoeld die te delgen met een bijdrage uit haar Fonds.

64) ARA, Koninklijk Besluit van 10 Juli 1840, nr. 89.

65) RAU, Not. Arch., nr. AT 051 c 005.

Wat de vennoten nodig hadden was een sponsor, maar die konden zij niet vinden. Wij missen de ongetwijfeld intensieve correspondentie, die in zomer en najaar 1840 tussen Dietz en Soeders moet zijn gevoerd, maar de brief van Dietz van 18 October 66), die Soeders naar Netscher opstuurde, waardoor hij bewaard is gebleven, maakt veel goed. Samen met de begeleidende brief van Soeders aan Netscher licht hij ons aardig in omtrent de situatie. Dietz schrijft:

Wel Edele Heer Soeders,

*Meer dan een menschelijk geduld heb ik tot heden toe gehad en onder alle drukken-
de omstandigheden nog altijd gehoopt, van dag tot dag, een begin met de Landboot
tegenoet te zien, doch nu moet ik UEd. stellig afvragen wat U gedenkt te doen. Het
is de hoogste tijd! Langer kan en wil ik niet meer in zulke onzekerheid leven! Mijne
verlegenheid vermeerderd zich dagelijks!*

*Hoe is het mogelijk mij meer dan een jaar op enkel hoop in de grootste verlegen-
heid te laten zitten! De concessie, welke ons zooveel moeite veroorzaakt heeft om
zelve te hebben, is reeds over de 7 weken in Uwe handen, dus is zulks geene reden
meer.*

*Als schimp en schande, om het publiek openlijk voor den gek te houden, geloof vrij,
deze ook op U valt. Ik zal gedwongen zijn, om mijne eer te redden, een artikel in
de Courant te laten zetten, om hierdoor het publiek de oorzaak te zeggen, uit welke
reden de Landboot niet op den weg komt.*

*Ik verzoek UEd voor de laatste maal heden! dan ik zie wel dat al mijn schrijven en
spreken te vergeefs is. Kunt of wilt UEd geen begin met de Landboot maken? Dan
vraag ik niets meer als waarop ik geloof recht te hebben, n.l. begeer ik dat de Land-
boot ten huize van den Hr. Plieger zal gebragt worden. Dan zal ik zelf middel
schaffen om denzelve op den weg te brengen. Dus verwacht ik zonder verder uitstel,
een antwoord aan den Heer De Roos mede te geven en zelfs schriftelijk. De conces-
sie gaat verloren als ook het crediet van de Landboot, dewelke in het algemeen in
de beste reputatie stond. In verwachting een positief antwoord door den Hr. Roos te
ontvangen, heb ik de eer te zijn UE Dienaar*

J.C. Dietz

Uit de eerste regel van het hier volgende citaat uit Soeders' begeleidende brief aan Netscher van 26 October 67) moeten wij concluderen, dat Dietz het niet bij een dreigement heeft gelaten, ofschoon wij de Utrechtse Courant er tevergeefs op hebben nageslagen. Soeders schrijft:

*...Doe ik ben verpletterd over 't artikel van den heer Dietz. Nu is de boot klaar... de
concessie in orde, postmeesters geregeld, de tollën besproken, f 1000.— borgtocht
te Utrecht, geen middelen om aan den gang te komen. Het schijnt of niemand er
zich mede in wil laten, en de Heer Dietz, welke alles van mij schijnt te verlangen,
beledigt mij daarenboven nog ontzettend. Het is met een woord een toestand welke
voor mij in waarheid al zeer noodlottig is. - Zie hier een afschrift van een brief
welke ik voor een paar dagen van zijn Ed ontving en oordeel eens over de verre-
gaande onbeschaamdheid. Ik geloof dat de man door zijn ongeluk radeloos word,*

66) ARA, NN, nr. 410.

67) Zie noot 66.

en vrees voor de gevolgen, dog mijn God! Wat moet ik aanvangen, ik vrees het ergste. De concessie is met een maand verlopen en niemand zal voor de winter durven beginnen en waar moet de man zoo lang met zijn gezin van leven. Men stapelt schulden op schulden en 't einde is doodarm, of liever dit is 't nu reeds!!! Ik geloof ook wel 't beste wezen van zijn Ed te zien af te komen, dog hoe dit aangevangen, de man houd mij met hand en tand vast. Ik kan zijn Ed ook de Boot afstaan, dog onder welke guarantee en waar zal mijn kapitaal van terugkomen... Daarenboven heb ik met de ongelukkige tijdsomstandigheden bijna niets te doen, zoodat ik vreesachtig de winter tegemoet treden moet en de vooruitzichten al zeer duister zijn. Wist UwHedGestr. dus eene lichtstraal voor mij uit te denken, het zoude waarlijk voor veelen eene weldaad zijn. Want met mijn staan of vallen, staan of vallen er zeer veelen... Nogmaals beveele ik mij in Uw HEdGestr. veel vermogende invloed en proteksie en raad wat ik moet aanvangen in deze netelige positie...

G. Soeders

Inderdaad bevond Soeders zich in een moeilijk parket. Hij begreep heel goed, dat alle risico's van het vervoerbedrijf op hem zouden neerkomen, dat hij voor alle eventuele stroppen zou mogen opdraaien. Anderzijds kon hij de landboot nu wel aan Dietz afstaan, maar dan wist hij meteen ook zeker, dat hij zijn vorderingen op Dietz van vele duizenden guldens verder wel kon vergeten.

Het antwoord van Netscher op Soeders' emotionele brief is ambtelijk en voorzichtig. Het lijkt wel of hij bang is zijn vingers te branden 68).

UEd. zal ligtelijk gevoelen, dat de Administratie voor de Nationale Nijverheid, door wier tusschenkomst zowel aan U als aan genoemde Heer een voorschot is verleend, het niet tot haar bevoegdheid kan rekenen om een bepaalde raad te geven betreffende de wijze van uitvoering der verbintenissen welke door U onderling hoofdzakelijk in beider persoonlijke belangen zijn aangegaan.

Toch wil hij zijn oude protégé niet helemaal in de kou laten staan. Maar het advies dat hij laat volgen lijkt ons niet veel méér waard dan een ingetrapte open deur:

Ware ik voor mij zelve in Uwe plaats, dan zoude ik, indien de aard der bestaande verbintenissen zulks veroorlooft, mij op eene gepaste wijze daarvan trachten los te maken, dewijl dan welligt door den verkoop der in de overeenkomst met genoemden Heer begrepene rijtuigen, zoo die kan plaats hebben, Uwe anders te lijdene schade welligt meer zou worden gedekt; komende ook mij de inhoud van zijn opgemelde brief te meer ongepast voor, daar bij de geldelijke opofferingen, bereids door U te zijnen behoefte gedaan, men dien inhoud veeleer in een tegengestelden zin zoude hebben mogen verwachten.

Uit wat hierna van her en der nog tot ons komt, kunnen wij de gevolgtrekking maken, dat Soeders inderdaad de suggestie van Netscher heeft gevolgd en het

68) Zie noot 66.

compagnonschap met Dietz heeft opgezegd. Naar alle waarschijnlijkheid heeft hij daarbij tevens aan de eis van Dietz gehoor gegeven en heeft hij de landboot bij Plieger afgeleverd. Wij mogen dunkt mij rustig aannemen, dat er van al zijn vorderingen op Dietz geen cent is terechtgekomen.

Laatste berichten

In hun vergadering van 24 November 1840 69) behandelden Gedeputeerde Staten van Utrecht een brief van Dietz van 17 November. Hij schrijft daarin, dat hij en Soeders bij resolutie van de minister van financiën van 3 September concessie hebben gekregen voor het rijden met een zgn. Landboot tussen de steden Utrecht en Amsterdam; dat ingevolge het Reglement op de openbare middelen van vervoer te Lande deze concessie binnen 3 maanden moet worden in werking gebracht; dat door verschillende omstandigheden het mogelijk is geworden dat de uitvoering niet binnen die tijd zal kunnen geschieden en wel voornamelijk doordat de Heer Soeders het voornemen heeft te kennen gegeven zich aan de compagnieschap te onttrekken, waardoor requestrant verplicht is geworden maatregelen te nemen, die wellicht niet binnen de nog voorhanden tijd zullen kunnen worden in orde gebracht; dat hij daarom nederig verzoekt, de termijn die op 3 December zal expireren, met 3 maanden te willen verlengen. Op grond van artikel 10 van het reglement verwijzen Gedeputeerde Staten requestrant naar de minister van financiën.

Enkele weken later, op 15 December 70), nemen Gedeputeerde Staten kennis van een resolutie van de minister van 9 December, waarbij aan Dietz het gevraagde uitstel voor de tijd van 3 maanden wordt verleend *tot het in werking brengen van zijn diligence of zgn. Landboot tusschen Utrecht en Amsterdam, tot welks oprigting hij met G. Soeders te Maarssen, die sedert uit deze compagnieschap uitgetreden is, was geconcessioneerd bij resolutie van 3 September l.l. no. 145*. Gedeputeerde Staten nemen dit voor kennisgeving aan en besluiten van de resolutie bericht te zenden aan de stedelijke regering van Utrecht.

Op 9 Maart 1841 71) behandelen Gedeputeerde Staten een resolutie van de minister van financiën, waarbij deze andermaal aan Dietz voor 3 maanden uitstel verleent *zulks uit hoofde de Heer Soeders van de voornoemde concessie heeft afgezien en de adressant daardoor geen middel ziet om de voorsz. dienst reeds op het vastgestelde tijdstip in werking te kunnen brengen*. Hij, de minister, voegt er deze keer wel aan toe *onder uitdrukkelijke bepaling, dat in geval na verloop van het opnieuw verleende uitstel de meergenoemde dienst niet geregeld in werking mogt zijn gebracht, de daartoe verleende concessie als vervallen zal worden beschouwd*.

's Ministers bijzondere tegemoetkomendheid jegens Dietz - in afwijking van het reglement, want volgens art. 10 mocht hij maar éénmaal uitstel tot 3 maanden verlenen - heeft niet mogen baten. Ofschoon de notulen der vergaderingen van Gedeputeerde Staten geen gewag maken van een van de minister ontvangen bericht dat de concessie is vervallen, beschikken wij toch over

69) RAU, APU 1813, nr. 1786.

70) RAU, APU 1813, nr. 1787.

71) RAU, APU 1813, nr. 1790.

voldoende aanwijzingen dat dit het einde moet zijn geweest:

1. Een mededeling van het Algemeen Rijksarchief bevestigt, dat de concessie met bijbehorende stukken is tenietgedaan, wat blijkt uit een stempel in de desbetreffende agenda, luidende *VERNIETIGD*, achter het besluit tot concessie-verlening van 3 September 1840 72).
2. Gedeputeerde Staten behandelen in hun vergadering van 3 Augustus 1841 73) een verzoek van H. Leerintveld om met zijn postwagendienst Utrecht-Amsterdam 's morgens om 7 uur uit Utrecht te mogen vertrekken. Burgemeester en wethouders hebben geen bezwaar en ook Gedeputeerde Staten adviseren *favorabel*. Dit zouden zij niet gedaan hebben als de landboot in werking was gekomen waarvoor immers het zelfde uur van vertrek uit Utrecht was vastgesteld.
3. De Utrechtse Courant - lees Dietz - zwijgt in alle talen.

Nu moeten we vooral niet denken dat Dietz, uit gêne voor wat hij Soeders had aangedaan, gepoogd heeft zijn naam in onze contreien zo spoedig mogelijk te doen vergeten. Verre van dat. Wel vertrok hij na het fiasco met de concessie weer naar Den Haag om zich daar aan de door hem uitgevonden boot AVISO te wijden. Zoals wij zagen bevatte de Utrechtse Courant van 3 September 1841 daarover al een opmerkelijk bericht. Nog in dat zelfde jaar 1841 en wel op 6 December lezen we in de Utrechtse Courant 74) een opsomming van de 9 door de ingenieur Dietz gedane uitvindingen, sedert 1839 tot heden. Als nummer 6 paradeert daarop *De Landboot, een rijtuig op 10 raderen, hebbende de vorm van een jacht, gemaakt voor den weg van Amsterdam naar Utrecht*. In de zomer van 1842 verblijft Dietz, vanwege een door hem uitgevonden brandblusser, weer in Utrecht, niet in 'De Witte Engel' maar in het 'Hof van Holland'. Zo treffen we hem telkens weer ergens anders aan. Een vast domicilie schijnt hij er niet op na te houden.

Ondanks al zijn onmaatschappelijke hebbelijkheden blijft Dietz voor ons toch een boeiende figuur. Uit de talrijke nieuwsberichten over hem in de krant, waarschijnlijk meestal van eigen hand of minstens door hem geïnspireerd, en uit de bewaard gebleven brieven aan de koning of aan de Nationale Nijverheid, waarin hij geld vraagt om een uitvinding in het algemeen landsbelang te kunnen realiseren, spreekt telkens weer zijn onverstoortbaar optimisme en zijn vaste geloof in eigen vondst. Maar wie hij wist mee te slepen in zijn aanstekelijk enthousiasme, moest wel terdege opletten niet de dupe te worden van Dietz' grillen, die nogal eens in conflict kwamen met de algemeen geldende normen van eerlijkheid en fatsoen.

Hoe het Soeders verder is vergaan is hiervoor in grote trekken al verteld. Nadat Vlaer en Kol in December 1840 hun bemoeienissen met Soeders hadden gestaakt, moest hij in Januari 1841 zijn fabriek sluiten en werd hij in April failliet verklaard. Op rechterlijk gezag vond een openbare verkoping plaats, op 29 April van zijn eigendommen in Maarssen, op 30 April van die in De Bilt 75). Hij heeft kans gezien zich dat zelfde jaar er weer bovenop te werken,

72) ARA, Archief ministerie van financiën, index 1840, Posterijen, Vervoer per as.

73) RAU, APU 1813, nr. 1795.

74) UC 6 December 1841, p.2 k.1-2.

75) UC 26 April 1841, advertenties 1111 en 1112.

waarna hij de fabriek in Maarssen opnieuw tot grote bloei heeft kunnen brengen. Wat zijn rehabilitatie zonder twijfel zal hebben bevorderd, was een bijdrage van f 5000.— van koning Willem I voor de hervatting van zijn werkzaamheden. De Utrechtse Courant van 29 November 1841 76) maakte hiervan uitvoerig melding, wees op 's konings beschermende weldadigheid zelfs na zijn troonsafstand - 7 October 1840 - en spoorde alle Nederlanders, *dien naam waardig*, aan, de voorkeur te geven aan een inlandse, met alle buitenlandse in zijn vak gelijkstaande fabriek, *daar het buiten zijne schuld is, dat de arbeidzame fabrikant Soeders zijne werkzaamheden eenigen tijd heeft moeten doen staken, doch die thans geheel hervat zijn*. Na dien komen wij Soeders nog menigmaal als rijtuigfabrikant in de Utrechtse Courant tegen. Zijn laatste grote succes was een rijtuig *hangende op gom-elastieke stropen van geheel nieuwe vinding*, dat hij had vervaardigd voor de Parijse tentoonstelling van 1855 en dat daar onder de naam van 'Reine de Hollande' eervol werd vermeld 77).

En de Landboot, waar is zij gebleven? - Die vraag laat zich nogal gemakkelijk beantwoorden.

Toen Soeders omtrent half November 1840 het compagnonschap opzei, zal hij, zoals Dietz van hem had geëist, de landboot bij Plieger hebben afgeleverd. Dietz had nu wel de beschikking over de wagen, maar heeft, bij gebreke aan elk bedrijfskapitaal, geen kans gezien hem in exploitatie te brengen. Toen de concessie voor de dienst op Amsterdam vervallen was, had zijn verblijf in 'De Witte Engel' geen zin meer. De truc, die hij in de zomer van 1839 had gebruikt om aan het eind van zijn blijkbaar luxueuze logeerpartij bij Jan Doedijns in De Bilt, de rekening voor Soeders ter betaling achter te laten, kon hij natuurlijk niet nog eens ten beste geven. Hij zal, bij zijn vertrek naar Den Haag, de landboot vermoedelijk als betaalmiddel voor de genoten kost en inwoning in Pliegers stal hebben laten staan, die er overigens, naar het zich laat aanzien, ook geen raad mee wist. Op 10 April 1843 zou er, blijkens een advertentie in de Utrechtse Courant 78) aan de stal van Plieger door notaris J.H. van Schermbeek in het openbaar om contant geld worden verkocht:

Een voertuig, zijnde eene Landboot Dietz, voor 24 personen, of meer, en twee wagens op 6 wielen voor 12 personen, mitsgaders het gene verder zal worden aangeboden en voor den middag aldaar kan bezigtigd worden.

Deze advertentie beloofde veel meer dan het proces-verbaal van de veiling bevestigde 79). Notaris Van Schermbeek verklaarde wel, dat de verkoping plaats vond op verzoek van Jacobus Plieger en dat de voertuigen aan deze toebehoorden, maar wat hij verkocht was maar één onnozel wagentje, voor f 50.— aan Levi de Vries. *Niets meer te verkoopen zijnde*, aldus de notaris, was de hele sessie, alle notariële ceremoniën inclus, in een half uur afgelopen.

76) UC 29 November 1841, p.2 k.3.

77) UC 24 April 1855, p.1 k.3; Mac Lean, 38.

78) UC 31 Maart 1843, advertentie 888.

79) GAU, Not. Arch., nr. U 321 e 032.

Kon Plieger misschien toch nog moeilijk afstand doen van de landboot? Maar zeven jaar later wil hij haar dan eindelijk wel eens kwijt. De Utrechtse Courant van 10 Mei 1850 80) bevat de volgende advertentie:

Uit de hand te koop

Een wagen, genaamd DE LANDBOOT, op tien wiellen, en drie op zes wiellen, waarvan er twee geschikt zijn voor Viegelanten, van zestien personen; te bevragen te Utrecht, bij J. Plieger, in de Witten Engel.

Of zich hierop gegadigden hebben gemeld, wij weten het niet. Best mogelijk dat Plieger ten eeuwigen dage met de landboot in zijn maag is blijven zitten. Maar al zou het rijtuig zelfs tot op onze tijd bij 'De Witte Engel' gestald hebben gestaan, dan behoeft toch niemand er aan te twijfelen of zowel 'De Witte Engel' als de landboot zijn kortelings verpulverd onder de laatste poot van Hoog-Catharijne.

80) UC 10 Mei 1850, advertentie 1270.

Verdwenen stads- en dorpsgezichten

J. A. C. Mathijssen en W. Uittenbogaard

Gedurende een reeks van jaren heeft, met enkele onderbrekingen, het gebruik bestaan om in het *Jaarboekje van Oud-Utrecht* een rubriek 'verdwenen stadsbeelden' op te nemen ¹⁾. De samensteller daarvan was van 1924 tot 1930 dr W. C. Schuylenburg en van 1934 tot 1948 mr J. W. C. van Campen. In latere jaren bleef deze rubriek achterwege omdat anderen overgingen tot publicaties waarin een soortgelijk doel werd nagestreefd.

De belangstelling voor een soortgelijke rubriek blijkt echter te zijn herleefd. De redactie van het Jaarboek bereikte althans het verzoek om weer een dergelijke rubriek op te nemen. Dat verzoek werd aan de bovengenoemden voorgelegd, die zich bereid verklaarden om bij te dragen aan de herleving van een oude traditie. Gemeend wordt echter dat de wijziging, die de doelstelling van de Vereniging 'Oud-Utrecht' in de loop der jaren onderging - van een vereniging, die zich richt op de verspreiding van de kennis van de geschiedenis van de stad Utrecht en omstreken, in een vereniging die datzelfde doet met betrekking tot de stad en de provincie Utrecht - ook tot uitdrukking dient te komen in een aangepaste titel. Verandering van de druktechnische mogelijkheden heeft er voorts toe geleid dat thans de foto's, die ongeveer vanaf eenzelfde standplaats werden gemaakt in een verder verleden en zeer recent, naast elkaar kunnen worden afgedrukt. Dat had tot gevolg dat bijbehorende foto's uit het verleden en het heden van een gezamenlijk onderschrift konden worden voorzien.

¹⁾ Zie *Jaarboekje van 'Oud-Utrecht'* 1925, 161; 1926, 197; 1927, 205; 1928, 225; 1929, 190; 1930, 185; 1934, 166; 1937, 157; 1938, 185; 1939, 173; 1940, 161; 1942, 168; 1943, 147; 1944, 158; 1945/46, 220 en 1947/48, 148.

De Neude, gezien in de richting van de Potterstraat, in 1924 en 1982.

Links de op beide foto's is ten dele het Hoofdpstkantoor zichtbaar. Dit gebouw was in 1924 vrijwel gereed gekomen.

In 1925 zouden de naast het Hoofdpstkantoor gelegen panden Neude 12 (Fongers rijwielen) en Neude 11 (sigarenfabriek en tabakskerverij van de firma H. H. Kol), alsmede de gehele zuidzijde van de Potterstraat, worden gesloopt ten behoeve van een verbreding van die straat. In 1926 zou aan de verbreding van de Potterstraat ook het sedert 1899 op de Neude staande urinoir- en retiradegebouw ten offer vallen. De tramsporen en de bijbehorende bovenleidingen voor de stads- en Zeister tram werden na de

verbreding van de Potterstraat naar het midden van die straat verlegd. In de jaren vijftig verdwenen tramsporen en bovenleidingen, waarna het wegdek voorzien werd van verkeersstrepen en waar nodig voetgangersoversteekplaatsen (zebra's).

Het hoekpand Potterstraat-Loeff Berchmakerstraat werd voor 1940 door een modern pand vervangen. In het hoekpand Neude-Voorstraat was in 1924 de sigarenhandel van Jacob Mantel gevestigd. In die jaren was de gevel van dit pand behangen met reclame. In de loop der jaren werden de reclames van de gevels verwijderd doch uiterlijk - behoudens de winkelpui - niet gewijzigd. Dit pand huisvest thans een uitzendbureau.

foto's: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.

De Lange Viestraat, gezien in de richting van de Oudegracht en het Vredenburg, in 1924 en 1982.

Vooraan rechts bevonden zich in 1924 de winkels van de sigarenhandelaar Van der Post en de wapenhandelaar F. H. Tenhaeff. In de loop der jaren werden deze winkels samengevoegd en werd de winkel-pui gewijzigd. Overigens bleef de voorgevel vrijwel ongewijzigd, zij het ook dat de blinden verwijderd werden.

Op de hoek van de Lange Viestraat en de Korte Viestraat (thans: St. Jacobsstraat) bevond zich Hagen's sigarenfabriek, geleid door H. G. en M. A. Hagen. Deze fabriek maakte in 1927 plaats voor het kledingmagazijn Kreymborg.

Op de tegenover Hagen's gelegen hoek Vredenburg-Korte Viestraat is nog juist zichtbaar 'Het wapen van 's-Gravenhage', dat in 1938 samen met het ten westen daarvan gelegen perceel ten offer viel aan de verbreding van de Korte Viestraat en de aanleg van de St. Jacobsstraat. Vervolgens is aan het Vredenburg aan het uithangbord 'C & A' het pand te herkennen, waarin C & A Brenninkmeyer in 1923 hun

kledingmagazijn gevestigd hadden. Deze winkelruimte zou in 1938 met enkele naastgelegen panden plaats maken voor het huidige 'C & A'.

Op de foto uit 1924 is achteraan rechts het pand van 'Vinke', eerder postkantoor, te herkennen.

Het merendeel van de op de foto niet zichtbare panden aan de noordzijde van de Lange Viestraat zou in 1939 gesloopt worden ten behoeve van de bouw van een warenhuis voor 'V en D'. Dat warenhuis moest in 1975 weer plaats maken voor een ander grootwinkelbedrijf (De Bijenkorf). De uitvoering van de nieuwbouw laat echter nog steeds op zich wachten. Voorlopig werd aldaar een tijdelijk gebouw opgericht.

In de jaren dertig werd de verbreding van de Lange Viestraat uitgevoerd. Daaraan vielen alle panden, die gelegen waren aan de zuidzijde van die straat (op de foto uit 1924: vooraan links) ten offer. Na de brand, die op 13 maart 1939 de op de foto's niet zichtbare panden van 'Galeries Modernes' teisterde, kon de verbreding van de Lange Viestraat pas voltooid worden.

foto's: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.

De Smakkelaarsbrug en het Vredenburg Viaduct, gezien vanaf de hoek Catharijnesingel-Leidseweg (nu Smakkelaarsveld), in ca. 1926 en 1982.

Nadat in de jaren 1925-'26 de binnenhaven 'Het Leidsche Veer' (links buiten de foto uit ca. 1926) was gedempt en door overkluizing van een deel van de Leidsche Vaart de Smakkelaarsbrug was ontstaan, kon ten westen van de Catharijnebrug een plein ontstaan waarop een vijftal hoofdstraten samen kwamen. Het verkeer op dat plein werd vanaf 1929 door een verkeersagent geregeld, vanuit een ongeveer op de Smakkelaarsbrug staande 'verkeerstoren'. Deze agent werd op spijtstijden veelvuldig geassisteerd door collega's. De verkeerstoren werd rond de jaren vijftig vervangen door een verkeerscirkel. Op de foto uit ca. 1926 onderscheiden we op de hoek van wat toen nog de Vleutenscheweg werd genoemd en thans het Leidse Veer is en wat toen nog de Catharijnesingel heette doch thans de Daalse-singel heet, het café 'De Beurs', dat in 1937 werd gesloten en in 1938 werd gesloopt. Eerder was op die plaats gevestigd het café 'Koko aan de poort'.

Geheel rechts op de foto uit ca. 1926 is het brugwachtershuisje te zien, vanwaar uit de in 1908 gebouwde Catharijnebrug werd bediend wanneer schepen die de Keulsche Vaart - waarvan de westelijke singelgracht deel uitmaakte - dat punt moesten passeren.

Achter genoemd brugwachtershuisje bevindt zich sedert 1913 het 'Vinke'-pand, waarin thans 'De Kleine beurs' is gevestigd.

Tussen 'Vinke' en de Gereformeerde Westerkerk bevindt zich nog steeds de Dirck van Zuylenstraat, een van de toegangen tot 'Wijk C', terwijl links van de zojuist genoemde kerk een gebouw zichtbaar is waarin tot 1919 de Was- en badinrichting W. de Rijk was gevestigd, dat in dat jaar in gebruik genomen werd door Douwe Egberts en thans een woonbestemming heeft. De foto uit 1982 toont een deel van de Catharijnebaan met het Catharijneviaduct.

foto's: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.

De Moreelselaan en Stationsplein, tijdens de eerste fase van de bouw van Hoog Catharijne in 1972 en na voltooiing daarvan rond het Stationsplein in 1982.

In 1972 waren de gebouwen van Van Gend & Loos, die stonden ten zuiden van het stationsgebouw en langs de Moreelselaan, reeds gesloopt en was het daardoor vrijgekomen terrein reeds ingericht tot autobusstation. De panden aan de oostzijde van de Moreelselaan waren alle nog aanwezig, evenals de bebouwing aan de zuidzijde van de Spoorstraat, alsmede langs beide zijden van de Westerstraat (resp. eerste en tweede zijstraat rechts op de foto uit 1982). Tussen die straten was langs de Catharijnesingel het hoofdkantoor van Van Gend en Loos reeds gebouwd (het nieuwe gebouw rechts op de foto uit 1972). Naast dat kantoorgebouw is de achterzijde zichtbaar van hotel 'Pomona'. Links op de foto uit 1972 is achter een aanzet voor de huidige Stationstraverse nog ten dele het, uit

1939 daterende doch op 15 december 1973 buiten gebruik gestelde en nadien gesloopte, stationsgebouw zichtbaar, dat ontworpen was door ir. S. van Ravesteyn.

Tegenover het oude stationsgebouw is nog het witte gebouw van het hotel Du Commerce te onderscheiden, terwijl door de daar voorbij aan het Stationsplein staande bomen ook nog vaag het hotel Terminus te onderkennen valt.

De foto uit 1982 toont het ten zuiden van de Stationstraverse gelegen deel van het Stationsplein met de daaromheen gelegen gebouwen van Hoog Catharijne.

foto's: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.

Het Rotsoord en de wijk Tolsteeg-Hoograven in 1926 en 1982.

De foto's werden in zuidelijke richting genomen vanaf de in 1905 ten oosten van de Vaartsche Rijn gebouwde watertoren.

De foto uit ca. 1926 toont langs de oostelijke oever van de Vaartsche Rijn industriële bebouwing, die bereikbaar was vanuit Utrecht via de Helling en het Rotsoord, welke wegen met elkaar in verbinding stonden.

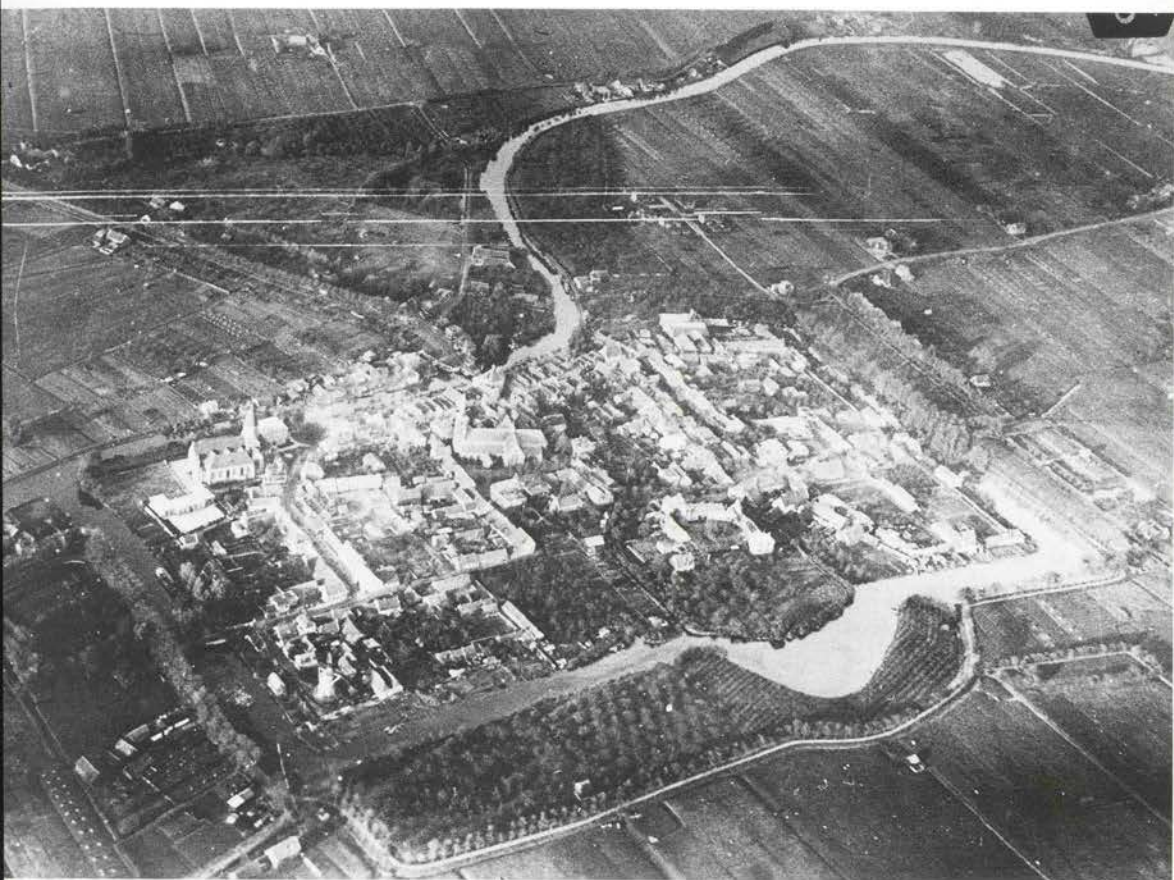
Aan de oostzijde van de Vaartsche Rijn was nog nauwelijks woonbebouwing aanwezig. Ook ten westen van dat vaarwater was de daar gelegen Rivierenwijk nog niet voltooid. Eerst in de jaren dertig zou begonnen worden met de woningbouw in de wijk Hoograven. Ter ontsluiting van de wijk werd aanvankelijk ter hoogte van het zuidelijke voormalige sluishoofd, dat nog in de Vaartsche Rijn zichtbaar is,

een ophaalbrug gebouwd, die Julianabrug heette maar weldra 'Broeder Alarmbrug' werd genoemd. In 1957 werd deze brug vervangen door een noordelijker gelegen Oranjebrug, terwijl ten zuiden daarvan, ter hoogte van de 't Goylaan, nog de Zuiderbrug werd gebouwd. Met de latere aanleg van de Briljantlaan kwam het noordelijk gedeelte van het Rotsoord te vervallen. Tevens verviel de aansluiting van de Helling op het Rotsoord.

De rij bomen, die links op de foto uit ca. 1926 zichtbaar is, markeerde de Hoogravenschedijk en geeft ongeveer de plaats aan waar nu de noordelijke gevelwand van het Smaragdplein is gelegen. Aan de horizon van de foto uit 1982 tekent zich de kantorenflat Westraven af.

foto's: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.

Montfoort in 1926 en 1982.

De luchtfoto's tonen een gezicht op de stad Montfoort in noordoostelijke richting. De Hollandsche IJssel kronkelt zich rechts boven op de foto uit 1926 door het landschap en vervolgens langs het stadje. Even boven de in het midden van de stad staande Grote Kerk is de uitmonding te zien van de Montfoortsche Vaart in de Hollandsche IJssel. De provinciale weg De Meern-Montfoort-Oudewater liep tot 1931 nog door het stadje Montfoort. Op de foto uit 1926 is die weg te zien vanaf de noordoost hoek van de stadsgracht beneden de Hollandsche IJssel, alsmede links beneden, waar deze weg even boven de molen weer uit het stadje komt en via een brug over de stadssingel in de richting van Oudewater voert. In 1931 kwam een wegomlegging gereed die de provinciale weg langs de stadszijde van de zuidelijke singelgracht en over het terrein van de in 1163 door bisschop Godfried van Rhenen gebouwde Burcht

van Montfoort voerde (de Burcht bevindt zich op de foto rechis onder de Grote Kerk). Bij het maken van de omlegging van de provinciale weg bleef de in het zuidwesten binnen de singels staande uit 1753 daterende, stellingkorenmolen 'de Valk' (een achtkante bovenkruier) behouden. De gemeente Montfoort, die vanaf 1815 tot de grenswijziging, die op 1 juli 1979 in werking trad, nauwelijks meer omvatte dan het gebied binnen de singels, telde in 1926 nog maar amper 2.000 inwoners, terwijl de vergrote gemeente in 1982 bijna 6.500 ingezetenen herbergt. Om de meerdere inwoners te huisvesten werden niet alleen uitbreidingen buiten de singels gerealiseerd maar werd ook de bebouwing binnen de singels vermeerderd. Zoals bij vergelijking van de beide foto's blijkt ging dat laatste ten koste van veel groenvoorzieningen binnen het stadje.

foto's: Provinciale Waterstaat van Utrecht.

Maarsse in maart 1976 en voorjaar 1981.

De foto's tonen in noordelijke richting een beeld van hetzelfde deel van Maarsse met rechts de zich door het landschap kronkelende Vecht en links het Amsterdam Rijnkanaal.

Rechts onder is het zogenaamde 'ampas-terrein' van ACF met daar boven aan-grenzende de in 1976 nog in aanbouw maar in 1982, reeds in werking zijnde bedrijfsafvalwaterzuiveringsinrichting van het genoemde bedrijf.

De foto uit 1976 toont nog geen enkele activiteit voor de aanleg van de Zuilense Ring, die aangelegd werd onder de werknaam 'noordelijke randweg Utrecht'. In het voorjaar 1981 is de aanleg van die op 21 december 1981 voor het verkeer opengestelde weg reeds vergevorderd. De foto toont het in het voorjaar van 1981 nog in aanbouw zijnde viaduct over de spoorlijn Utrecht-Amsterdam, het Amsterdam Rijn-

kanaal, de oude rijksstraatweg Utrecht-Amsterdam, de Vecht en het Zandpad langs dat vaarwater. Links boven blijkt dat van Maarssenbroek in maart 1976 nog slechts de wijken Bloemstede en Duivenkamp aanwezig waren, terwijl een aanvang was gemaakt met het bouwrijpmaken van de gronden waarop later de wijken Bisonspoor en Fazantenkamp zouden verrijzen. De foto uit 1981 toont dat toen ook de wijk Antilopenspoor reeds gereed was en het winkel- en kantorengedebouw in de wijk Bisonspoor in een vergevorderd stadium verkeerde.

Zoals rechtsboven wordt getoond kwamen tussen 1976 en 1981 ook in en direct rond het oude dorp Maarssen diverse uitbreidingen tot stand.

foto's: Provinciale Waterstaat van Utrecht.

Kroniek over het jaar 1981

W. Uittenbogaard

Januari

- 1 De provincie Utrecht telt heden 907.729 inwoners, waarvan er 236.211 in de gemeente Utrecht woonachtig zijn.
- 1 Gedurende het vorig jaar ontstond binnen de gemeente Utrecht door branden in totaal een schade van rond 16 miljoen gulden, hetgeen ongeveer het dubbele is van het brandschadebedrag dat in 1979 in die gemeente werd geleden.
- 5 Te Nigtevecht wordt H. Spoelstra tot burgemeester van die gemeente geïnstalleerd in welke hoedanigheid hij J. Verkerk opvolgt, die ingaande 1 maart 1979 tot burgemeester van Roden werd benoemd.
- 14 In het Centraal Museum wordt de tentoonstelling *Van Gogh tot Cobra* (tot 20 april) geopend, welke tentoonstelling tot stand kwam dank zij een initiatief van de Württembergische Kunstverein.
- 16 Te Abcoude wordt mr Ad. Bestman tot burgemeester geïnstalleerd in welke hoedanigheid hij L. J. van Welsenis opvolgde. De heer Bestman is de eerste blinde burgemeester in ons land.
- 16 De Commissaris der Koningin stelt te Rhenen een rioolwaterzuiveringsinrichting in gebruik, in welke inrichting het afvalwater uit de gemeenten Amerongen, Leersum en Rhenen gezuiverd zal gaan worden.
- 18 In het Museum voor Hedendaagse Kunst te Utrecht wordt de tentoonstelling *Op de kop af* (tot 5 april) geopend. De tentoonstelling geeft een beeld van de wijze waarop het menselijk gelaat in de loop der eeuwen gediend heeft tot het vervaardigen van plastieken.
- 22 De Commissaris der Koningin maakt een daadwerkelijk begin aan de uitvoering van de *ruilverkaveling Lopikerwaard* door de eerste paal te heien voor één van een zevental nieuwe bruggen onder Benschop.
- 24 Het *Selskip Fryslân Utrecht* viert zijn 80-jarig bestaan met een receptie in het Marcus-centrum te Utrecht.
- 27 Door Gedeputeerde Staten van Utrecht wordt mr A. Looten

28 januari.

De nieuwe directeur van het Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent', drs H. L. M. Defoer, biedt zijn ambtsvoorganger, dr D. P. R. A. Bouvy, bij diens afscheid in de Catharijnekerk diens portret aan.

Foto: Utrechts Nieuwsblad.

(oud-wethouder der gemeente Utrecht) met ingang van 1 februari a.s. benoemd tot Voorzitter van het Plassenschap Loosdrecht en Omstreken, in welke hoedanigheid hij mr J. Roelse opvolgt.

- 28 Dr D. P. R. A. Bouvy neemt afscheid als directeur van het Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent' in welke functie hij wordt opgevolgd door drs H. L. M. Defoer.
- 31 Het restaurant *De Neude* sluit na bijna 30 jaren een voordelige eetgelegenheid te zijn geweest voor voornamelijk alleenstaanden.

februari

- 6 Het verbouwde en uitgebreide gemeentehuis te Cothen wordt door de Commissaris der Koningin geopend.
- 7 In het Muziekcentrum Vredenburg worden door de stichting Kunstbevordering Utrecht bustes van Bela Bartok en Peter Schat, vervaardigd door respectievelijk Paulus Reinhart en Pieter d'Hont, aangeboden ter plaatsing in het genoemde gebouw.
- 11 De Provinciale Planologische Dienst van Utrecht maakt een plan openbaar waarin een elftal bouwlocaties worden aangegeven waarop in de komende jaren (tot 1995) rond 20.000

nieuwe woningen gebouwd zouden kunnen worden.

- 11 De Ned. Hervormde Kerkvoogdij te Montfoort ontvangt van het Prins Bernhardfonds de toezegging tot het verlenen van een bijdrage van f 270.000,— in de kosten van restauratie van de Grote- of St. Janskerk aldaar.
- 12 Te Utrecht wordt de *Ondernemers Raad Utrecht* opgericht als voortzetting van de Utrechtse Middenstands Federatie. Tot de nieuwe raad traden onder meer vele winkeliersverenigingen toe.
- 15 Het *Utrechts Byzantijnse Koor* viert zijn 30-jarig bestaan, alsmede het 30-jarig dirigentschap van de mede-oprichter Miroslaw Antonowicz, in de Utrechtse kathedraal met een pontificale liturgieviering in de Byzantijns-Slavische ritus.
- 23 In het gemeentelijk Informatiecentrum Utrecht wordt de tentoonstelling *Wat is veilig* (tot 20 maart) geopend.

maart

- 2 Het Telefoondistrict Utrecht brengt binnen dat district de 500.000ste telefoonaansluiting (bij D. E. Bruins te Almere-stad) tot stand.
- 5 Te Woudenberg wordt J. de Pree tot burgemeester van die gemeente geïnstalleerd, in welke hoedanigheid hij H. H. Zwart opvolgt.
- 23 Drs H. L. M. Defoer, directeur van het Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent' en dr D. P. R. A. Bouvy, oud-directeur van dat museum nemen in de Londense Guildhall de *European Museum Award 1980*, bestaande uit een door Henry Moore vervaardigd beeldje en een geldsbedrag, in ontvangst, welke onderscheiding aan genoemd museum werd toegekend.
- 26 Te Rhenen stelt de Commissaris der Koningin het nieuwe Stadskantoor in gebruik en heropent tevens het gerestaureerde gemeentehuis aldaar.
- 27 Het gerenoveerde hotel *Des Pays Bas* te Utrecht wordt door de voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Utrecht en Omstreken heropend.
- 28 Te Leersum wordt H. Goudsmit geïnstalleerd tot burgemeester van die gemeente, in welke functie hij met ingang van 1 april a.s. is benoemd als opvolger van mr J. E. Opstelten.

april

- 1 Als burgemeester van Kamerik en Zegveld treedt in functie W. F. A. baron van der Felz, als opvolger van W. J. van Doorn, die deze functie met ingang van 1 juli van het vorige jaar om gezondheidsredenen neerlegde.
- 2 Mevrouw drs M. W. M. Vos-van Gortel wordt te Utrecht tot burgemeester van die gemeente geïnstalleerd, in welke hoedanigheid zij H. L. J. Vonhoff opvolgde.
- 2 In de Marijkehal te Utrecht wordt de eerste *Kunstbeurs* ge-

opend (tot 7 april), waar oude en moderne kunstvoorwerpen ten verkoop worden aangeboden.

- 7 Na 42 jaar aan het Academisch Ziekenhuis te Utrecht verbonden te zijn geweest neemt prof. dr H. Verbiest, hoogleraar neurochirurgie, afscheid.
- 8 In het Universiteitscentrum De Uithof wordt de eerste paal geslagen door een nieuw Academisch Ziekenhuis.
- 9 Mevrouw drs M. W. M. Vos-van Gortel verricht haar eerste openbare bestuursdaad met de opening van de tentoonstelling *Pronken met andermans veren* in het Historisch Kostuum Centrum, Loeff Berchmakerstraat te Utrecht.
- 11 In het Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent' wordt een tentoonstelling gewijd aan het *Utrechtse kerkenkruis* geopend (tot 16 augustus).
- 16 Het Gemeentelijk Vervoerbedrijf te Utrecht opent de festiviteiten ter gelegenheid van haar 75-jarig bestaan met een jubileumtentoonstelling in het gemeentelijk Informatiecentrum Utrecht.
- 18 Ing. E. Stamhuis, commandant van de Utrechtse Brandweer overleden (59 jaar).
- 19 Het destijds als werkverschaffingsobject gebouwde en op 21 mei 1936 door mr dr G. A. W. ter Pelkwijk, toenmaals burgemeester van Utrecht, geopende *Stadion Galgenwaard* wordt buiten gebruik gesteld om plaats te maken voor een geheel

25 april.

Het in gebruik nemen van de atletiekbaan aan de Polderweg (Overvecht) te Utrecht.

Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.

- nieuw stadion. Na afloop van de in het oude stadion laatst-
gespeelde wedstrijd tussen P.S.V. en de F.C. Utrecht maken
de supporters reeds een begin met de sloopwerkzaamheden.
- 22 Ten overstaan van notaris J. W. L. Beijer te Maarssen draagt
de gemeente Maarssen de eigendom over van de gronden
waarop het *Recreatiecentrum Maarsseveenseplassen* is geves-
tigd aan de gemeente Utrecht.
 - 25 Te Utrecht wordt aan de Polderweg een nieuwe atletiekbaan
in gebruik genomen.
 - 26 Het zangkoor *Cantemus Domino* van de Utrechtse Augusti-
nusparochie herdenkt haar 125-jarig bestaan.
 - 30 C. A. Baart de la Faille, oud-restauratiearchitect R.O.V.U.,
en ir P. Brouwer, oud-directeur van het Gemeentelijk Ver-
drijf Utrecht, benoemd tot Officier in de orde van Oranje
Nassau.

mei

- 2 De kolfclub St. Eloyen Gasthuis herdenkt haar 250-jarig be-
staan.
- 11 Met het bouwen van een nieuw stadion wordt te Utrecht een
aanvang gemaakt.
- 13 Prins Claus stelt het speurwerklaboratorium van het Keu-

De heer A. H. R. Hoogezand en de scheidende tweede
secretaris van Oud-Utrecht, G. J. Röhrner, na hun af-
scheid in bewondering gebogen over een foto-collectie.

De scheidende voorzitter van Oud-Utrecht,
A. H. R. Hoogezand, in gesprek met de oud-
secretaris, drs H. L. Ph. Leeuwenberg.

Foto's: mw. M. Happel.

22 mei.

Tijdens de rondgang na de opening van de tentoonstelling 'Zijdebalen, lusthof aan de Vecht' in het Centraal Museum.

Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.

ringsinstituut voor Waterleidingartikelen, K.I.W.A., te Nieuwegein in gebruik.

- 13 In het Waranda-complex te Zeist neemt de studente Anja Huiseling de vijfduizendste wooneenheid van de Stichting Studenten Huisvesting Utrecht in gebruik.
- 14 De gemeenteraad benoemt drs R. P. J. van Tetterode tot directeur van het Gemeentelijk Vervoerbedrijf Utrecht in welke functie hij ir P. Brouwer opvolgt.
- 15 De ministerraad wijst Amersfoort aan tot groeistad.
- 18 De Vereniging Oud-Utrecht neemt afscheid van haar voorzitter A. H. R. Hoogezand nadat deze elf jaar lang een bestuursfunctie in die vereniging had vervuld en begroet als nieuwe voorzitter drs U. F. Hylkema. Tevens werd afscheid genomen van de bestuursleden drs A. F. E. Kipp en G. J. Röhner, die beiden acht jaar lid van het bestuur waren, en wordt J. A. C. Mathijssen als nieuw bestuurslid verwelkomd.
- 21 De Commissaris der Koningin heropent het uitgebreide gemeentehuis te Maarssen
- 21 De cabaretière Yvonne Groeneveld overhandigt als Trijn van Leemput aan de burgemeester van Utrecht het eerste exemplaar van het door Stijn Verbeeck geschreven boek *Kijk op de stad Utrecht*.
- 22 De Utrechtse wethouder voor kunstzaken opent in het Centraal Museum de tentoonstelling *Zijdebalen, lusthof aan de Vecht* (tot 17 augustus).

- 23 De Utrechtse dichter, schrijver en mysticus Gebriël Smit te Laren (N.H.) overleden (71 jaar).
- 23 De op het terrein van Jachtlust te Bilthoven gevestigde commandopost van het Nederlandse Rode Kruis wordt door de Commissaris der Koningin in gebruik gesteld.
- 25 In de Domkerk werd voor 150 jaar het thans nog aanwezig Bätz-orgel in gebruik genomen.
- 30 De spoorlijn Utrecht-Veenendaal-Rhenen wordt in gebruik gesteld. Een deel van die lijn maakte van 1886 tot 1944 deel uit van de spoorlijn Amersfoort-Rhenen (-Kesteren). Ter gelegenheid van de opening van genoemde spoorlijn wordt in het Streekmuseum te Rhenen de tentoonstelling Van Hoofdlijn tot lokaaltje geopend (tot 28 augustus). Tevens houdt de Stichtse Culturele Raad te Rhenen haar jaarlijkse *Historische dag*.

juni

- 1 Mr A. H. van den Brink, oud-directeur van de Gemeentelijke Sociale Dienst te Utrecht overleden (63 jaar).
- 3 Het voormalige bejaardenhuis *Tuinwijk* aan de Aalbersestraat te Utrecht wordt, na een verbouwing, voor jongerenhuisvesting in gebruik genomen.
- 3 In het museum-kasteel Amerongen wordt aan de Commissaris der Koningin het eerste exemplaar van het door W. Braasem geschreven boek *Sulcken hecht werk het is* aangeboden.
- 4 Het Koningin Juliana Fonds opent te Bunnik haar nieuwe kantoor.
- 4 Provinciale Staten besluiten tot het overnemen door de provincie van het waterschap De Vecht van een viertal bruggen, allen gelegen langs de Vecht, te weten de *Vliegende Kraai* over de Weersloot op de grens van Loenen en Breukelen, de *Kraaienesterbrug* over het Tienhovensch kanaal, alsmede de naamloze bruggen over de Nedereindsche vaart (Oud Zuilen) en over de Oostwaard.
- 12 Te De Bilt wordt feestelijk herdacht dat dr C. W. baron van Boetzelaar van Asperen en Dubbeldam voor vijftig jaar het *Van Boetzelaerpark* aan die gemeente schonk.
- 12 In het Centraal Museum wordt aan dr J. R. J. van Asperen de Boer de Johannes Vermeerprijs uitgereikt voor diens werk op het gebied van de infrarood-reflectografie, waarmee de eerste schetsen, die een schilder veelal op het paneel zet aler met schilderen te beginnen, zichtbaar gemaakt kunnen worden.
- 15 De provinciale weg tussen Nieuwegein en Houten (T 20) wordt voor het verkeer opengesteld door de Commissaris der Koningin.
- 16 Mr G. J. de Graaf aanvaardt de functie van burgemeester van Leersum in welke hoedanigheid hij H. Goudsmit opvolgt.
- 19 Na nieuw ingericht te zijn wordt de dependance van het Cen-

traal Museum, gevestigd Maliebaan 42, heropend met de tentoonstelling *Een museum is meer* . . .

- 22 Het 33ste lustrum van het Utrechtsch Studenten Corps staat in het teken van Eduard Douwes Dekker's Multatuli.
- 24 De Rijksweg A 27 tussen Vianen en het verkeersplein Lunetten wordt door de minister van verkeer en waterstaat voor het verkeer opengesteld.
- 27 Na ruim 21 lid te zijn geweest van de gemeenteraad van Utrecht neemt B. Schreuders afscheid van dat college.

juli

- 1 W. H. van Dijk, oud-directeur van de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheids Dienst te Utrecht, treedt in functie als algemeen directeur van het Rode Kruis.
- 2 Vijftig jaar geleden werden de gemeenten Driebergen en Rijsenburg samengevoegd tot de huidige gemeente Driebergen-Rijsenburg.
- 12 Prof. dr W. H. C. Tenhaeff, de eerste Utrechtse hoogleraar parapsychologie, overleden (87 jaar).
- 13 Met de herplaatsing van het zogenaamde kippebruggetje over de Oude sluis te Vreeswijk wordt een aanvang gemaakt.
- 14 De minister van volksgezondheid en milieuhygiëne richt te Amersfoort het Rijksinstituut voor Afvalstoffen op. Dit instituut zal onder meer de werkzaamheden van de Stichting Verwijdering Afvalstoffen voortzetten.
- 15 De stalhouderij van *Schoonhoven-Buytendijk*, de laatste die in Utrecht nog in bedrijf was, houdt op te bestaan.
- 16 D. M. Boogaard aanvaardt het burgemeesterschap van de gemeente Wilnis in welke hoedanigheid hij J. de Pree opvolgt.
- 26 Het Utrechtse warenhuis *Galeries Modernes* houdt op te bestaan. Dit warenhuis was de voortzetting van de in 1904 door Georges Couvreur in de Bakkerstraat geopende Franse Bazar, die later verplaatst werd naar de Lange Viestraat.
- 31 Het jezuïten-internaat voor jongens *Katwijk de Breul* te Zeist wordt, na 150 jaar te hebben bestaan, wegens exploitatiemoeilijkheden gesloten. De scholengemeenschap *De Breul* (mavo, havo, atheneum en gymnasium) blijft voortbestaan.

augustus

- 1 Het *Trajectum College* wordt definitief opgeheven, waarmee een einde komt aan de op 24 september 1866 geopende *Rijks Hogere Burger School* aan de Kruisstraat te Utrecht.
- 2 De kunstschilder en graficus Dick van Luyn te Utrecht overleden (84 jaar).
- 18 Het museum *Van Speelklok tot Pierement* bestaat 25 jaar ter gelegenheid waarvan op 23 augustus een grote draaiorgelmanifestatie wordt gehouden.
- 21 De Europese jeugdkampioenschappen atletiek worden te Utrecht geopend.

- 22 Het zwembad *De Kikker*, gevestigd in een gracht van het fort Ruigenhoek, viert haar 50-jarig bestaan.

september

- 4 Uit naam van de Vereniging Oud-Utrecht wordt in de Agnietenkapel van het Centraal Museum aan dr M. P. van Buijtenen de bundel *Het sticht van binnen en van buijtenen* overhandigd ter huldiging van Van Buijtenen bij diens zeventigste verjaardag.
- 17 In het Beatrixgebouw te Utrecht wordt het tachtigjarig bestaan van de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging gevierd.
- 18 In aanwezigheid van Koningin Beatrix wordt in het Jaarbeurscongresgebouw het 25-jarig bestaan van het *Prinses Beatrix Fonds* luister bijgezet.
- 19 De door de Amersfoortse architect ir T. van Hoogevest gerestaureerde Janskerk te Utrecht wordt officieel weer in gebruik genomen. Het kerkgebouw zal gebruikt gaan worden door de Evangelische Universitaire Gemeenschap en de Stichting Coördinatie Muziek.
- 23 De burgemeester van Utrecht geeft het startsein voor de bouw van een nieuw hoofdbureau van politie, dat op de plaats van het oude bureau zal vrijrijzen.
- 26/27 De Nederlandse Vereniging van Belangstellenden in het Spoor- en Tramwegwezen viert haar vijftig-jarig bestaan met een parade van stoomlocomotieven op de goederenlijn Amersfoort-Woudenberg.
- 28 In de plaats van het huis 'De Grund', Utrechtseweg 8 te Houten, dat na meermalen te zijn uitgebreid sedert 1944 tot gemeentehuis van Houten gebezigd werd, neemt de gemeente Houten een geheel nieuw gemeentehuis, gelegen ten westen van het station Houten, in gebruik.

oktober

- 1 Dr F. E. Riphagen treedt in functie als directeur van de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheids Dienst te Utrecht.
- 3 In het Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent' wordt de tentoonstelling *Geloof en satire anno 1600* geopend (tot 17 januari 1982).
- 4 De musicoloog en componist Wouter Paap te Lage Vuursche overleden (73 jaar).
- 13 Koningin Beatrix heropent het Amsterdam Rijnkanaal nadat dat in het belang van de duwvaart is verbreed en gemoderniseerd.
- 16 Jkvr. A. M. de Ranitz-de Brauw, onder meer voorzitter van de Mytylstichting, te Driebergen overleden (70 jaar).
- 16 Te Loosdrecht wordt mevrouw M. K. van Langenveld-Berkel geïnstalleerd als burgemeester van die gemeente in welke

hoedanigheid zij D. D. W. J. Kastelein opvolgt.

- 21 Provinciale Staten besluiten aan het Amersfoortse museum Flehite een subsidie van ten hoogste f 200.000,— in de restauratie kosten van het museumgebouw te verlenen.
- 22 Het uitgebreide en gerenoveerde gemeentehuis van Renswoude wordt door de Commissaris der Koningin heropend.
- 24 In de Janskerk te Utrecht vindt de oprichting plaats van de Vereniging van beheerders van monumentale kerkgebouwen.
- 30 Het recreatiebad Bisonspoor in Maarssenbroek wordt in gebruik genomen.

november

- 1 Het Maatschappelijk Advies en Informatie Centrum M.A.I.C. en de Stichting Jongeren Huisvesting Utrecht S.J.H.U. fuseren. De kamerbemiddeling wordt voortgezet in het pand Lange Nieuwstraat 50 te Utrecht.
- 6/7 De Oud-katholieke- en de Anglikaanse kerken herdenken te Utrecht dat voor vijftig jaar te Bonn een 'full communion' tussen deze kerkgenootschappen werd gesloten.
- 10 Gedeputeerde Staten besluiten aan de gemeentebegroting van Utrecht voor 1981, die een tekort vertoont van rond 30 miljoen gulden, hun goedkeuring te onthouden.
- 11 Met de aanbidding van het eerste exemplaar van het boek *Ergens beginnen de klokken hun lied* aan de Commissaris der Koningin en de burgemeester van Utrecht start de Stichting

19 november.

Mevrouw drs C. G. S. Wilmer achter het spreekgestoelte tijdens de opening van de tentoonstelling 'Buitens binnen Utrecht'.

Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.

Utrechtse Klokkenspel Vereniging een actie tot inzameling van gelden voor een zevende luiklok - Agnes Major - in de Domtoren.

- 17 In de vergaderzaal van Provinciale Staten is een door Pieter d'Hont vervaardigde bronzen portret-buste van Koningin Beatrix geplaatst.
- 18 Op de plaats waar eens een buitentrap naar het café-restaurant Esplanade aanwezig was en waar zich thans een blinde muur bevindt met daarvoor een kleine verhoging, die door voorbijgangers wel wordt gebruikt om hun lunch-pakket zittend te nuttigen en die daarom wel 'lunch-corner' werd genoemd, wordt een door de beeldhouwer Leo de Vries vervaardigd 800 kg wegend beeld geplaatst.
- 19 In het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht wordt de tentoonstelling *Buitens binnen Utrecht* geopend (tot 23 januari 1982).
- 20 Na restauratie worden de voormalige *Statenkamer*, die eerder een deel vormde van het Minrebroederklooster, en het *Hu-brechthuis*, Janskerkhof 3 en 2, door de juridische faculteit van de Rijksuniversiteit in gebruik genomen.
- 21 Het Waterleidingbedrijf Midden-Nederland heeft de driehonderdduizendste aansluiting op haar waterleidingnet (in het perceel IJlsterveste 31 te Nieuwegein) tot stand gebracht.
- 27 Het vergrootte en gerenoveerde gemeentehuis te Wilnis wordt door de Commissaris der Koningin heropend.
- 30 Na 23 jaar lid van de gemeenteraad van Utrecht te zijn geweest, waarvan 8 jaar wethouder, neemt mr A. Looten afscheid van de raad.

december

- 3 Het door mevrouw M. A. Asselberghs, directrice van het Nederlands Spoorwegmuseum te Utrecht, geschreven boek *Door komt de trein* wordt in de eerste klasse wachtkamer van het Haarlemse station gepresenteerd.
- 4 Dr. P. H. Kylstra, directeur-beheerder van het Universiteitsmuseum te Utrecht en onder meer oud-bestuurslid van de Vereniging Oud-Utrecht, te Utrecht overleden (58 jaar).
- 8 De gemeenteraad van Utrecht besluit om met ingang van 1982 de hondenbelasting af te schaffen.
- 11 Het activiteitencentrum *De Korf* te Leersum wordt door de Commissaris der Koningin geopend.
- 21 De onder de werknaam Noordelijke Randweg Utrecht gebouwde weg, die inmiddels de naam *Zuilense Ring* heeft gekregen, wordt voor het verkeer opengesteld. Gelijktijdig is een door de omgevingsvormgever Lon Penneck vervaardigd ruimtelijk signaal onthuld.
- 28 De met financiële steun van de Zwolsche Algemeene Levensverzekering n.v. gerestaureerde zonnewijzer van de Nicolaï-

kerk wordt weer aan de gemeente Utrecht aangeboden.

- 29 De oud-hoofdcommissaris van politie R. W. van Eijk te Utrecht overleden (87 jaar).
- 31 Het inwonertal van de provincie Utrecht nam in het nu verstreken jaar met 8.965 toe tot 916.694 inwoners. Dat van de gemeente Utrecht daalde met 1.668 tot 234.543 inwoners.

Jaarverslag 1981

C. H. Staal secretaris

Op naar de 2000 leden. Met deze leuze in het vaandel, reeds te vinden in het jaarverslag 1973, werd in het januarinummer van het Maandblad een nieuwe ledenwervingsfolder ingesloten. Wat is het uiteindelijk effect van deze actie 'Een lid maakt een nieuw lid' geweest?

Aan het eind van 1981 telde de vereniging Oud-Utrecht 1890 leden. Op 1 januari waren dat er 1841. Er is dus sprake van een geringe groei. Maar daarbij moet worden opgemerkt, dat wie het aantal namen in de rubriek 'Nieuwe leden' in het Maandblad tellen zou, tot de ontdekking komt dat er zich 156 hebben aangemeld. Dat betekent dat er 107 leden verdwenen bijvoorbeeld vanwege verhuizing, overlijden of om andere redenen. Ergo: van de drie nieuwe leden die werden geworven, deed er één het totaal van het ledental van de vereniging stijgen. Deze eenvoudige som geeft aan dat de ledenwerving alle aandacht moet blijven houden wil Oud-Utrecht binnen afzienbare termijn dat haast magische getal van 2000 leden bereiken.

Driemaal had de vereniging in 1981 het verlies van een prominent lid te betreuren. Op 4 december overleed na een langdurige ziekte dr P. H. Kylstra, die van 1972 tot 1980 deel uitmaakte van het bestuur. Velen zullen zich hem blijvend herinneren als een bestuurslid en lezinghouder die in de zaal van de Fundatie, in zijn Universiteitsmuseum of elders enthousiast zijn gehoor wist te boeien. Ook overleden twee van de drie leden van verdienste die Oud-Utrecht nog telde: mevrouw J. A. Acket-van Riemsdijk en de heer P. W. Buisman. Hen was dit lidmaatschap van verdienste te beurt gevallen op de jaarvergadering van 1973, toen de vereniging een halve eeuw bestond. Beiden waren lid vanaf de oprichting van Oud-Utrecht in 1923.

Het bestuur van Oud-Utrecht vergaderde zeven maal. Tijdens de voorjaarsledenvergadering van 18 mei vonden een aantal bestuursmutaties plaats. De heer A. H. R. Hoogezand, bestuurslid vanaf 1970 en voorzitter vanaf 1973, legde vanwege verhuizing zijn functie neer. Hij werd opgevolgd door drs U. F. Hylkema. Statutair aftredend en niet herkiesbaar waren de heren G. J. Röhner, 2de secretaris, en drs A. F. E. Kipp. Tot het bestuur trad toe de heer J. A. C. Mathijssen als 2de secretaris. Met zijn benoeming is de sinds de oprichting van de vereniging bestaande band met het Gemeentelijk Archief gecontinueerd. De heer dr D. P. Snoep zag zich graag ontslagen van zijn functie van 1ste secretaris. Deze rol werd overgenomen door de heer drs C. H. Staal, die al in het bestuur zitting had. De heer Snoep blijft van het bestuur deel uitmaken voor de redactie van het Jaarboek. Na afloop van de voor-

jaarsledenvergadering hield het bestuurslid drs T. J. Hoekstra een lezing onder de titel 'Hoogmoed en vergankelijkheid in middeleeuws Utrecht en daarna, archeologisch gezien'.

In de najaarsledenvergadering die op 26 november plaats vond, werden de diverse verenigingscommissies herbenoemd. De heer W. A. H. W. M. Janssen, oud-directeur van Bouw- en Woningdienst, hield een boeiende causerie over de 'Achtergronden bij de uitbreidingsplannen van de stad Utrecht sinds 1950'. Met deze lezing, en met bijdragen in Maandblad en Jaarboek komt tot uitdrukking dat de vereniging haar doelstelling in de statuten ook wil betrekken op de meer recente historie van stad en provincie.

De financiën van de vereniging baren op dit moment geen zorgen. Dankzij de noeste arbeid van de penningmeester, de heer J. F. J. Hoeting, is de financiële situatie gezond en kon, ondanks de recessie, de contributie ongewijzigd blijven. De groei van Oud-Utrecht, waarover reeds gesproken, zal echter noodzakelijk zijn, wil dit in de toekomst zo blijven. Veel dank is Oud-Utrecht de schenker van f 10.000,— verschuldigd die onbekend wenst te blijven. Dankzij deze gift en dankzij de kleine maar niet minder gewaardeerde giften van leden die vrijwillig hun contributie verhoogden, kan Oud-Utrecht reilen en zeilen zoals ze het graag wil.

Het maandblad verscheen dit jaar met 184 pagina's. Extra dik was het maart-nummer waarin de archeologische kroniek van de stad Utrecht over 1978-1980 was opgenomen. De omslag met een ets van het kasteel Sterkenburg werd verzorgd door de graficus Ph. Wiesman.

Het Jaarboek was een liber amicorum voor de oud-rijksarchivaris in de provincie Utrecht, dr M. P. van Buijtenen, die op 4 september zijn 70ste verjaardag vierde. Voor dit Jaarboek, dat de toepasselijke ondertitel voerde 'Het Sticht van binnen en van buijtenen', leverden 19 collega's, vrienden en leerlingen van de jarige een bijdrage. Dat resulteerde in het dikste Jaarboek dat Oud-Utrecht ooit deed verschijnen; het telde liefst 386 pagina's. Zonder de steun van het Fentener van Vlissingenfonds, het Provinciaal Anjerfonds, het N.O.T.-fonds en het Aartsbisdom Utrecht was deze uitgave nimmer geworden wat ze nu geworden is.

Tijdens een geanimeerde bijeenkomst in de kapel van het Centraal Museum, waarbij het woord werd gevoerd door zijn opvolger prof. dr C. Dekker en zijn collega en vriend de pater A. K. de Meijer, O.S.A., werd de jarige het eerste exemplaar overhandigd.

Aan het register over de jaargangen 1954-1983 van het Jaarboek wordt door drs A. R. M. Smit met ijver verder gewerkt. De financiële reservering voor dit project is dit verslagjaar afgerond.

Drukkerij De Boer-Cuperus drukte tot ieders tevredenheid weer Jaarboek en Maandblad.

De excursiecommissie, die bestaat uit de bestuursleden mevrouw drs M. E. de Haas en mevrouw L. C. van der Vlerk beijverde zich ervoor, dat het bestuur de leden een gevarieerd aanbod van lezingen en excursies kon voorzetten.

Op 22 januari sprak mevrouw dr E. P. de Booy over 'Het onderwijs in de 17de en 18e eeuw in Utrecht'. Mevrouw drs C. C. S. Wilmer leidde een ex-

cursie in de topografische atlas van het Gemeente-archief op 12 maart. De 28ste van dezelfde maand werd een bezoek gebracht aan de Lutherse kerk en de Doopsgezinde kerk. Gidsen op deze boeiende zaterdagmiddag waren respectievelijk de heer C. A. Baart de la Faille en drs U. F. Hylkema. Op de tentoonstelling 'Utrecht en zijn middeleeuwse kerken' in het Catharijneconvent werden de leden op 2 mei rondgeleid door de leden G. M. J. Engelbrecht en J. B. A. Terlingen. Drie weken later ontvingen de heren drs E. de Jong en dr D. P. Snoep de vereniging in het Centraal Museum bij de expositie 'Zijdebalen, een lusthof aan de Vecht'. Onder leiding van de heer Hylkema fietste na afloop van de bezichtiging de groep naar de Vecht en de Lauwerecht om er de situatie ter plaatse te bekijken. Drs A. F. E. Kipp was degene die op 20 juni de wegens groot succes geprolongeerde excursie over de bolwerken leidde. De restauratie-architect prof. dr ir C. L. Temminck Groll toonde het zojuist gerestaureerde kasteel de Cannenburgh te Vaassen op 26 september. Op 12 november spraken mevrouw G. de Groot-Veenbaas, de heer H. Pemme-laar en mevrouw L. Albers in een forum over Amelisweerd en de verschillende aspecten en problemen die op dit moment dit landgoed zo in de belangstelling plaatsen.

De propagandacommissie werd in de najaarsledenvergadering ad-hoc benoemd. Ze bestaat thans uit de heren H. J. Jurriëns en J. A. C. Mathijssen. Naast de verspreiding van de ledenwervingsfolder hield de commissie zich bezig met het vervaardigen van een zgn. Oud-Utrecht-kist. De bedoeling hiervan is snel materiaal ter beschikking te hebben als de vereniging zich ergens manifesteren wil. Vervolgens werd met drukkerij Hoeyenbosch voor 1982 weer een Oud-Utrecht-kalender samengesteld. In het blad Heemschut van de gelijknamige bond en in het Maandblad van onze vereniging verschenen over en weer ledenwervingsartikelen; 21 leden maakten van de gelegenheid gebruik een gecombineerd lidmaatschap aan te gaan.

Met de etaleur van de Hema, de heer F. de Haas, werden in samenwerking met dr D. P. Snoep gedurende de maand oktober een aantal vitrines in het restaurant van het warenhuis ingericht om propaganda te maken voor de vereniging. Hierbij werd dankbaar gebruik gemaakt van depotmateriaal van het Centraal Museum. De weerklank die deze expositie vond overtrof de verwachtingen.

Op 3 oktober ontving de vereniging The Ipswich Society uit de gelijknamige Engelse stad. Op een voor allen zeer bevredigende manier werd een Engelse zustervereniging de geschiedenis van Utrecht verteld en getoond.

Het afgelopen jaar is, nu we alles in ogenschouw hebben genomen, een voor spoedig jaar geweest. Ondanks de om zich heen grijpende recessie heeft Oud-Utrecht het bestaande aanbod van Maandblad, Jaarboek, lezingen en excursies kunnen continueren en heeft ze aan plannen voor het komende jaar geen gebrek. Niemand kent de toekomst maar laten we hopen en eendrachtig eraan werken, dat we het 60ste verenigingsjaar met een even optimistisch geluid mogen afsluiten. En laten we het 2000ste lid in 1982 al mogen begroeten.

Vereniging Oud-Utrecht

<i>Ere-voorzitter</i>	mr P. van Dijke, Commissaris der Koningin in Utrecht
<i>Ere-leden</i>	W. Stoker mr J. W. C. van Campen mw J. C. Jongbloed-Gerritsen
<i>Lid van verdienste</i>	W. L. Nieuwenhuijsen
<i>Voorzitter</i>	drs U. F. Hylkema, Maliebaan 58, Utrecht, tel. 030-32 88 66
<i>Secretaris</i>	drs C. H. Staal, p/a Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent', Nieuwe-gracht 63, 3512 LG Utrecht, tel. 030-31 38 35 (huis: Hasebroekstraat 48, 3532 GM Utrecht, tel. 030-93 46 57).
<i>Tweede secretaris</i>	J. A. C. Mathijssen, p/a Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. 030-71 18 14.
<i>Penningmeester</i>	H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10, 3584 AK Utrecht (postgirorekening-nummer 575520 tnv Penningmeester Oud-Utrecht te Utrecht).
<i>Overige bestuursleden</i>	mw M. Dolfin, Obrechtstraat 37, Utrecht mw drs M. E. de Haas, Van der Helststraat 21, Utrecht drs T. J. Hoekstra, Van Hoffenlaan 44, Bennekom dr D. P. Snoep, Jac. van Ruysdaelstraat 83, Utrecht
<i>Ledenadministratie</i>	mw M. Uittenbogaard-van Terwisga, Prof. T. Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
<i>Contributie-administratie</i>	H. van Zuylen, Robijnlaan 22, 3523 BX Utrecht (postgirorekening-nummer 575520, t.n.v. Penningmeester Oud-Utrecht te Utrecht)
<i>Redactie Maandblad</i>	G. J. Röhner, Obbinklaan 48, 3571 NH Utrecht dr A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87, 3533 CL Utrecht E. M. Kijlstra, Wolter Heukelslaan 71, 3581 SV Utrecht drs C. H. Staal, Hasebroekstraat 48, 3532 GM Utrecht
<i>Redactie Jaarboek</i>	mw drs C. J. von Ronnen, p/a Rijksarchief, Alex. Numankade 201, Utrecht drs A. D. A. Monna, Zeemanlaan 3, Utrecht drs A. R. M. Smit, Walnootgaarde 50, Nieuwegein dr D. P. Snoep, Jac. van Ruysdaelstraat 83, Utrecht W. Uittenbogaard, Prof. T. Brandsmalaan 17, Vleuten
<i>Propaganda-commissie</i>	J. A. C. Mathijssen, p/a Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Alexander Numankade 199, Utrecht J. D. Jansen, Jacobikerksteeg 21, Utrecht
<i>Excursiecommissie</i>	mw M. Dolfin, Obrechtstraat 37, Utrecht mw drs M. E. de Haas, Van der Helststraat 21, Utrecht

Leden

- M. Aalbers, Utrecht
 P. Aantjes, Utrecht
 J. A. P. Aarts, Utrecht
 L. L. Aartsen, Driebergen
 L. J. Abelman, Goes
 mw J. Aberson, Utrecht
 Accountantskantoor mr P. J. Schadé, Utrecht
 P. M. Achterberg, Rotterdam
 mr C. Adelaar, Utrecht
 P. J. A. Adriaanse, Utrecht
 J. Agterberg, Maarssen
 E. L. Ahlrichs, Utrecht
 mw C. van den Akker-de Grijs, Oisterwijk
 J. Albersen, Utrecht
 mw H. J. Alberts-Oets, Utrecht
 mw M. F. Alders-van der Meyden, Bussum
 mw A. S. Ali Cohen-Vos, Utrecht
 S. Alflen b.v., Utrecht
 mgr dr B. J. Alfrink, Huis ter Heide
 mw C. van Alkemade-van den IJssel, Driebergen
 G. P. J. Alsbach, Utrecht
 mw J. J. G. Alting von Geusau-van der Sluys Veer, Wijk bij Duurstede
 A. van Amerongen, Utrecht
 J. van Amersfoort, De Bilt
 D. J. van Andel, Utrecht
 mr J. T. Anema, Utrecht
 C. Anraad, Utrecht
 mw J. M. Anten-Nieuwland, Utrecht
 W. Appel, Utrecht
 ir R. Appell, Utrecht
 mw mr M. B. Appelman, Utrecht
 mw G. J. Appels-Broere, Driebergen
 Archeologisch Instituut der G.U., Amsterdam
 Archief, Algemeen Rijks-, 's-Gravenhage
 Archief, Rijks-, Arnhem
 Archief, Rijks-, Utrecht
 Archief, Gemeente-, Amersfoort
 Archief, Gemeente-, Amsterdam
 Archief, Gemeente-, Rotterdam
 Archief, Gemeente-, Utrecht
 mw J. van Arkel, Nieuwegein
 mr J. M. Arps, Maastricht
 ir J. B. baron van Asbeck, bureau voor architectuur en stedebouw b.v., Driebergen
 Jhr mr L. H. J. M. van Asch van Wijck, Laren (NH)
 mw I. van Asch van Wijck-Insinger, Rhenen
 mw M. A. Asselberghs, Utrecht
 mw W. Assink, Utrecht
 J. H. Atema, Utrecht
 mr A. J. H. Athmer, De Bilt
 mw M. Augustinus, Utrecht
 mw M. G. van Baak-van der Lee, Haarlem
 A. A. de Baar, Utrecht
 F. C. J. van Baaren, Vleuten
 G. van Baaren, Utrecht
 H. D. Baars, Velp
 C. A. Baart de la Faille, Utrecht
 prof. O. Backer Dirks, Bilthoven
 J. Bak, Utrecht
 mw A. Bakker, Utrecht
 J. Bakker, Zeist
 H. H. de Balbiaan, De Bilt
 Th. Baljet, Bunnik
 W. Balk, Breukelen
 mr E. A. Bánki, Soest
 mw F. W. Barbé, Utrecht
 C. J. Bardet, Zeist
 mw G. Barents-Vermeer, Utrecht
 J. P. Barentsen, Utrecht
 J. C. Barnard, Utrecht
 A. F. Barnhoorn, Utrecht
 D. Bartels, Utrecht
 mw A. M. Beauchempet-Lorwa, Egmond aan Zee
 H. E. Becherer, Utrecht
 M. B. Beckers, Utrecht
 R. M. A. Bedaux, Utrecht
 mr A. W. J. van Beeck Calkoen, Baflo (Gr)
 mw J. Th. van Beeck Calkoen-Leembruggen, Bilthoven
 ds F. J. ter Beek, Breukelen
 mw J. H. A. Beeke, Veenendaal
 J. Baan, Leeuwarden
 H. Beenen, Utrecht
 H. C. de Beer, Nieuwegein
 G. H. Bekkering, Enschede
 mw B. Bekkering-Hoekstra, Enschede
 P. C. M. Bel, Zeist

D. A. Belderbos, Utrecht
 mr dr J. Belonje, Alkmaar
 mr P. J. W. Beltjes, Arnhem
 W. J. Bemer, De Meern
 H. G. van de Ben, Bilthoven
 mw E. M. Benjaminse-Reith, Bunnik
 mr S. P. baron Bentinck, Soest
 mw J. A. Berdenis van Berlekom-Bunte, Wesepe
 dr D. A. Berents, Bunnik
 mw G. J. M. van de Berg, Utrecht
 mw drs H. M. van den Berg, Utrecht
 J. van den Berg, Utrecht
 mw dr H. A. van den Berg-Noë, Utrecht
 L. M. van den Berg, Utrecht
 C. J. A. M. Bergé, Utrecht
 dr L. Berk, Bilthoven
 A. A. van Berkel, Nieuwegein
 H. F. A. M. van Berkel, Leusden
 K. van Berkel, Utrecht
 mw mr M. van de Berkhof-van IJssel Smits, Utrecht
 mr A. M. G. Bernard, Utrecht
 mw dr D. A. Bertoen-Brouwer, Bilthoven
 mw A. P. Best, Utrecht
 F. van Besouw, Utrecht
 J. W. in de Betouw, Nieuwegein
 J. Bettman, Hilversum
 H. Beugels, Houten
 A. A. Beukema, Zoetermeer
 H. P. D. Beulens, Zijpe
 dr H. M. Beumer, Utrecht
 mw E. Beumers, Utrecht
 ir H. Beunderman, Bilthoven
 H. J. van Beuningen, Langbroek
 P. C. Beunker, Bodegraven
 B. C. van Beusekom, 's-Gravenhage
 W. van Beusekom, Utrecht
 dr F. H. L. Beijaert, Utrecht
 mw L. Beijaert, Utrecht
 mw L. Beijers, Utrecht
 Bibliotheca Instituto Olandese, Rome (It)
 Bibliotheek, Gemeente-, Rotterdam
 Bibliotheek, Koninklijke-, 's-Gravenhage
 Bibliotheek, Stichting Openbare-, Amersfoort
 Bibliotheek, Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden
 Bibliotheek, Universiteit-, Utrecht
 Bibliotheek, Universiteit-, Amsterdam (G.U.)
 Bibliotheek, Universiteits-, Amsterdam (V.U.)
 Bibliotheek, Gelderse-, Arnhem
 Bibliotheek, Openbare-, De Bilt
 Bibliotheek, Openbare-, Bilthoven
 Bibliotheek, Openbare-, Breukelen
 Bibliotheek, Openbare-, Bunschoten
 Bibliotheek, Openbare-, De Meern
 Bibliotheek, Atheneum-, Deventer
 Bibliotheek, Openbare-, Driebergen
 Bibliotheek, Openbare-, Eindhoven
 Bibliotheek, Openbare-, 's-Gravenhage
 Bibliotheek, Openbare-, Hilversum
 Bibliotheek, Dorps-, Leersum
 Bibliotheek, Openbare-, Maarn
 Bibliotheek, Openbare-, Maarssen
 Bibliotheek, Openbare-, Maarssenbroek
 Bibliotheek, Stads-, Maastricht
 Bibliotheek, Openbare-, Montfoort-Willeskop
 Bibliotheek, Openbare-, Nieuwegein (noord)
 Bibliotheek, Openbare-, Nieuwegein (zuid)
 Bibliotheek, Openbare-, Veenendaal
 Bibliotheek, Gemeenschappelijke-, Vianen
 Bibliotheek, Openbare-, Vleuten
 Bibliotheek, Openbare-, Wijk bij Duurstede
 Bibliotheek, Openbare-, IJsselstein
 Bibliotheek, Openbare-, Zeist
 Bibliotheek, Openbare-, Utrecht
 Bibliotheek, Openbare-, Utrecht, filialen:
 Bernadottelaan
 Boerhaveplein
 't Goylaan
 Ingenhouzstraat
 Kanaalstraat
 Maria Van Hongarijreedf
 Oog in Al
 Smaragdplein
 Vader Rijndreef
 Zwanenvechtlaan
 Bibliotheek, Centrale Rabobank-, Utrecht
 Th. de Bie, Utrecht
 Biegelaar en Jansen b.v., Maarssen
 C. L. Bilars, Utrecht
 mr J. van Binsbergen, Bilthoven
 A. Blankert, 's-Gravenhage
 H. Blauwendraad, De Meern
 mw drs B. E. P. Bleeker-Eeuwens, Bilthoven
 ir W. P. van den Blink, Utrecht
 H. Bloebaum, Utrecht
 drs A. Bloed, Maartensdijk
 mr E. Bloembergen, Bilthoven
 A. H. Bloemsma, Utrecht
 mr P. A. Blok, Nieuwegein
 D. Blom, Utrecht
 E. G. Blom, Utrecht
 mw M. Blom, Cothen
 ir R. J. Boddé, Zeist
 W. Bodde, Utrecht
 drs. A. baron van Boecop, Utrecht
 Boekhandel Van der Galie, Utrecht
 ir H. A. M. Boekwijt, De Meern
 mr B. A. Boelema, Zoetermeer
 drs P. Boender, Zeist
 D. J. de Boer, Utrecht
 drs. P. den Boer, Utrecht
 dr W. den Boer, Leersum
 E. Boerhout, Utrecht
 J. Boerman, Nieuwegein
 mw G. C. Boerrigter-Rijpstra, Utrecht
 F. Boersma, Utrecht
 dr M. Boersma, Zeist
 mw J. C. van Boetzelaar, De Bilt
 C. J. Bogaard, Vianen
 H. P. Bogaard, IJsselstein
 P. Bogaard, Naarden
 P. H. Bogaard, Bilthoven
 L. D. Bogerd, Utrecht
 F. Bogers, Utrecht

mw C. G. Bokkers, Utrecht
 mr J. P. Bol, Naarden
 J. Bolhuis, Wijk bij Duurstede
 J. H. Bomer, Utrecht
 mw J. M. van Bommel-Kremers, Bilthoven
 mw F. von Bönninghausen-Bruinsma, Utrecht
 mw G. de Bont-de Vries, Utrecht
 A. C. Boogaard, Utrecht
 Boogaerdt Apotheek, Utrecht
 mw H. Boogman-Wesselo, Utrecht
 ir H. J. Boon, Bilthoven
 J. G. M. Boon, Lopik
 mw G. Boon-Vroegop, Utrecht
 dr W. J. de Boone, Garderen
 J. H. Boonman, Utrecht
 C. Boonstra, Vianen
 mw dr E. P. de Booy, Bilthoven
 drs J. G. Borchert, Tull en 't Waal
 H. D. Borgers, Oostburg
 C. J. Borleffs, Utrecht
 mw R. Borman, Utrecht
 P. H. Borra, Utrecht
 mw V. Borrias-van Tongeren, Utrecht
 mw G. J. Borst-de Breuk, Apeldoorn
 C. A. Bos, Utrecht
 Chr. Bos, Utrecht
 F. J. Bos, Utrecht
 mr W. S. Bos, Driebergen
 Fr. Bosch, Utrecht
 J. F. H. Bosch, Bilthoven
 J. H. van den Bosch, Amerongen
 mw ir A. E. M. Bosch, Breda
 mw E. Bosch-van den Kolk, Amersfoort
 mw drs F. H. M. Bosch-Kruimel, Heerde
 mr L. H. N. F. M. Bosch Ridder van
 Rosenthal, Rhenen
 mw J. C. M. Boschloo-ten Bosch, Utrecht
 mw L. W. Bosman, IJsselstein
 mw G. J. Bosscha-Bosselaar, Utrecht
 D. D. Bosscher, De Bilt
 P. C. Bosselaar sr, Utrecht
 P. C. Bosselaar jr, Utrecht
 mw P. Bosselaar-van Oort, De Bilt
 J. P. W. Bostelaar, Utrecht
 D. G. Boswijk, Bilthoven
 H. N. Boukema, Utrecht
 mw E. de Bouter, Bilthoven
 R. Bouwmeester, Bilthoven
 C. O. Bouwstra, Delft
 dr D. P. R. A. Bouvy, Bussum
 A. J. Braak, De Bilt
 A. J. Braak, Driebergen
 mw drs J. Braam, Ommen
 M. Braam, Utrecht
 prof. dr R. Braams, Utrecht
 J. Braat, Vleuten
 mr Ph. M. de Brabander, Utrecht
 C. van den Braber, Amersfoort
 F. S. L. Bracht, Utrecht
 P. Brak, Zegveld
 dr ir M. van den Brandhof, De Bilt
 mw J. Brandt-van der Veen, Utrecht
 J. D. Branger, Bilthoven

mr A. J. Brandsen, Utrecht
 dr A. H. Bredero, Dongen
 mr J. J. Bredius, Aerdenhout
 drs P. den Breejen, Utrecht
 S. C. Breger, Utrecht
 J. P. Briedé, Maarn
 A. van den Brink, Bilthoven
 mw A. B. van den Broek-Ho, Utrecht
 mw E. van den Broek, Utrecht
 B. van den Broek, Utrecht
 P. Broekema, Utrecht
 H. J. Broekman, Utrecht
 J. M. Broekman, Den Helder
 A. P. Broeren, Baarn
 Broese-Kemink bv, Utrecht
 mw H. Brom-Fischer, Utrecht
 H. Bronsema, Borger
 M. G. Brouwer, Utrecht
 mw H. Brouwer-Nijhoff, Utrecht
 A. J. de Bruin, Utrecht
 C. J. H. de Bruin, Nieuwegein
 H. G. de Bruin, Hoofddorp
 mr M. G. de Bruin, Zeist
 R. E. de Bruin, Utrecht
 A. P. de Bruine, Nieuwegein
 G. J. R. Bruinsma, Utrecht
 J. Bruinvels, Bilthoven
 prof. dr V. Brümmer, Bilthoven
 Bruna b.v., Utrecht
 G. Bruning, Utrecht
 G. J. Bruring, Zeist
 M. W. J. de Bruijn, Utrecht
 mw W. G. de Bruyn-Wachter, Utrecht
 A. Buitelaar, Utrecht
 J. Buitenweg, Vianen
 ir A. M. Bunjes, Bunnik
 P. Th. Bunjes, Langbroek
 C. B. van der Burch, Amsterdam
 dr A. P. J. van der Burg, Rijswijk
 J. H. van der Burg jr, Utrecht
 mr A. R. Burger, Utrecht
 B. Burger, Utrecht
 mw E. Burgman-Laufer, Driebergen
 mw J. W. van Bussel-van Doorn, Bilthoven
 mw drs B. Buys-de Geus, Doorn
 dr M. P. van Buijtenen, Utrecht
 mw dr E. A. C. Buyze, Utrecht
 T. T. M. H. Bijleveld, Rhenen
 H. Bijlsma, Utrecht
 mr J. W. C. van Campen, Utrecht
 drs G. J. van Campen, Malden
 B. van Capelle, Utrecht
 mw H. M. Capelleveen-van Petersen, Zeist
 mw W. S. Capetti-Veenendaal, Maarn
 mr J. Caro, Bilthoven
 ir E. D. Cartier van Dissel, Laren
 C. J. Casteleijn, Utrecht
 drs A. J. ten Cate, Bilthoven
 C. L. ten Cate, Utrecht
 mw drs R. M. ten Vate-Dhont, Utrecht
 Centraal Bureau voor Genealogie, 's-Gravenhage

Centraal Museum, Utrecht
 mr F. F. X. Cerutti, 's-Gravenhage
 J. F. Chouffoer, Utrecht
 S. Chu, Utrecht
 mw dr J. G. van Cittert-Eymers, Utrecht
 W. C. F. Claerhout, Utrecht
 A. Claessens, Utrecht
 J. Clay, Culemborg
 J. G. van Cleef, Utrecht
 St. de Cock, Mechelen (België)
 G. J. Colenbrander, Utrecht
 mw J. M. Colenbrander-Donkers, Utrecht
 mr C. C. M. Collard, Baarn
 P. J. M. Collard, Utrecht
 H. J. A. Colette, Utrecht
 J. Combrink, Rhenen
 D. J. de Coole van Stroe, Zeist
 mw A. C. Coolsma, Utrecht
 mw H. J. C. Cornelis-de Graaff, Utrecht
 M. B. J. Cornelissen, Utrecht
 C. J. Cornet, Utrecht
 mw F. Cosse-de Wijs, Rotterdam
 C. T. van Craaikamp, Zeist
 W. F. Cramer, Utrecht
 mr P. Cras, Bilthoven
 Crediet- en Effecten Bank n.v., Utrecht
 O. J. Crommelin, Utrecht
 mw J. P. W. Crone-Marken-hof, Utrecht
 drs H. A. Crouwel, Utrecht

P. van Daal, Tilburg
 J. A. den Daas, Utrecht
 ir H. Dam, Utrecht
 dr G. J. W. van Dam, Zeist
 mw C. J. Dambrink, Utrecht
 mr P. H. Damsté, Utrecht
 J. Das, Bilthoven
 F. D. S. Deana, Utrecht
 drs H. L. M. Defoer, Utrecht
 A. Dekker, Utrecht
 A. M. M. Dekker, Utrecht
 prof. dr C. Dekker, Odijk
 D. Dekker, Maarssen
 drs W. H. J. Dekker, Utrecht
 G. Th. Delemarre, Bunnik
 J. H. M. Denters, Utrecht
 mr W. H. J. Derks, Bosch en Duin
 mr H. W. H. Derksema, 's-Gravenhage
 A. A. D. Derksen, Groenekan
 J. J. V. M. Derksen, Vianen
 J. P. Derksen, Hellevoetsluis
 Detam, Utrecht
 R. Dettingmeijer, Utrecht
 C. A. van Deventer, Utrecht
 dr H. P. Deys, Rhenen
 H. J. Diepenbroek, Utrecht
 mw C. van Dieren-van Karsbergen, Utrecht
 H. M. van Diest, Utrecht
 drs H. J. D. Dieters, Utrecht
 P. Dik, Naarden
 H. Diks, Utrecht
 P. P. W. M. Dirkse, Utrecht
 L. Dirkse van den Heuvel, Dieren

H. van Ditmarsch, Houten
 G. van Dockum, Utrecht
 J. L. Docter, Bilthoven
 J. J. Doeland, Utrecht
 mr dr F. Doeleman, Utrecht
 G. C. van Doesburg, Groenekan
 mr K. A. van Doesburg, Utrecht
 A. A. ten Doesschate, Zeist
 mw J. J. ten Doesschate, Utrecht
 H. van Dokkum, Utrecht
 mw M. Dolfen, Utrecht
 E. G. Dollekamp, Bilthoven
 mw C. H. Donker-van Ollefen, Bussum
 mw Y. M. Donkersloot-de Vrij, Odijk
 C. H. van Donselaar, De Bilt
 A. van Doorn, Utrecht
 A. G. M. van Doorn, Utrecht
 H. Th. M. van Doorn, Utrecht
 B. A. M. van Dorp, Bilthoven
 G. C. van Dorp, Zeist
 M. Dorrestein, Utrecht
 T. Dorrestein, Utrecht
 D. S. van Dorser Keus, Utrecht
 A. G. van Dort, Utrecht
 A. R. van Dort, Nieuwegein
 ir M. M. van Dort, Delft
 M. M. van Dort, Utrecht
 J. A. Dortmund, Bilthoven
 mr F. A. Doude van Troostwijk, Bussum
 mw A. A. Douglas-Stenfert, Almelo
 Douwe Egberts b.v., Utrecht
 dr P. A. C. Douwes, Utrecht
 mw M. Douze, Utrecht
 J. Draak, Utrecht
 J. E. C. Drabbe, Utrecht
 J. G. Drewes, Utrecht
 J. W. Dresmé, Utrecht
 J. van Drie, Utrecht
 mw W. A. M. Driehuis, Utrecht
 F. L. Driessen, Utrecht
 J. van der Drift, Utrecht
 mw C. Drok, Utrecht
 Drukkerij en Uitgeverij De Boer-Cuperus
 b.v., Utrecht
 mw M. W. Dur-Lotter, Utrecht
 mw E. M. F. van Duren, Utrecht
 mw E. P. Duvekot-de Lint, Doorn
 C. van Dijk, Bunnik
 C. J. van Dijk, Vleuten
 D. F. van Dijk, 's-Hertogenbosch
 drs H. van Dijk, Utrecht
 Th. van Dijk, Utrecht
 mw T. van Dijk-Doorenbal, De Meern
 mr P. van Dijke, Zeist
 mr G. H. C. van Dijken, Utrecht
 M. J. van Dijken, Utrecht
 prof. dr J. H. Dijkhuis, Utrecht
 mr L. A. Dijkman, Utrecht
 S. Dijkstra, Utrecht

mr W. Th. D. A. van Eck, Wassenaar
 W. A. van Ede, Veenendaal
 mw U van Ee-Verhoef, Utrecht

mw A. C. van Eenken-Ros, Leusden
 mw L. E. Eelkman Rooda-Hoogterp,
 Bilthoven
 J. van Egdom, Nieuwegein
 mw G. J. Ehrenfeld-ten Bosch, Utrecht
 dr P. F. Elbers, Haaften
 Elektrotechnisch Bureau Verwey, Utrecht
 mw A. Elderson, Utrecht
 mw C. Elink Sterk, Utrecht
 H. F. van Elk, Maarssen
 Eloyen Gasthuis, Utrecht
 J. van den Elsaker, Apeldoorn
 J. Elsenaar, Utrecht
 J. D. A. van Embden, Utrecht
 P. Emmelot, Wageningen
 G. H. van Empel, Utrecht
 mw R. van Empel, Utrecht
 H. Endlich, Haarlem
 ds C. M. van Endt, Utrecht
 prof. dr P. M. Endt, De Bilt
 A. W. van den Engel, Maarssen
 dr R. C. Engelberts, Utrecht
 mr H. W. Engelbrecht, Utrecht
 L. B. van Engelen, Utrecht
 A. Enklaar, Amersfoort
 mw A. Enklaar-Meijer, Utrecht
 J. P. Epping, Laren
 mw A. van Es, Utrecht
 mw M. A. H. van Es, 's-Gravenhage
 H. van Essen, Utrecht
 mw H. van Essen, Utrecht
 P. H. M. Everaard, Utrecht
 G. Evers, Utrecht
 N. Evers, Utrecht
 M. A. F. Evertuin, Utrecht
 J. W. Ewolt, Utrecht
 mr dr H. J. Ewoudt Vermeulen, Utrecht

A. P. M. Festen, Utrecht
 mw M. M. van Feije, Utrecht
 I. A. S. Fischer, Amerongen
 ir J. L. Flipse, Bilthoven
 mw N. Floor, Utrecht
 A. A. Fortgens, Utrecht
 R. Fokkenrood, Utrecht
 mr A. P. J. Fortuin, Utrecht
 drs F. P. M. Francissen, Maarn
 G. H. Frederik, Utrecht
 Th. H. Fresen, Moordrecht
 prof. dr H. Freudenthal, Utrecht
 G. F. Frijlink, Utrecht
 mw W. M. de Froe-van Roo, Utrecht
 E. M. Froom, Utrecht
 J. Frowijn, Utrecht
 R. A. Frowijn, Culemborg
 mw J. Fukkink, Utrecht

mw S. van der Gaast-Bakker Schut, Utrecht
 Y. Galema, Bunnik
 mw E. van Galen, Utrecht
 mr J. van Galen Last, Doorn
 drs A. J. van Galen Last, Voorschoten
 mw A. P. Gantevoort, Utrecht

H. Ganzeboom, Utrecht
 hr en mw H. A. van Garderen-Bogaerts,
 Utrecht
 dr G. C. de Gast, Utrecht
 jhr mr L. E. de Geer van Oudegein,
 Nieuwegein
 J. D. H. G. C. Geerlings, Driebergen
 mw F. Geerlofs, Utrecht
 drs H. van Gelderen, Moskou (U.S.R.R.)
 Gemeente De Bilt, Bilthoven
 Gemeente Kockengen, Kockengen
 Gemeente Montfoort, Montfoort
 Gemeente Mijdrecht, Mijdrecht
 Gemeente Utrecht, Utrecht
 Gemeenten Vinkeveen en Waverveen,
 Vinkeveen
 Gemeente Wijk bij Duurstede, Wijk bij
 Duurstede
 Gemeentelijk Elektriciteits Bedrijf, Utrecht
 J. J. M. van Gemert, Utrecht
 Genealogical Society, Utah (U.S.A.)
 A. van Gent, Barneveld
 F. Th. J. P. Geraerts, Utrecht
 H. Geraerts, Utrecht
 E. M. G. Gerards, Montfoort
 J. Gerritsen, Utrecht
 mw W. Gerritsen-Biel, Voorthuizen
 S. van Geuns, Nieuwegein
 L. W. H. de Geus, Veenendaal
 mw A. de Geus-Schuurman, Utrecht
 mw M. A. C. de Geus-Viëtor, Bilthoven
 W. Th. Geveke, De Bilt
 H. Gielen, Utrecht
 G. J. van Gisbergen, Utrecht
 dr F. Gmelig, Utrecht
 J. Godschalk, Rotterdam
 F. Godschalk, Utrecht
 S. A. Goedegebuure, Utrecht
 dr A. W. Goedhart, Lunteren
 mw D. S. Goedkoop-Roessingh van Itersen,
 Zeist
 mr J. C. B. Coemans, Zeist
 mw J. S. Coldhoorn-de Klerk, Utrecht
 mw W. Gommers, Amersfoort
 J. D. van Gool, Utrecht
 M. J. de Graaff, Utrecht
 A. Graafhuis, Utrecht
 mw E. Graafstal-Paasche, Vleuten
 W. M. van Grafhorst, Den Dolder
 mw W. W. H. Graner, Utrecht
 W. de Greef jr, Woudenberg
 Ph. J. Greep, Bilthoven
 Gregoriushuis, St., Utrecht
 mw H. C. Gremmée, Utrecht
 H. W. Gresnigt, Utrecht
 N. A. J. Gresnigt, Bilthoven
 A. Greve, Utrecht
 jhr P. E. Greven, Utrecht
 J. L. Griep, Utrecht
 J. R. Griffioen, Zeist
 mw C. van der Grind, Utrecht
 H. A. van der Grind, Houten
 Grit Brillen b.v., Utrecht

F. A. Groen, Doorn
 J. J. M. Groen, Utrecht
 mw L. J. Groen-Asselbergs, Utrecht
 mr W. C. Groen, Utrecht
 J. H. Groenen, De Meern
 G. Groeneveld, Houten
 mw W. Groeneveld, Utrecht
 G. J. van Groningen, Utrecht
 mw drs L. van Groningen, Utrecht
 ir C. de Groot, Utrecht
 drs G. F. M. de Groot, Maastricht
 H. L. de Groot, Scherpenzeel
 mw P. de Groot, Utrecht
 mw F. C. G. de Groot-Haanschooten, Hilversum
 dr D. Grosheide, Utrecht
 Th. Gruithuizen, Utrecht
 Th. C. Gruter, Hollandsche Rading
 C. P. Gülcher, Maartensdijk
 H. L. Gumbert, Utrecht

 P. C. A. ten Haaf, Utrecht
 Th. Haakma Wagenaar, Utrecht
 mr A. J. Haakman, Amsterdam
 G. C. de Haan, Doorn
 G. van der Haar, Bilthoven
 J. van der Haar, Utrecht
 mw J. C. van der Haar-Smilda, Loosdrecht
 drs H. J. ter Haar Romeny, Utrecht
 A. G. M. Haas, Utrecht
 mw drs M. E. de Haas, Utrecht
 A. Haazevoet, Utrecht
 hr en mw H. G. de Haer-van de Heuvel, Utrecht
 prof. dr C. B. van Haeringen, Utrecht
 mw M. Hageman, Utrecht
 Th. J. Hakkesteegt, De Meern
 H. F. van Halen, Utrecht
 A. J. Hallebeek, Driebergen
 mw C. L. R. Hallewas-Falger, Amersfoort
 mw H. W. E. Hamel-Visser, Utrecht
 mw A. M. Hana, Zeist
 mw M. Hardebol, Bilthoven
 J. C. Hardeman, De Bilt
 drs J. Harms, Maartensdijk
 B. van Harn, Utrecht
 K. L. M. Harsveld, Utrecht
 H. 't Hart, Utrecht
 drs P. D. 't Hart, Utrecht
 T. Harteveld, Utrecht
 A. den Hartog, Utrecht
 mr R. J. den Hartog, Utrecht
 Harvard College, Cambridge (USA)
 mw A. E. Haverkamp-van Temmen, Malaga (Spanje)
 mw J. H. Haverkorn van Rijsewijk-Wackie Eysten, Utrecht
 mw drs K. Hazelzet, Bilthoven
 mw W. van Heeckeren-Vermeulen, Utrecht
 J. L. Heeg, Utrecht
 Heemkunde Stichting Amerongen, Amerongen
 Gerdie de Heer, Utrecht

C. van Hees, Utrecht
 drs P. van Hees, Utrecht
 W. A. van Hees, Utrecht
 mw mr J. Hefting, Utrecht
 W. J. Hefting, Utrecht
 C. Heil, Utrecht
 Th. J. J. van den Heiligenberg, Blauwkapel
 B. J. Hekket, Hengelo (O)
 G. A. P. van Helbergen, Driebergen
 J. Helder, Zeist
 J. M. van Hellenberg Hubar, Utrecht
 L. Hempelman, Utrecht
 mw drs M. E. Henderson-Versteeg, Utrecht
 A. P. J. Hendriks, Utrecht
 J. F. Hendriks, Utrecht
 G. Hengstman, Utrecht
 mw L. Hengeveld, Abcoude
 mw A. J. M. Heniger-Koenheim, Vianen
 H. G. Herni, Nunspeet
 mr F. M. J. Hermans, Utrecht
 N. Hermans, Utrecht
 Hermans Architectenbureau, Utrecht
 J. Herwyer, Utrecht
 M. Hes, Utrecht
 prof. dr M. W. Heslinga, Bilthoven
 A. R. L. Hessel, Utrecht
 W. Hessel, Utrecht
 S. Hesselink, Utrecht
 S. S. Hesselink, Houten
 J. G. van Hessen, De Bilt
 ir J. T. A. van Heteren, Waalre
 W. A. J. van Heteren, Doetinchem
 mw W. S. T. Heupers-Nuy, Soest
 G. van Heusden, Oud-Zuilen
 H. van Heuven, Utrecht
 R. Heij, Utrecht
 mw M. W. Heyenga-Klomp, Amersfoort
 Th. F. den Heyer, Hilversum
 Heijmerink's Bouwgroep, Utrecht
 P. B. M. Heijmerink, Bunnik
 P. M. Heymink Liesert, Schalkwijk
 mw C. Heijnen, Soest
 ir G. J. T. Heyning, Doorn
 P. C. M. van Heyningen, Utrecht
 H. G. A. Hillebrand, Bilthoven
 mw H. H. van Hiltten, Utrecht
 K. van Hiltten, Wijk en Aalburg
 mw C. H. Hingst-Eilers, Driebergen
 J. Th. M. van Hintum, Zeist
 Historische Kring Loosdrecht, Loosdrecht
 Historische Vereniging Oud-Renswoude, Renswoude
 C. J. Hoek, Leersum
 drs T. J. Hoekstra, Bennekom
 mw A. J. J. 't Hoen-Elsendoorn, Utrecht
 mw G. H. Hoeneveld-Röhner, Driebergen
 mw E. M. Hoestra-Buitenweg, Doorn
 J. F. J. Hoeting, Bilthoven
 mw drs M. B. van der Hoeven, Zeist
 J. C. van Hoffen, Groenekan
 F. M. A. Hofhuis, Nieuwegein
 ds R. Hofman, De Bilt
 mw S. Hofman-de Boer, Utrecht

P. G. M. Hofmans, Utrecht
 H. Hofsté, Utrecht
 drs. C. J. Hogendijk, Vleuten
 A. Hogeweg, Utrecht
 J. G. Hol, Maarssen
 H. Hol jr, Utrecht
 mw M. J. Holleman-Koerten, Lelystad
 mw mr A. S. Holleman-Stratman, Soest
 mr H. Hollestelle, Utrecht
 dr A. H. Holtz, De Bilt
 R. van Hooft, Utrecht
 Jhr mr F. F. Hooft Graafland, Utrecht
 mr Th. A. Hoog, Bilthoven
 A. W. van de Hoogen, Doorn
 C. Hoogendoorn, Utrecht
 mw M. Hoogendoorn, Utrecht
 J. Hoogenraad, Driebergen
 T. U. Hoogenraad, Doorn
 ir G. W. van Hoogevest, Utrecht
 ir T. van Hoogevest, Amersfoort
 A. H. R. Hoogezand, Sundlaenen (Zw)
 J. R. Hoogezand b.v., Utrecht
 dr G. A. Hoogland, Mook
 R. A. Hoogland, Utrecht
 W. J. van Hoorn, Amersfoort
 drs G. J. Hooykaas, Bilthoven
 mw L. A. M. A. Hopman-van Weelderen, Utrecht
 J. F. van der Horst, Vianen
 drs K. van der Horst, Utrecht
 Ad. Hosman, Utrecht
 D. K. van Houten, Bosch en Duin
 J. Houtgast, Utrecht
 A. N. Houtman, Utrecht
 mr dr M. E. Houtzager, Utrecht
 A. J. van den Hoven van Genderen, Utrecht
 dr J. Hovy, Amersfoort
 ir J. W. Hudig, Bilthoven
 prof. dr F. W. Hugenholtz, Bilthoven
 C. J. Hugging, Vlijmen
 H. W. Huinck, Utrecht
 W. F. J. H. Huinck, Maarn
 J. Huisinga, Utrecht
 mw M. Huizinga, Zeist
 D. van den Hul, 's-Gravenhage
 mw J. M. van 't Hullenaar-de Vries, Utrecht
 mw F. van der Hulst, Utrecht
 G. van der Hulst, Utrecht
 dr A. van Hulzen, Utrecht
 E. M. Hupkens van der Elst, Amersfoort
 G. van den Hurk, Utrecht
 J. C. van den Hurk, Utrecht
 mw C. A. van den Hurk-van de Bovenkamp, Driebergen
 mw D. A. Huijser, 's-Gravenhage
 A. P. H. M. Hylkema, Utrecht
 drs U. F. Hylkema, Utrecht
 B. Hijman, Utrecht
 mw L. Ieke-Weber, Utrecht
 ir J. F. Ilsen, Utrecht
 mw G. Immink-Blikkendaal, Haren (Gr.)
 J. van Impelen, Utrecht

ir A. M. van Ingen, Nieuwegein
 C. M. van Ingen, Utrecht
 A. H. Innikel, De Bilt
 Instituut Dialectologie, Volks- en Naamkunde, Amsterdam
 Instituut voor Geschiedenis, Utrecht
 Instituut Prae- en protohistorie, Amsterdam
 Instituut Rechtsgeschiedenis, Utrecht
 Internationale Institute for Land Reclamation and Improvement, Wageningen
 mw Chr. d'Isendoorn-Baartmans, 's-Gravenhage
 mw M. van Iterson-van Soeren, Zeist
 mr D. H. C. Ittman, Utrecht

prof. mr E. H. s' Jacob, Groningen
 E. Jacobs, Utrecht
 J. M. Jacobs, Utrecht
 mr J. A. Jager, Utrecht
 J. Jalvingh, Utrecht
 mw A. M. Jansen-Straatman, Bilthoven
 ing D. Jansen, Utrecht
 F. H. C. Jansen, Zeist
 G. H. Jansen, Utrecht
 dr Jac. Jansen jr, Utrecht
 J. D. Jansen, Utrecht
 J. B. L. Jansen, Utrecht
 H. L. Jansen, Utrecht
 J. C. Janssen, Utrecht
 drs J. W. Janssen, Bilthoven
 W. P. Janssen, Utrecht
 hr en mw C. R. Janssen-Kettlitz, Bilthoven
 mw drs M. H. Janssens, Driebergen
 A. H. Jas, Utrecht
 mw J. H. Jekel-Damen, Utrecht
 J. Jetten, Utrecht
 mw W. Jobse, Utrecht
 J. B. Jonasse, Eefde
 mw J. Jones-Maschhaupt, Utrecht
 E. de Jong, Utrecht
 dr H. M. de Jong, De Bilt
 J. M. de Jong, Utrecht
 mw L. J. de Jong, Utrecht
 mw M. G. de Jong, 's-Gravenhage
 P. de Jong, Utrecht
 mw J. C. Jongbloed-Gerritsen, Utrecht
 J. Jongenelen, Utrecht
 W. Jongerius, Utrecht
 prof. E. de Jongh, Utrecht
 mr H. A. de Jongh, Utrecht
 dr J. Jongh, Maarn
 prof. dr A. G. Jonkees, Annen
 mw dr M. F. Jonkees-Vos, Utrecht
 mw A. M. Jongsma, Utrecht
 ir G. J. Jonker, Utrecht
 mw drs J. G. Jonker-Klijn, Utrecht
 ir H. G. Joosten, Leersum
 mw A. C. Jordan-Breukink, Zeist
 mw drs A. L. Jordens, Utrecht
 J. Th. R. Jorna, Utrecht
 ir J. P. Josephus Jitta, 's-Gravenhage
 J. C. M. Juffermans, Utrecht
 W. H. F. Jurgens, Doorn

H. J. Jurriëns b.v., Utrecht
 H. J. Jurriëns, Utrecht
 M. J. S. Jurriëns, Amsterdam
 J. H. Jütte, Breukelen

 mr J. Th. G. Kaajan, Utrecht
 W. F. Kaldenberg, Amersfoort
 J. Kalf, Utrecht
 dr C. A. van Kalveen, Amersfoort
 mw A. A. S. Kamerling-van Haersma Buma,
 Warffum
 J. B. Kan, Utrecht
 C. van Kasteel, Leiden
 mw E. M. F. ten Kate-Zandijk, De Bilt
 A. J. Keizer, 't Harde
 A. P. F. M. Kemme, Schinnen
 M. S. F. Kemp, Groningen
 Th. Kelder, Utrecht
 A. J. van Kempen, Bunnik
 H. F. Kemper, Utrecht
 R. M. Kemperink, Amersfoort
 prof. dr G. J. M. van der Kerk, Utrecht
 J. Kervezee, Utrecht
 dr F. Ketner, Utrecht
 Kettlitz en Deenik an. 1892 b.v., Nieuwegein
 D. Keuning, Noordwijk
 mr G. Keuning, Amsterdam
 J. I. Keur, Utrecht
 mw J. J. Keyser-Lap, Bilthoven
 mw mr D. Kieboom-Jansen, Pijnacker
 E. A. Kievid, Utrecht
 H. J. de Kievid, Eindhoven
 drs C. J. Kievid, Eindhoven
 drs C. J. Kievit, Poortugaal
 P. J. Kikkert, Roosendaal
 H. Kinkhorst, Utrecht
 mw H. M. A. Kipp-Hanson, Utrecht
 drs A. F. E. Kipp, Utrecht
 J. B. A. Kipp, Amsterdam
 P. J. Kipp, Utrecht
 J. M. Klaarhamer, Ede
 A. A. S. Klarenbeek, Woerden
 J. N. van de Klashorst, Utrecht
 P. J. van Kleinwee, Utrecht
 H. G. de Klerk, Utrecht
 mw J. Kleyer-Don, Utrecht
 C. Klomp, Soest
 mw F. Klop-Veenstra, Utrecht
 F. H. J. M. Kloppenborg, Asperen
 P. M. Kluin, Utrecht
 P. Kluyver, Maartensdijk
 F. Kneefel, Utrecht
 P. Knolle, Capelle aan de IJssel
 mr W. J. C. Knopper, Zeist
 J. van der Knijf, Ermelo
 J. W. Koch, Driebergen
 P. F. C. Koch, Utrecht
 drs J. Kocken O.S.B., Nijmegen
 W. A. C. Kocken, Utrecht
 G. Koefoed, Utrecht
 mw E. Koenders, Utrecht
 B. Koevoets, Utrecht
 drs J. de Kogel, Leiderdorp

 mw I. J. C. Kohlbrugge-Goedkoop, Zeist
 A. G. C. Kok, Doorn
 mw H. J. J. Kok, Utrecht
 dr J. A. Kok O.F.M., Utrecht
 mgr. M. Kok, Donkerbroek
 Th. C. L. Kok, Utrecht
 W. F. S. Kolen, Utrecht
 A. H. Koldewey, Utrecht
 mw mr A. Kolk-Mijs, Utrecht
 C. J. Kolman, Houten
 mw E. A. Komproe, Utrecht
 mr V. Koning, Utrecht
 mr C. J. A. Koning, Bilthoven
 Th. A. H. M. de Koning, Utrecht
 mw M. de Koning-Kreugel, Soest
 A. Kool, Utrecht
 R. L. Koolstra, Utrecht
 R. O. Koop, Linschoten
 mw V. M. Koopman, Utrecht
 mw S. Koopmans, Zeist
 B. J. A. Koot, Utrecht
 mw L. J. van Koot-van Deventer, Bunnik
 A. M. van Kooten Niekerk, Zeist
 A. H. Kooij, Hollandsche Rading
 G. W. A. Kooyman, Utrecht
 mw B. J. M. Koppelman-Geerars, Utrecht
 G. Koppert, Utrecht
 F. G. Koren, Utrecht
 C. A. W. Korenhof, Utrecht
 mr J. Korf, St. Johannesga
 mr A. P. Korthals Altes, Hilversum
 mw C. S. M. Kormelink-Paulus, Bunnik
 mw A. M. G. de Korne-Vunderink, Utrecht
 A. de Korte, Utrecht
 J. Th. de Korte jr, Houten
 mw mr B. K. Kortenhoff-Nepperus, Utrecht
 mw A. H. Korteweg, Utrecht
 M. C. Korteweg, Utrecht
 G. J. Kottier, Westbroek
 mw H. M. van Kouterik, Utrecht
 A. Kraan, Utrecht
 J. Kraan, Utrecht
 L. Kraan, Utrecht
 R. van der Kraats, Utrecht
 mw F. P. Kramer, Utrecht
 mw A. van Kramer-Ruuls, Utrecht
 drs D. P. M. Krins, Utrecht
 A. A. M. Kristel, Utrecht
 D. A. J. Kroes, Utrecht
 mr A. J. Kronenberg, Utrecht
 mr A. J. Kronenberg, Naarden
 H. de Kruijff, Utrecht
 J. H. Kruit, Bilthoven
 mw J. M. Kruyt-Kramer, Utrecht
 mw ir J. H. ter Kuile, Utrecht
 G. van der Kuilen, Breukelen
 A. W. Kuipers, Breukelen
 J. Kuipers, Soest
 H. M. Kunneman, Vinkeveen
 Kunsthistorisch Instituut R.U., Utrecht
 G. S. A. Kuperus, Utrecht
 mw A. M. Küppers-Bakker, Utrecht
 I. C. van Kuyk, Utrecht

H. van Kuylenburg, De Bilt
mw Kylstra, Utrecht

J. C. van der Laan, Maarn
drs P. van der Laan, Bilthoven
J. K. L. van Laar, Utrecht
J. Lahmeyer, Maartensdijk
J. van Lambalgen, Amersfoort
mr C. L. M. Lambrechtsen, Bilthoven
M. C. Lambrechtsen, Maarssen
J. Laméris, Zeist
dr N. Lamme, Utrecht
E. Lammers, Utrecht
Landbouwbank n.v., Utrecht
J. Landré, Den Dolder
mw M. E. Langeler-Vis, Utrecht
J. Langeveld, Eemnes
T. Langerveld, De Bilt
H. P. Lansberg, Bilthoven
J. Lanser, Driebergen
mw M. J. Lantwaard-Oostermeyer, Maarssen
F. Lapoutre, Utrecht
M. Laudy jr, Utrecht
mw W. S. Laudy, Barneveld
R. Lebbink, Utrecht
Chr. Leeftang, Amersfoort
F. Leeman, Nijmegen
mw mr E. C. M. Leemans-Prins, Warmond
G. C. van Leersum, Utrecht
mw C. G. de Leeuw-Kohsieck, Maarssen
E. H. van Leeuwen, Utrecht
H. H. van Leeuwen, Utrecht
J. van Leeuwen, De Meern
M. J. S. van Leeuwen, Utrecht
P. D. van Leeuwen, Utrecht
S. M. van Leeuwen, Utrecht
drs Th. J. A. van Leeuwen, Utrecht
drs H. L. Ph. Leeuwenberg, Vianen
A. C. van Leeuwenhoek, Utrecht
Z. Leijen, Maarssen
mr P. C. J. van der Lelie, Utrecht
J. W. Lemaire, Utrecht
ing. R. M. M. Lemke, Utrecht
mw L. Leppink-Oosterloo, Odijk
P. S. Lettinck, Zwolle
dr C. van der Leun, Utrecht
B. A. van Leusden, Utrecht
drs J. H. Lichtenbelt, Utrecht
J. van Lidth de Jeude, Utrecht
W. van Lieshout, Utrecht
mw I. H. Ligthart, Utrecht
prof. dr J. H. van der Linde, Zeist
prof. dr S. van der Linde, Utrecht
mw G. van der Linden, Utrecht
prof. dr. H. van der Linden, Oegstgeest
mw J. van der Linden-Van Baren, De Bilt
J. J. Linnebank, De Meern
C. van Lint, Utrecht
A. J. Lisman, Thonon les Bains (Fr.)
A. J. A. M. Lisman, Nieuwersluis
ir A. J. M. Lisman, Zeist
J. C. Lissenberg, Zaltbommel
E. Loggen, Utrecht

mw W. Lokhorst, De Bilt
G. P. van Londen, Utrecht
H. G. Lorier, Utrecht
mr A. Looten, Utrecht
P. A. Lourens, Utrecht
H. van der Lugt, Vianen
P. J. E. Luykx, Utrecht
H. C. van Luyn, Utrecht
mw I. van Luyn-van Doorn, Utrecht
mr O. van Luyn, Utrecht
drs P. B. N. van Luyn, Limbricht
mr C. Th. E. Graaf van Lynden van
Sandenburg, Neerlangbroek

R. C. J. van Maanen, Leiden
prof. dr W. van Maanen, Utrecht
F. Maarschalkerveerd, Schore (Z)
mw E. van Maarseveen, Utrecht
J. A. J. van Maarseveen, Utrecht
mw H. C. M. van Maarseveen, Utrecht
dr C. E. M. de Maat, De Bilt
A. A. Mabelis, Amerongen
C. A. van der Made, Bilthoven
B. Maes, Utrecht
J. C. de Man, Utrecht
mw S. Manolopoulos, Utrecht
dr A. A. Manten, Utrecht
A. H. Manten, Utrecht
ir F. C. Marckmann, Utrecht
mw dr A. J. Maris, Arnhem
mr J. A. Markus, Alkmaar
D. van Marrewijk, Utrecht
J. T. A. Mars, Utrecht
Jhr P. H. A. Martini Buys, Brugge (B)
P. A. J. Marijne, Utrecht
mw M. J. Maters-Ponten, Zeist
drs A. H. H. M. Mathijssen, Bilthoven
J. A. C. Mathijssen, Nieuwegein
C. M. Matse, De Bilt
A. van Maurik, Utrecht
A. F. van Maurik, Odijk
mr A. M. van Maurik, Utrecht
mw N. K. N. McNerney - Goedheer, Dublin
(Ierland)
J. Th. H. Meekers, Utrecht
mw J. van der Meer-Hendriks, Rotterdam
J. van der Meer, Bunschoten
J. van Meerten, Utrecht
ir G. L. Meesters, Utrecht
mw J. M. M. van der Mei-Zilverentant, De
Meern
L. G. Meihuizen, Hengelo
J. de Meijere, Vianen
I. Meinders, Utrecht
L. J. Meiresonne, Utrecht
drs M. E. Mekking, Utrecht
A. W. Mellema, Rotterdam
mw H. C. N. Mengelberg, Utrecht
C. Mens, Utrecht
hr en mw P. Mensert, Gouda
A. C. van der Mersch, Baarn
ir H. F. Mertens, Breukelen
dr A. P. Messer, Maarssen

J. Methorst, Utrecht
 drs ir K. Metz, Utrecht
 mw J. N. van der Meulen, De Bilt
 F. Meulenbelt, Santpoort
 J. C. Meulenbelt, Utrecht
 G. J. Meurs, Utrecht
 R. van Meurs, Muiden
 W. Meybaum, Utrecht
 mr F. H. von Meijenfeldt, Baarn
 A. K. de Meijer O.S.A., Utrecht
 mw W. C. G. Meyer, Doetinchem
 J. W. H. Meyer, De Bilt
 J. D. Meyers, Utrecht
 W. Meynen, Utrecht
 B. J. M. Michel, Utrecht
 E. G. Middag, Hilversum
 mw H. van Midde-Witlox, Maarn
 prof. dr H. T. J. Miedema, De Bilt
 H. J. M. A. Mieras, Utrecht
 G. Mik, Utrecht
 drs A. P. J. Miltenburg, Utrecht
 drs J. T. Minderaa, Amsterdam
 Minderbroeders Utrecht, Utrecht
 mw M. B. Minnaert-Coelingh, Utrecht
 D. J. van Minnen, Utrecht
 J. Th. T. Modderman, Renkum
 H. H. Moers jr, Utrecht
 D. Moesbergen, Utrecht
 M. J. A. Mol, Utrecht
 drs J. van der Molen, Utrecht
 hr en mw M. R. van der Molen, Zeist
 H. Moll, Utrecht
 mr H. J. Moltmaker, Assen
 mw C. G. E. Mommersteeg-Harbord,
 Amsterdam
 drs A. D. A. Monna, Utrecht
 mr G. F. Monnereau, 's-Gravenhage
 A. L. Montauban, De Rijp
 L. Montulet, Utrecht
 mr D. Moojen, Zeist
 mw I. P. Moojen-van Tongerloo, Hollandsche
 Rading
 mw C. E. Moorrees, Rhenen
 mw J. G. Mooy, Utrecht
 mw R. Moraal-Sierksma, Hoogeveen
 mw D. J. Mostert-van Lier, Utrecht
 mw J. M. Motshagen-Rietveld, Utrecht
 G. C. A. van Mourik, Vleuten
 ir J. M. de Muinck Keizer, Bilthoven
 dr J. J. Mulckhuysen, De Bilt
 mr A. A. Mulder, Utrecht
 J. C. Mulder, Utrecht
 mw B. Mulder, Houten
 C. F. Mulder, De Bilt
 K. A. Mulder, Utrecht
 mw G. Mulders, Hilversum
 mw A. C. Muller-van de Klift, Bunnik
 W. Mulders, Utrecht
 J. M. Muller, Zeist
 A. van der Munt, Utrecht
 A. G. Muntinga, Bilthoven
 mw W. Muts, Utrecht
 mw C. M. H. Muijsen, Utrecht
 mw H. C. C. Oets-van der Werken, Utrecht
 mw E. L. S. Offringa-Boom, Utrecht
 J. A. van Olderen tot Olderen, Diemen
 mr T. Olthoff, Bilthoven
 S. M. van Ommeren, Elst (Utr.)
 G. W. Onderstal, Utrecht
 Th. H. van Oort, De Bilt
 A. van Oosten, Bilthoven
 C. G. J. van Oosten, Maarssen
 D. Th. J. C. Oosterman, De Bilt
 A. Oosting, Utrecht
 W. G. van Oostveen, Rijswijk (Z. H.)
 R. J. Ooyevaar, IJsselstein
 J. G. B. Ording, Utrecht
 drs J. M. S. Oremus, Sittard
 dr H. J. Oskam, Bilthoven
 J. van Osnabrugge, Utrecht
 mw A. J. W. Otto-van Straalen, Driebergen
 A. W. G. P. Mijnders, Gouda
 drs H. J. Myjer, Groningen
 mw A. G. H. Naef-van der Meij, Doorn
 E. J. Nagtegaal, Utrecht
 I. Nagtegaal, 's-Gravenhage
 L. W. Nagtegaal, Nieuwegein
 K. B. Nanning, Vleuten
 drs Z. Narath, Bromma (Zw.)
 G. M. E. Nauta, Utrecht
 Nederlands Openlucht Museum, Arnhem
 Nederlandse Bank, Utrecht
 G. E. Nederhorst, Amsterdam
 M. W. N. Neerincx, Amsterdam
 mw S. Neerincx-Esselink, Utrecht
 mw C. Nelissen, Utrecht
 dr R. M. Nepveu, Naarden
 J. D. H. van der Neut, Amersfoort
 J. Ney, Breukelen
 B. J. Nichting, Utrecht
 J. P. Nichting, Utrecht
 A. Niekamp, Bunnik
 ir J. C. M. van Niekerk, Alphen aan den Rijn
 dr J. A. Niemeijer, Utrecht
 dr C. A. Nierstrasz, Bilthoven
 G. H. M. Nieuwenhuijs, Utrecht
 W. L. van Nieuwenhuijsen, Haaksbergen
 Nieuw Utrechts Dagblad, Utrecht
 mw J. J. van Nimmerdor-Langenbach, Utrecht
 mw E. M. van Nispen, Utrecht
 Jhr ir J. E. M. van Nispen tot Pannerden,
 Bilthoven
 Jhr. F. C. C. M. T. van Nispen tot Sevenaer,
 Bilthoven
 mw C. Nobel-van Rossum, Giessenburg
 mw G. Noordzij-van der Werk, Utrecht
 dr J. de Nooy, Utrecht
 J. C. Nouens, Utrecht
 J. Noyons, Utrecht
 G. Nijhoff, Zeist
 Mart. Nijhoff b.v., 's-Gravenhage
 P. Nijhoff, Utrecht
 C. H. Nijhuis, Utrecht
 mw M. P. de Nijs-van der Meyden, Maurik

mw I. Ouborg, Utrecht
 mw dr J. K. Oudendijk, Utrecht
 Oudheidkundige Vereniging „Flehite,”
 Amersfoort
 Oudheidkundige Kring „Die Goude,” Gouda
 Oudheidkundig Genootschap Nifterlake,
 Breukelen
 mw G. H. F. Oukerk-van der Kroon,
 Barendrecht
 W. H. Overbeek, Utrecht
 mw J. C. Overbeek-Edie, Bilthoven
 T. A. van Overbeek, Soest
 mw A. G. Overdiep-Dijkstra, Utrecht
 H. A. Overgauw, Utrecht
 A. van Overhagen, Naarden
 mw B. Overkleef, De Meern
 mw W. L. A. Ozinga-Ozinga, Vianen

mw Paap, Lage Vuursche
 J. Pama, Utrecht
 H. H. Paris, Lochem
 H. T. R. van Pareren, Utrecht
 A. Pastoors, Utrecht
 mw J. Pater, Utrecht
 W. Peddemors, Utrecht
 mw drs H. M. A. Peeze, Utrecht
 J. Penders, Utrecht
 M. A. Perdon, Breukelen
 ir G. D. Perk, Utrecht
 W. A. G. Perks, De Bilt
 mw mr E. Peterse-van Laarhoven, Utrecht
 W. J. van Petersen, Groenekan
 P. Phillips, Utrecht
 mw E. Pieper, Utrecht
 H. J. C. Pieters, Utrecht
 F. A. M. Pietersen, Hei- en Boeicop
 G. N. van der Plaats, Zoetermeer
 L. J. van der Plaats, Utrecht
 drs J. Plantinga, Utrecht
 mr N. Ph. J. Plet, Amerongen
 H. J. van der Ploeg, Utrecht
 F. Ploeger, De Bilt
 N. Plomp, Nieuwerbrug
 R. Plomp, Maarssen
 H. J. Ploos van Amstel, Bilthoven
 Jhr. G. Ploos van Amstel, Middelburg
 Jhr. dr ir J. J. A. Ploos van Amstel, Eindhoven
 prof. dr J. J. Poelhekke, Nijmegen
 dr H. Poen, Utrecht
 Van de Poll-Stichting, Zeist
 ir W. A. M. Pompe, Den Dolder
 ir J. H. Pontier, Utrecht
 dr C. Poort, De Bilt
 mw Wilh. Por, De Bilt
 R. Pos, Maarssen
 mw A. Pos-van Cleef, Hilversum
 mw J. L. Post-van den Berg, Utrecht
 mw M. F. Post-Sjamaar, Utrecht
 H. H. Postma, Amsterdam
 C. Pot, Utrecht
 Tj. Pot, Utrecht
 H. M. Pothuizen, Diever
 K. Potjewijd, Utrecht

mr G. A. Pouw, Utrecht
 mw G. Prins, Utrecht
 prof. mr W. F. Prins, Bilthoven
 mw drs M. A. Prins-Schimmel, Putten
 dr F. J. A. Prop, Utrecht
 dr J. B. Proost, Doorn
 Provinciaal Bestuur van Utrecht, Utrecht
 Provinciaal Utrechts Genootschap van
 Kunsten en Wetenschappen, Utrecht
 Provinciaal en Gemeentelijk Utrechts
 Stroomleveringsbedrijf, Utrecht
 Provinciale Bibliotheek Centrale, IJsselstein
 mw W. H. Pruis-Lindner, Utrecht
 D. Puit, Utrecht
 mw N. Pulle-Starke, Utrecht
 J. H. M. Putman, Bussum
 J. van Putten, Lopik
 R. L. H. M. Pijls, Utrecht
 A. Pijper, Nieuwegein

Jkvr. M. Quarles van Ufford, Zeist

mw C. de Raadt-Hensen, Utrecht
 K. Radstaak, Utrecht
 J. E. Ragay, Utrecht
 Jhr. mr. C. J. A. de Ranitz, Driebergen
 A. G. Rauws, Bilthoven
 mr A. Ravelli, Bilthoven
 mw R. Ravensloot-Heubers, Utrecht
 mw G. H. P. Ravestijn, Utrecht
 mr F. P. van Ravenswaay, Utrecht
 J. C. van Reedt Dorland, Utrecht
 prof. dr E. Reezer, Bilthoven
 D. A. Regenboog, Bilthoven
 mr A. D. van Regteren Altena, Bergen
 mw C. W. M. Reichwein-Oerlemans, Zeist
 J. M. Reinboud, Hilversum
 Reinders b.v., Utrecht
 H. Reinders, Utrecht
 dr mr A. W. Reinink, Utrecht
 C. J. Reitsma, Bosch en Duin
 M. Remijnse, Tienhoven
 mw E. Renaud-Plomp, Utrecht
 J. Renema, Utrecht
 A. A. C. Reniers, Utrecht
 Repertoire d'art et d'archéologie, Parijs (Fr.)
 Jhr. mr M. N. Reuchlin, Naarden
 M. A. F. Reuser, Groenlo
 A. M. Reuver, Utrecht
 drs C. J. M. Reijers, Doorn
 J. Reijers, Driebergen
 G. Reyngoud, Utrecht
 prof. dr E. K. J. Reznicek, Bilthoven
 L. van Rhenen, Nieuwegein
 mw R. Richel, Utrecht
 J. M. de Ridder, Bunnik
 mw H. J. M. L. P. de Ridder-Stufkens, Utrecht
 D. H. van Rie, De Bilt
 I. van Rie, De Bilt
 dr G. J. M. te Riele, Utrecht
 H. Riemers, Utrecht
 J. H. B. M. van Riet, Utrecht
 W. F. van Riet, Utrecht

mw M. M. ter Riet-Pietszakowski, Utrecht
 D. Th. Rietbergen, Utrecht
 B. H. M. Rietmeijer, Driebergen
 C. F. W. Rietveld, Harderwijk
 mw A. de Ringh de Vries, Utrecht
 mw H. M. Rinkel, Utrecht
 mw J. G. Riphagen, Utrecht
 F. la Riviera, Utrecht
 G. J. Robbers, De Meern
 P. R. Robbers, Bilthoven
 mw drs J. G. Roding, VanLose (Denemarken)
 A. Roelofs, Utrecht
 mw J. M. Roep, De Bilt
 H. J. Rogier, Apeldoorn
 G. J. Röhner, Utrecht
 dr J. C. Röhner, Zierikzee
 R. L. Röhner, Maartensdijk
 mw G. J. la Roi, Maartensdijk
 R. Roks, Driebergen
 mr J. H. Rombach, Alkmaar
 J. W. Rommerts, Zeist
 mw drs C. J. von Ronnen, Hilversum
 mw M. de Roo, Roermond
 mw drs M. C. Roodenburg, Utrecht
 J. Roodvoets, Utrecht
 mr F. Roos, Bilthoven
 J. C. Roos, Maarssen
 mw J. C. de Roos-Roetman, Utrecht
 C. Roosenboom, Utrecht
 mw A. M. Roosenburg, Utrecht
 mw M. J. Y. W. Roosjen, Bunnik
 J. W. van Roosmalen, Utrecht
 mw S. M. J. A. van Roosmalen, Utrecht
 A. J. T. Rootlieb, Hilversum
 dr H. van Rooyen, Amersfoort
 D. A. Roozmond, Utrecht
 J. M. Roozenboom, De Bilt
 mw A. M. Rosenbaum, Utrecht
 A. van Rossum, Maarssen
 K. W. J. van Rossum, Nijmegen
 M. J. Th. van Rossum, Bunnik
 M. F. M. van Rossum, Utrecht
 W. J. C. van Rossum, De Bilt
 Rossum, Drukkerij van, Utrecht
 W. J. Royaards, Leusden
 ROVU, Utrecht
 J. de Ru, Utrecht
 ir W. M. J. Ruedisulj, Leersum
 mw drs G. M. W. Ruitenbergh, Zeist
 mw F. T. Ruiters-Harms, Utrecht
 J. G. van Ruler, Bunnik
 S. Russchen, Odijk
 A. Rutgers, Utrecht
 Jhr mr L. M. Rutgers van Rozenburg, Zeist
 mw H. C. Rutten, Leersum
 A. W. G. M. Ruys, Nieuwegein
 Th. Ruys, Zeist
 J. De Ruijter Korver, Utrecht
 mr L. de Ruyter, Nieuwegein
 B. M. van Rij, Utrecht
 G. van Rijbroek, Utrecht
 Rijksbureau voor Kunsthistorische
 Documentatie, 's-Gravenhage
 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
 Rijksmuseum „Het Catharijneconvent,”
 Utrecht
 Rijksuniversiteit, Utrecht
 J. D. Rijnders, Utrecht
 P. A. R. Rijnders, Utrecht
 R. G. Rijneker, Utrecht
 A. van Rijswijk Zeist
 mw C. J. van Rijswijk, Utrecht
 J. G. Sakkers, Maartensdijk
 A. Salet, Gorinchem
 L. Samana & N. Kamerbeek, Utrecht
 A. Sandberg, Zeist
 H. J. L. van Sante, Utrecht
 P. A. A. van Santen, Utrecht
 mw A. W. Sauer-ten Have, Zeist
 P. Sauter, Utrecht
 M. K. F. Scager, Utrecht
 C. G. Schraaerman, Utrecht
 mr P. J. Schadé, Amsterdam
 dr A. H. M. van Schaik, Utrecht
 J. W. van Schaik, Utrecht
 mr dr Th. E. E. van Schaik, Maarssen
 W. van Schaik, Utrecht
 mw D. P. Schat-Mellinck, Utrecht
 W. F. van Schaverbeke, Epe
 ir E. J. G. Scheffer, Bilthoven
 J. A. Scheidemans, Utrecht
 drs J. G. S. Schemmekens, Houten
 J. A. Schenkenveld, Utrecht
 J. Scherjon, Utrecht
 H. W. Scherpenhuyzen, Utrecht
 C. A. Schilp, Utrecht
 mw G. Schimmel, Utrecht
 mw J. P. Schinkel-Vermeulen, Alphen aan den
 Rijn
 mr W. H. Schipper, Utrecht
 H. M. Schippers, Utrecht
 mw T. Schippers, Utrecht
 J. J. Schmalhausen, Vianen
 mw O. Schmalhausen, Vianen
 A. F. Schmidt, Bunnik
 W. G. Schnetkamp, Nieuwegein
 H. Schoenmaker, Abcoude
 mw J. Scholten-van Oosten, Utrecht
 mw J. Scholtus, Utrecht
 S. Schoonhoven, Utrecht
 A. M. Schoonhoven, Maarn
 J. Schoonhoven, Utrecht
 mw H. Ch. Schoonhoven, Nieuwegein
 W. J. Schoonhoven, Utrecht
 mw drs E. N. Schouten, Hengelo
 mw C. Schouten, Gouda
 J. M. Schouten, Achterveld
 W. J. Schrader, Utrecht
 J. B. Schreur, Abcoude
 mw A. Schrikken-Hulshof Pol, Utrecht
 H. J. Schroten, Utrecht
 mw K. A. L. Schuckink Kool-Oudendal, Chur
 (Zw.)
 mw M. A. Schuitemaker-Koster, Utrecht
 J. Schut, Nieuwegein

mw. J. Schut, Utrecht
 J. Schut, Driebruggen
 G. J. Schutte, Zeist
 J. Schutte, De Meern
 mw M. P. H. Schuttevaër-Oudegeest, Utrecht
 K. Schuur, Utrecht
 H. R. Schwietert, Bilthoven
 L. J. A. van Schijndel, Utrecht
 prof. dr G. A. Sedee, Utrecht
 L. A. G. van Selm, Bunnik
 F. Senne, Utrecht
 H. L. W. Serné, Hilversum
 B. J. Serrée, Utrecht
 mw Serton-Meyer, Utrecht
 J. N. Servaas, Maarssen
 A. D. Severijn, Utrecht
 S. H. Severijn
 F. C. A. Sidler, De Bilt
 mr B. F. J. Simon, Utrecht
 mw G. Simonis, Utrecht
 H. J. Simonis, Utrecht
 T. M. A. Simonis, Woerden
 prof. dr P. Singelenberg, Utrecht
 C. Singerling, Utrecht
 mw J. J. Singor-van Dijk, Nieuwegein
 mr C. van Slagmaat, Utrecht
 mw A. H. A. Slangen-Zwanenburg, Bilthoven
 F. J. Slooff, Utrecht
 B. P. van Slooten, Asperen
 mw G. C. van der Sluys, Utrecht
 mw drs H. van der Sluys, De Bilt
 L. L. C. F. Sluyters, Leeuwarden
 H. J. de Smet, Utrecht
 mw R. A. Smid, Utrecht
 P. K. Smiesing, Utrecht
 P. R. Smink, Hoogland
 drs A. R. M. Smit, Nieuwegein
 dr E. J. Th. A. M. A. Smit, Utrecht
 drs F. Smit, IJmuiden
 P. Smit, Utrecht
 mr dr R. J. M. Smit, Zeist
 Y. J. J. Smit, De Bilt
 T. S. Smith, Utrecht
 J. A. Smits, Utrecht
 mw G. Smits-Otten, Utrecht
 mw W. Smitshuysen, Utrecht
 D. Smorenburg, Driebergen
 E. Smorenburg, Zandvoort
 A. W. Snel, Utrecht
 mw M. Th. Snel, Utrecht
 dr H. A. M. Snelders, Bilthoven
 mw H. C. Snetlage-Hornstra, Utrecht
 H. R. Snijders, Utrecht
 dr D. P. Snoep, Utrecht
 G. H. de Soeten, Utrecht
 H. J. de Soeten, Utrecht
 prof. mr A. L. M. Soons, Utrecht
 L. H. A. Spaans, Utrecht
 mw Van Spanje-van 't Hullenaar, Naarden
 mw A. P. H. M. Speet, Utrecht
 J. H. Spelbos, Utrecht
 G. H. F. Spitsbaard, Utrecht
 M. van Splunder, Utrecht
 A. J. Spijker, Utrecht
 mw T. W. Spijkerboer-van de Velde, Utrecht
 drs C. H. Staal, Utrecht
 E. Staal, Odijk
 F. O. Staal, Utrecht
 J. L. M. Staal, Veenendaal
 mr J. J. Stael, Utrecht
 J. & G. Starink, Utrecht
 J. van Staveren, Utrecht
 W. van der Steeg, Utrecht
 J. van der Steen, Utrecht
 mw S. van der Steen-Kapteijn, Utrecht
 mr H. P. M. Steenberghe, Bilthoven
 Steenkolenhandelsvereniging, Utrecht
 J. F. Steenman, Den Helder
 M. van Steenwijk, Harderwijk
 O. ter Stege, Vianen
 mw G. J. aan de Stegge-Kerkhof, De Bilt
 H. J. J. Steins, Utrecht
 F. A. Stemvers, Utrecht
 R. Stenvert, Utrecht
 R. A. Sterk, Utrecht
 F. J. van Sterkenburg, Utrecht
 mw D. Steur, Utrecht
 Stichtse Culturele Raad, Utrecht
 dr W. Stughter, Utrecht
 F. J. Stinissen, Utrecht
 Th. W. Stockschen, Utrecht
 I. L. van der Stoep, Hilversum
 H. J. C. M. Stokkermans, Utrecht
 J. H. N. Stokman, Bodegraven
 W. H. M. Stokman, Wijk bij Duurstede
 Chr. Stooker, Zeist
 W. Stooker, Utrecht
 W. Stooker, Utrecht
 W. A. Stooker, Utrecht
 dr J. A. Stoop, Utrecht
 mr G. C. J. Storm de Grave, Zoelen
 W. A. Storm de Grave, Huis ter Heide
 ir J. A. Storm van Leeuwen, Utrecht
 mr J. D. M. van Straten, Utrecht
 A. van Straten, Utrecht
 Streekarchief Krimpenerwaard, Schoonhoven
 Streekarchivariaat Zuid-West Utrecht,
 Benschop
 Streekmuseum Rhenen, Rhenen
 mr F. M. Strengers, Utrecht
 G. J. van Strien, Delft
 J. van Strien, Utrecht
 H. J. Stringa, Utrecht
 mw E. J. M. Ströbl-Swane, Utrecht
 D. Strijker, Utrecht
 dr J. E. A. L. Struick, Utrecht
 drs A. J. M. Sturkenboom, Driebergen
 mw drs E. T. Suir, Utrecht
 mr I. E. M. Sutorius, Breda
 J. W. F. Swane, Utrecht
 R. Swanenburg, Utrecht
 mr J. Swart, Rotterdam
 mw M. Swertz-van Wychel, Utrecht
 M. J. Sypkens Smit, Utrecht

J. J. C. baron Taets van Amerongen,
 Renswoude
 W. Takken, Amersfoort
 F. G. Tap, Utrecht
 R. Tap, De Bilt
 W. A. Tap, Bilthoven
 mw L. H. Tapperman, Utrecht
 I. Tarnoczy, Hilversum
 mr J. W. Tellegen, Utrecht
 prof. dr ir C. L. Temminck Groll, Driebergen
 drs W. J. van Tent, Hoevelaken
 mw Th. W. K. Terbruggen-Hugenholz,
 Utrecht
 mw drs L. Terken, Utrecht
 J. J. Terpstra, Utrecht
 mw E. K. Terwiel, Huizen
 mw N. Teune-van As, Utrecht
 J. Th. Teunis, Utrecht
 mr H. A. Teijen, De Bilt
 E. B. M. Theunissen, Heemstede
 E. M. van Thienen, Bussum
 A. N. F. Thier, Utrecht
 mw M. Thier-van der Schrieck, Utrecht
 L. H. Tholen, Utrecht
 Thomas à Villanova School, Sint-, Utrecht
 H. M. Thomassen, Utrecht
 mw L. Thomassen, Utrecht
 W. Thoomes, St. Johannesga
 P. Thorn, Baarn
 Tiel-Utrecht Groep, Utrecht
 dr W. J. Thijssen, Utrecht
 G. Timmer, Utrecht
 W. Timmer, IJsselstein
 mw A. O. M. Timmerman, Utrecht
 mr W. A. J. Timmermans, Amsterdam
 P. F. Tjepkema, Utrecht
 A. G. Toet, Utrecht
 A. A. F. van den Tol, Utrecht
 G. P. M. Tollenaar, Utrecht
 mr J. H. des Tombes, Utrecht
 J. H. van Tongeren, Maarssen
 C. B. van Tongerloo, Bilthoven
 mw drs L. van Tongerloo, Zeist
 mw W. van Tongerloo-Charls, Zeist
 mw A. J. Tonneijck-Ligthart, Utrecht
 mw A. H. Toonen, Utrecht
 M. J. Top, Utrecht
 R. J. Top, De Bilt
 M. J. Top, Nunspeet
 mr S. Torensma, Marum
 mw drs J. E. Toussaint Raven, Odijk
 H. M. J. Tromp, Zeist
 Jhr drs A. A. Twiss Quarles van Ufford, Vught
 H. G. J. Baron van Tuyll van Serooskerken,
 Warmond
 P. Tweehuysen, Utrecht

 W. Uittenbogaard, Vleuten
 mw A. H. Ulbrich, Bilthoven
 dr P. Ullersma, Driebergen
 mw M. Ullmann-Coebergh, Utrecht
 mw A. van Ulsen-Abcouwer, Oosterbeek
 Universiteitsmuseum, Utrecht

Utrechts Monumentenfonds, Utrecht
 Utrechts Nieuwsblad, Utrecht
 drs H. M. den Uyl, Gorinchem
 H. J. J. Uijterwaal, Utrecht
 R. J. C. W. Uyterwaal, Utrecht

 mw mr M. J. Vaags-Kluitman, Utrecht
 D. Valentijn, Utrecht
 H. O. W. van Valkenhoef, Barneveld
 Th. van de Vathorst, Utrecht
 mw W. A. M. Vavra-van Greevenbroek,
 Nieuwegein
 mr C. J. Veder, Leeuwarden
 mw M. C. van Veen, Utrecht
 dr T. van Veen, Utrecht
 mw H. van Veenendaal, Utrecht
 Veenmuseum „Op Hoop van Zegen,”
 Vinkeveen
 dr H. A. G. van der Veer, Utrecht
 Th. J. van der Veer, Utrecht
 J. van der Vegt, Utrecht
 mw M. van der Velde-Nebbeling, Nieuwegein
 F. J. A. van der Velden, Utrecht
 mw C. A. Velderman-Wienecke, Utrecht
 mw drs M. J. Veldkamp, Amsterdam
 mw drs J. Veldman-Smeding, Utrecht
 H. J. Velo, Maartensdijk
 S. V. Vellenga, Utrecht
 mw H. J. Venema-Braam, De Bilt
 dr M. A. Vente, Utrecht
 P. Verbist, Utrecht
 F. Verbrugge, Veenendaal
 R. Verburg, Utrecht
 mr P. J. Verdam, Bilthoven
 prof. F. Verdoorn, Utrecht
 dr J. A. Verduin, Maartensdijk
 Verenigde Bedrijven Bredero n.v., Utrecht
 V.V.V., Utrecht
 H. H. P. Vergouwen, Utrecht
 mw drs M. Verhaar, Doorn
 mw dr H. J. A. Verhagen, Utrecht
 W. G. Verheul, Nieuwegein
 A. M. Verhey, Rotterdam
 H. M. J. Verhoeckx, Prinsenbeek
 W. Verhoef, Bilthoven
 J. Verhoeff, Utrecht
 dr J. G. Verhoeven, Utrecht
 O. M. Verhorst, Herpt
 A. C. Verkaik, Zeist
 D. Verkerk, Utrecht
 H. D. Verkruysse, Utrecht
 A. Verlaan, Vianen
 mr H. W. Verloop, Zeist
 mw J. A. Verloop-Hesta, Huis ter Heide
 mw J. L. Verloop-Nijssens, Oudewater
 mw M. Vermaas, Utrecht
 S. Vermeer, Delft
 mw A. C. Vermeulen, Utrecht
 A. J. Vermeulen, Huis ter Heide
 J. Vermeulen, Utrecht
 mr W. R. T. Vermeulen, Utrecht
 M. Vermooten, Utrecht
 J. Verschoor, Utrecht

G. Versloot, Bunnik
 mw M. M. Versnel-Schmitz, Utrecht
 Versteeg b.v., Aannemersbedrijf, Utrecht
 mw E. F. Versteegh, Utrecht
 O. M. D. F. Vervaart, Utrecht
 P. B. J. Verwei, Utrecht
 C. Verwers, Utrecht
 C. Th. Verwey, Waddinxveen
 J. Verweij, Breukelen
 mw H. A. Verwoerd, Utrecht
 W. J. van Viersen, Oosterbeek
 S. A. Vink, Amsterdam
 mw mr dr J. C. H. H. de Vink, Utrecht
 D. J. Vinkenborg, Yerseke
 J. Vinkenborg, Utrecht
 B. J. Visschedijk, Maarssen
 mw A. Visser, Utrecht
 dr C. Ch. G. Visser, Utrecht
 mw D. G. P. Visser, Utrecht
 drs R. P. W. Visser, Maarn
 W. W. M. Visser, Loosdrecht
 S. Vlak, Utrecht
 mw L. C. van der Vlerk, Overschie-Rotterdam
 A. van Vliet, Zeist
 H. van Vliet, Utrecht
 P. D. van Vliet, Loosdrecht
 mw J. H. Vlijm, Utrecht
 C. Vocking, Utrecht
 mw T. P. Voermans-Jurriëns, Utrecht
 mw M. E. M. Vogelaar-Bakker, Utrecht
 mw A. A. Volkers-de Ruiters, Koudekerk aan
 den Rijn
 drs R. Volkers, Maartensdijk
 H. W. J. Volmuller, Utrecht
 mw W. G. Volten-Röhner, Utrecht
 mw B. Vondeling, Utrecht
 J. Vonk, Utrecht
 F. C. van de Vooren, Utrecht
 P. J. Voorrips, Nieuwegein
 H. van der Voorn, Utrecht
 ir M. van de Voort, Utrecht
 C. J. van Vorstenbosch, Utrecht
 mw A. C. F. Vorstius Kruijff-Dames Visser,
 Utrecht
 A. Vos, Utrecht
 ir F. E. Vos, Bilthoven
 mw R. Vos-Beijerman, Utrecht
 mw drs M. W. M. Vos-van Gortel, Utrecht
 B. de Vos, Utrecht
 C. A. Vosmeer, Utrecht
 E. Vossen, De Bilt
 F. Vreeken, Bodegraven
 C. M. van Vreeswijk, Utrecht
 mw H. C. F. Vreeswijk-Hoogeboom,
 Oudewater
 mw P. Vreugdenhil-Verhoeve, Utrecht
 A. A. de Vries, Utrecht
 A. B. R. de Vries, Utrecht
 D. J. de Vries, Houten
 mw G. de Vries, Utrecht
 J. de Vries, Utrecht
 J. de Vries, Vinkeveen
 M. H. de Vries, Nijkerk

W. L. de Vries, Doorn
 mw mr W. S. de Vries, Utrecht
 ing. R. Vriesendorp, De Meern
 mw dr M. van de Vrugt, Bilthoven
 mw dr Th. A. Vijlbrief-Charbon, Dordrecht
 J. J. G. Vijverberg, Harmelen

Waalsteenfabrieken, n.v., Maatschappij tot
 exploitatie van-, Wijk bij Duurstede
 J. van Waay, Maarssen
 dr J. Wagenaar, Amersfoort
 dr S. S. Wagenaar, Utrecht
 mw C. H. E. Wagenaar Hummelinck,
 Bilthoven
 prof. dr C. A. Wagenvoort, Amsterdam
 van Wagenaar & de Lange, Utrecht
 A. J. O. van de Wal, Kerckdriel
 A. H. van Walbeek, Utrecht
 prof. dr H. T. Wallinga, Utrecht
 P. Walma van der Molen, Velp
 dr H. Wansink, Groenekan
 mw J. C. Warnaar, Utrecht
 P. van der Wart, Utrecht
 M. van de Water, Utrecht
 L. G. Waterman, Utrecht
 drs G. H. van Waveren, Amerongen
 J. E. Weenink, De Bilt
 H. M. de Weerd, Hardenberg
 mw J. G. P. ter Welle-Heethuis, Gouda
 dr G. A. Wellen, Utrecht
 D. Wellerdieck, Utrecht
 mw M. L. A. van de Werf, Bilthoven
 P. J. K. van Werkhooven, Hilversum
 C. H. G. M. Westbroek, Utrecht
 W. F. Westerhout, Utrecht
 mr F. A. C. Westerman, Maarn
 mw G. A. Westerman-Meyer, Bilthoven
 mw J. A. M. Westers, Utrecht
 W. H. Westerval, Ochten
 prof. dr V. Westhoff, Groesbeek
 Westraven, b.v., Faience- en Tegelfabriek-,
 Utrecht
 R. M. van Westrhenen, Bilthoven
 mw J. W. Wetselaar-Hellwich, Utrecht
 G. W. C. van Wezel, Utrecht
 ir G. Wiechers, Utrecht
 B. G. Wiegelaar, Maarssen
 W. J. F. Wisman, Culemborg
 P. Wienand, Beleecke (BRD)
 J. H. Wieringa, Bunnik
 A. A. Wiesman, Groenekan
 mw M. Wieteler-Heystee, Utrecht
 G. A. Wildschut, Utrecht
 ir J. Wildschut, Utrecht
 W. Wildschut, Utrecht
 mw P. J. A. Wildschut-Hordijk, De Bilt
 P. P. M. Wilke, Oud-Zuilen
 Johannes Kardinaal Willebrands, Utrecht
 Willemars b.v., Utrecht
 dr C. H. Willemse, Baarn
 mr G. J. L. van Willigenburg, Oegstgeest
 W. P. C. van Willigenburg, Utrecht
 mw M. J. H. Willinge, Utrecht

mw drs C. G. S. Wilmer, Utrecht
 P. Wilmink, Leusden
 W. van der Wilt, Utrecht
 J. J. H. A. Wilten, Leersum
 E. Wiltink, Utrecht
 mr G. J. J. van Wimersma Greidanus,
 Eindhoven
 K. L. Winkler, Utrecht
 C. de Winter, Utrecht
 Jkvr. prof. dr J. M. van Winter, Utrecht
 H. Wisman, De Bilt
 drs H. Wissink, Oud-Zuilen
 J. E. de Wit, Utrecht
 J. H. de Wit, Utrecht
 H. C. de Wit, De Bilt
 P. S. A. de Wit, Odijk
 mw W. J. H. M. de Wit, Amsterdam
 G. Witteveen, Utrecht
 mw A. Witvliet-van de Berg, Utrecht
 F. Witzel, Nijkerkerveen
 L. van Woerden, Utrecht
 H. Th. G. Woertman, Maarssen
 R. J. Wols, Utrecht
 mw A. R. Wolters-de Jong, Utrecht
 dr D. Wolvius, Utrecht
 B. van der Woord, Bilthoven
 H. L. van der Woord, Baarn
 J. van den Worm, Utrecht
 J. W. Worst, Woudenberg
 C. J. Wouda, Nieuwegein
 S. J. Wouda, Vianen
 D. van Woudenberg, Utrecht
 dr O. J. Wouters, Utrecht
 W. A. Wijburg jr, Utrecht
 mw A. Wijers-Gils, De Meern
 drs D. van Wijk, Utrecht
 G. van Wijk, Bilthoven
 H. J. van Wijk, Utrecht
 mw J. A. E. van Wijk, Utrecht

mw G. L. van Wijk-de Ruiter, De Meern
 mw J. J. van Wijk-Robaard, Nieuwegein
 G. Wijnand, Utrecht
 H. Wijnands, Maarssen
 drs J. S. Wijne, Utrecht
 mr H. A. M. Wijnne, Utrecht
 mr J. W. van Zaanen, Utrecht
 B. K. W. van der Zalm, Utrecht
 J. Zandleven, Utrecht
 mw M. J. Zandstra-van Dijk, Nieuwegein
 mr P. van Zanten, Utrecht
 J. P. de Zeeuw, Bussum
 dr B. J. M. Zegers, Utrecht
 C. J. van Zelm, Utrecht
 E. M. van Zelm, Utrecht
 H. L. van Zelm, De Bilt
 W. L. L. van Zenderen, Utrecht
 ir H. Zeydner, Baarn
 W. J. M. van Zeijst, Groningen
 dr S. B. G. Zilverberg, Amsterdam
 Th. J. A. Zoetelief, Zaandam
 C. L. Zuidervaart, Utrecht
 T. H. van Zundert, Utrecht
 F. van Zutphen, Nieuwegein
 H. van Zuylén, Utrecht
 H. Zwaagman, Utrecht
 mw E. J. Zwager-Gehner, Utrecht
 W. Zwanikken, Utrecht
 R. Zwart, Bunnik
 F. A. Zwarts, Maartensdijk
 H. W. Zweers, Teuge
 K. Zweije, De Bilt
 F. A. M. van Zwieten, Utrecht
 R. Zwolschen, Hei- en Boeicop
 J. G. Zijffers, Veenendaal
 mw M. van Zijl-Koppens, Utrecht
 mw A. A. B. Zijlstra-Looyen, Utrecht

Oud-Utrecht

Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis
 der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Contributie over het verenigingsjaar 1982 minimaal f 37,50, te voldoen na ontvangst van een accept-girokaart. CPJ-houders en zij die 65 jaar of ouder zijn ontvangen reductie; zij betalen minimaal respectievelijk f 21,50 (CPJ-houders) en f 32,— (65+). De leden ontvangen de in het lopende jaar verschijnende publicaties. Ter introductie ontvangt een nieuw lid een mapje reproducties van oude foto's danwel het tractaat van de Unie van Utrecht.

Inlichtingen: Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht, telefoon (030)-71 18 14, of mw M. Uittenbogaard-van Terwisga (ledenadministratie), Antwoordnummer 966, 3440 ZA Vleuten, telefoon (03407)-19 86.

Wordt lid van de Vereniging of werf leden aan. Vraag folders aan bij een der voorgenoemde adressen.

